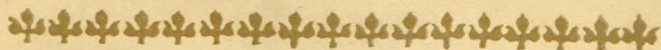
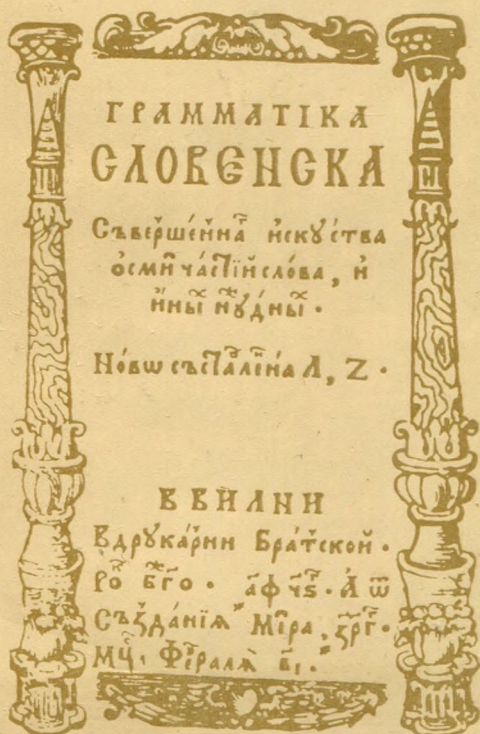

В.П. Красней, Л.М. Шакун

ПРАКТИКУМ
ПА ГІСТОРЫ
БЕЛАРУСКАЙ
ЛІТАРАТУРНАЙ
МОВЫ

ГРАММАТІКА
СЛОВЕЅСКА

Сьвєршєннє нєквєтвє
всємнє чєстїнє слвбв, н
ннє нєвднє.

Нвв ш сєтлєнє Л, Z.

В БИЛНН

Вєрвкєрнн Брєтскєнє.
рв бгв. ѓфчс. ѓш
свздєнїє Мїрє. зрє.
мч. Фїрєлє бї.

ЧТО́ ЕСТЬ ПИСМѢ ;

Есть реченіемъ часть нераздѣльная.

Колѣкшъ есть писмѣ Славяншъ ;

Четырдесятъ :

а б в г и ѡ д е ж з з и л ѣ н ѣ
к л м н о п р с т о у и ѡ ѣ ф х
ѡ ц ч ш щ ѣ ы в ѣ е и ѡ ѣ
ю и ѡ л ж м и ѡ л ш и ѡ о ѣ ѡ д ѣ

Ѡ раздѣленіи писменъ :

Раздѣляются { Гласная и
писмена на { Согласная :

Ѡ ГЛАСНЫХЪ :

Гласная соѣ а е и ѡ ѣ ѡ ш ѣ

Ѡ раздѣленіи гласныхъ первомъ :

Гласная раздѣляется { Самогласная и
на { Припращно гласная :

Самогласная соѣ а е и ѡ ѣ ш ѣ :

Сиче нарицаются, зане сама собою гласъ
издаю: и ꙗко кромѣ сѣ ни единъ слогъ
составитися можетъ.

В.П.Красней, Л.М.Шакун

ПРАКТЫКУМ
ПА ГІСТОРЫ
БЕЛАРУСКАЙ
ЛІТАРАТУРНАЙ
МОВЫ

Выданне другое, дапрацаванае

Дапушчана Міністэрствам вышэйшай і
сярэдняй спецыяльнай адукацыі БССР у
якасці вучэбнага дапаможніка для сту-
дэнтаў філалагічных факультэтаў вышэй-
шых навучальных устаноў

Мінск
Выдавецтва «Універсітэцкае»
1986

Рэкамендаваны
кафедрай беларускай мовы
БДУ імя У. І. Леніна

Рэцэнзенты:

кафедра беларускай мовы Гродзенскага дзяржаўнага
універсітэта;

Э. Д. Блінава, кандыдат філалагічных навук, дацэнт

Красней В. П., Шакун Л. М.

К 78 Практыкум па гісторыі беларускай літаратурнай
мовы: Вучэб. дапаможнік для філал. фак. ВНУ.—
2-е выд., дапрац.—Мн.: выд-ва «Універсітэцкае»,
1986.—207 с.

Напісаны ў адпаведнасці з праграмай курса і службыць больш па-
глыбленаму вывучэнню гісторыі беларускай літаратурнай мовы. Да
кожнага раздзела падабраны адпаведныя тэксты, прыведзены неаб-
ходныя лінгвістычныя каментары, а таксама заданні для аналізу тэк-
стаў і самакантролю. У параўнанні з першым выданнем (1978 г.) павя-
лічана колькасць тэкстаў, расшырана сістэма заданняў, даюцца ілюст-
рацыі некаторых пісьмовых помнікаў.

Для студэнтаў філалагічных факультэтаў ВНУ. Можна быць выка-
рыстаны ў якасці хрэстаматыі па гісторыі беларускай літаратурнай
мовы.

К 4602010000—066
М 317(05)—86 53—86

ББК 81.2Бел-923

© Выдавецтва «Універсітэцкае», 1978

© Выдавецтва «Універсітэцкае», 1986, з дапаўненнямі.

Сярод дысцыплін беларускага мовазнаўства курс гісторыі беларускай літаратурнай мовы займае важнае месца. У адрозненне ад гістарычнай граматыкі, якая займаецца вывучэннем асаблівасцей фарміравання і развіцця фанетычнай сістэмы і граматычнага ладу мовы ў яе вусна-гутарковай форме, у гэтым курсе разглядаюцца працэсы выпрацоўкі і ўдасканалення тых моўных сродкаў і прыёмаў, што выкарыстоўваліся ў розныя гістарычныя эпохі для напісання твораў мастацкай літаратуры, публіцыстыкі, навукі, ажыццяўлення справаводства, рознага роду перапіскі і г. д. Інакш кажучы, гістарычная граматыка вывучае тое, як гаварылі на беларускай мове ў той ці іншы перыяд, а гісторыя беларускай літаратурнай мовы — як на ёй пісалі (пры гэтым улічваецца, што вядучай у сістэме літаратурнай мовы з'яўляецца яе пісьмовая разнавіднасць).

Вывучэнне гісторыі беларускай літаратурнай мовы, бадай, як ні адной іншай лінгвістычнай дысцыпліны, павінна грунтавацца на непасрэдным аналізе пісьмовых першакрыніц — помнікаў старажытнай беларускай пісьменнасці і тэкстаў беларускай літаратуры XIX—XX стст. — мастацкай, публіцыстычнай, навуковай, дзелавой і г. д. Таму практычныя заняткі, на якіх праводзіцца аналіз першакрыніц, маюць вялікае значэнне. На такіх занятках ставіцца мэта навучыць студэнтаў выяўляць у адпаведных першакрыніцах (тэкстах) тыя спецыфічныя рысы, якія найбольш ярка характарызуюць беларускую літаратурную мову на пэўным этапе яе развіцця. Знаёмства з канкрэтнымі моўнымі фактамі розных эпох, выяўленымі шляхам самастойнага аналізу, дапаможа студэнту глыбока засвоіць тэарэтычны змест курса, навучыць не толькі збіраць фактычны матэрыял, але і па-навуковаму яго сістэматызаваць, даваць яму правільнае лінгвістычнае тлумачэнне.

Сістэма практыкаванняў у дапаможніку пабудавана ў адпаведнасці з існуючай праграмай па курсу гісторыі беларускай літаратурнай мовы. Для аналізу прапануюцца такія першакрыніцы (тэксты), фактычны матэрыял якіх дае магчымасць з найбольшай паўнатай раскрыць тыя працэсы, што характарызавалі развіццё сродкаў і прыёмаў літаратурнага выказвання ў пэўныя гістарычныя перыяды. Падбор тэкстаў тут некалькі іншы, чым у дапаможніках і хрэстаматых, прызначаных для вывучэння беларускай мовы ў яе вусна-гутарковай форме, паколькі мэты практычных заняткаў па курсах гістарычнай граматыкі і гісторыі беларускай літаратурнай мовы розныя. Тэксты XIX—XX стст. падаюцца з паслядоўным захаваннем іх графічных і правапісных асаблівасцей. Ва ўрыўках са старажытных помнікаў, напісаных або надрукаваных кірыліцай, захоўваецца іх арфаграфія, але графіка і пунктуацыя максімальна набліжаюцца да сучаснай.

Каб звярнуць увагу студэнтаў на тое, якія моўныя факты неабходна вызначыць у кожным канкрэтным выпадку пры аналізе тэк-

стаў, аўтары палічылі мэтазгодным не толькі сфармуляваць заданні да кожнага практыкавання, але ва ўступных частках, якімі пачынаюцца асобныя раздзелы дапаможніка, вылучыць адпаведную праблематыку, звязаную з характарыстыкай пэўнага перыяду ў гісторыі беларускай літаратурнай мовы, і даць для даведак пералік тых моўных з'яў, на падставе супастаўлення якіх вырашаецца гэта праблематыка. Неабходнасць такога пераліку спецыфічных моўных рыс абумоўлівалася, акрамя ўсяго, таксама і тым, што ён не прыводзіцца асобна ў больш або менш поўным аб'ёме ў іншых даступных студэнтам дапаможніках па гісторыі беларускай мовы. Адсутнасць яго ў практыкуме прымусіла б студэнтаў звяртацца за даведкамі да розных лінгвістычных прац.

Дапаможнік прызначаецца для практычных заняткаў на розных формах навучання (дзённай, вячэрняй, завочнай).

Пры дапрацоўцы дапаможніка аўтары захавалі яго структуру і характар заданняў, аднак у параўнанні з першым выданнем, якое выйшла ў 1978 г., павялічылі колькасць тэкстаў, пашырылі сістэму заданняў, прывялі фотакопіі асобных пісьмовых крыніц, каб даць студэнтам нагляднае ўяўленне аб развіцці графічнай сістэмы беларускай мовы.

Аўтары

I

СТАРАЖЫТНАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРНАЯ МОВА

Пры вывучэнні гісторыі старажытнаруускай літаратурнай мовы, якою ў эпоху Кіеўскай Русі карысталіся ўсходнія славяне — продкі сучасных рускіх (велікарусаў), украінцаў і беларусаў, высвятляюцца найперш наступныя пытанні:

час і ўмовы ўзнікнення пісьменнасці ва ўсходніх славян і першапачатковы характар усходнеславянскага пісьма;

паходжанне старажытнаруускай літаратурнай мовы (вызначэнне асновы, на якой яна ўзнікла);

заканамернасці выкарыстання сродкаў жывой народнай гаворкі і агульнаславянскай (стараславянскай) пісьменнасці ў пісьмовых помніках розных часоў развіцця старажытнаруускай літаратурнай мовы;

структурна-стылістычныя асаблівасці старажытнаруускай літаратурнай мовы (яе функцыянальныя разнавіднасці) і іх суадносіны з жанрамі старажытнаруускай літаратуры.

Гэтыя найважнейшыя пытанні гісторыі старажытнаруускай літаратурнай мовы можна вырашыць толькі ўсебакова прааналізаваўшы разнастайныя ў жанравых адносінах помнікі старажытнаруускай пісьменнасці. Паколькі ў старажытнаруускай пісьменнасці адбываўся складаны працэс узаемадзеяння ўсходнеславянскай (рускай) і стараславянскай (царкоўнаславянскай) моўных стыхій, пры аналізе таго ці іншага помніка важна вызначыць і супаставіць з'явы жывой усходнеславянскай (старажытнаруускай) гаворкі і славянізмы, раскрыць функцыі тых і другіх у агульнай сістэме моўна-выяўленчых сродкаў гэтага помніка. Менавіта такім шляхам і раскрываецца спецыфіка старажытнаруускай літаратурнай мовы ў розных канкрэтных формах яе праяўлення. Зразумела, што такі падыход да аналізу патрабуе звяртаць увагу на тыя моўныя сродкі, якія ў помніках старажытнаруускай пісьменнасці можна выявіць і супрацьпаставіць з пункту гле-

джання іх паходжання — народна-гутарковага ці кніжна-славянскага. Так вырашаецца пытанне, на якія ўзоры — кніжныя ці вуснаразмоўныя — арыентаваўся стваральнік (або перапісчык) помніка пры адборы моўна-выяўленчых сродкаў.

Супрацьпастаўленыя (маркіраваныя) моўныя з'явы ў помніках выяўляюцца на фоне з'яў, агульных для жывой усходнеславянскай гаворкі і кніжнаславянскай пісьменнасці. Апошніх сустракаецца значна болей, таму што ў старажытнасці жывая гаворка ўсходніх славян і мова стараславянскай (агульнаславянскай) пісьменнасці былі вельмі блізкімі, граматычная структура, пераважная большасць гукавых рыс і асноўныя пласты лексікі ў іх супадалі, будучы атрыманымі ў спадчыну з агульнаславянскай мовы. Напрыклад, словы тыпу *вода, земля, нога, рука, челоуѣкъ, добрыи, свѣтлыи, первыи, дѣва, шесть, ѣхати, ходити* і да т. п. у сваіх зыходных значэннях былі аднолькава ўласцівы і старажытнаруускай і стараславянскай мове. На падставе гэтых слоў немагчыма зрабіць пэўныя вывады наконт таго, якім крыніцам аўтар помніка аддаваў перавагу пры адборы моўна-выяўленчых сродкаў. Аналіз слоў такога тыпу карысны ў іншых адносінах — для раскрыцця багацця і выразнасці мовы помніка, уласцівых яму сэнсавых і стылістычных адценняў, лексічнай сінанімікі і г. д.

Не з'яўляюцца паказальнымі для размежавання сродкаў кніжна-славянскага і народна-гутарковага паходжання напісанні з юсамі (*сѣдѣ* побач з *соудѣ* або *судѣ*, *възѣти* побач з *възѣнати*), з ѣ (*лѣсѣ*, *ѣдучи*), з ъ і ѵ (*сѣдѣлати*, *сѣнѣ*, *гривѣна*), бо гэтыя напісанні адлюстроўваюць гукі, якія існавалі некалі ва ўсіх славянскіх мовах нароўні з такімі гукамі, як *а, о, и* і інш. Напісанне так званых юсоў, ераў і ѣ ў помніках старажытнаруускай мовы, такім чынам, не можа разглядацца як непасрэднае адлюстраванне ўплыву стараславянскай кніжнасці: адзначаныя літары спрадвеку выкарыстоўваліся ўсходнеславянскімі (старажытнаруускімі) пісцамі, нягледзячы на тое, што гукі, якія абазначаліся гэтымі літарамі, паступова страчвалі сваю адметнасць (у прыватнасці, насавыя гукі, для абазначэння якіх служылі літары ꙗ — ю вялікі і ꙗ — юс малы, пераходзілі адпаведна ў галосныя *у* і *'а*, гук *ѣ*, г. зн. *ѣ*, — у гук *е*, гукі *ѣ* і *ѵ* — адпаведна ў *о* або *е* ці наогул знікалі). Тое ж самае можна сказаць і пра іншыя спецыфічныя літары, якія ўжываліся старажытнаруускімі пісьменнікамі і не захаваліся ў гра-

фіцы да нашага часу, напрыклад, ξ — ксі (*Але́ксандръ*), ψ — пси (*ѡалтирь*), θ — фіта (*Ѡиникъ*), ν — іжыца (*евангелиѣ*).

Нельга таксама лічыць славянiзмамі і такія граматычныя формы і канструкцыі, як *столи, вѣлци, дуси* ў назоўным склоне назоўнікаў множнага ліку, *сѣ бояры, слугы* — у творным склоне назоўнікаў множнага ліку, *вѣ лузѣхѣ, на боцѣхѣ* — у месным склоне назоўнікаў множнага ліку, *правиш* (г. зн. *правыя*) — у назоўным склоне прыметнікаў множнага ліку, *несяхѣ, идоша* — у прошлым часе (імперфекце і аорысце) дзеясловаў і г. д. Усе адзначаныя з'явы — агульнаславянскага паходжання, яны свабодна ўжываліся і ў гаворцы ўсходніх славян у старажытныя часы. Адносна гэтых з'яў хіба толькі трэба заўважыць, што выкарыстанне іх у старажытнарускіх пісьмовых помніках той пары, калі ў жывой усходнеславянскай гаворцы яны былі ўжо страчаны, падтрымлівалася кніжнымі традыцыямі, і самі гэтыя з'явы паступова набывалі адметнасць кніжнасці.

З'яў, што супрацьпастаўляюцца з пункту гледжання крыніц свайго паходжання (усходнеславянскіх і стараславянскіх), у помніках, створаных старажытнарускімі пісьменнікамі, значна менш параўнальна са з'явамі, агульнымі для жывой гаворкі ўсходніх славян і стараславянскай (царкоўнаславянскай) мовы. Тым не менш гэтыя маркіраваныя з'явы выяўляюцца на ўсіх узроўнях мовы старажытнаруускай пісьменнасці — лексікі і фразеалогіі, фанетычнай сістэмы і словаўтварэння, марфалогіі і сінтаксісу.

Не ўсе гэтыя з'явы дакладна вывучаны; прыналежнасць некаторых з іх толькі да адной з пэўных крыніц — або стараславянскай, або старажытнаруускай вусна-гутарковай мовы — часам устанаўліваецца з рознымі агаворкамі. Гэта датычыцца, напрыклад, асобных словаўтваральных афіксаў (суфіксаў *-аніе, -іе, -ство, -тель* і інш.), канструкцый з так званым давальным самастойным або сказаў з адным адмоўем замест двух накіталт *и никто же даѣаше емоу* (г. зн. *і ніхто не даваў яму*), якія хоць і разглядаюцца як тыповыя славянiзмы ў старажытнарускіх пісьмовых помніках, аднак не адмаўляецца іх выкарыстанне і ў жывой гаворцы ўсходніх славян.

Найбольш выразна выяўляюцца адрозненні старажытнаруускай і стараславянскай моў у гукавым (фанетычным) абліччы слоў. Галоўныя з гэтых адрозненняў такія:

Старажытнарускія

1. Поўнагалоссе: *голова, городъ, полонъ, шоломъ, берегъ* і г. д.

2. Пачатковыя спалучэнні *ро, ло: ровьныи, лодья, локъть* і г. д.

3. Спалучэнні *ѣр, ѣр, ѣл, ѣл: гѣрло, вѣрхъ, вѣлкѣ, жѣлтѣ* і г. д.

4. Гук *ч* на месцы спалучэнняў **t і *kt з j: ночь, печь, хочу* і г. д.

5. Гук *ж* на месцы спалучэння **dj: межа, переже, сажа* і г. д.

6. Пачатковы *о* на месцы спалучэння **je: одинъ, озеро, осень, оже, одъва* і г. д.

7. Пачатковы *я: язъ* або *я, ягня, яблоко, яко* і г. д.

8. Пачатковы *у (оу): оугъ, оудоль, оуноша, оутро, оуродъ, оульяна* і г. д.

У галіне граматыкі можна адзначыць наступныя ад-розненні (варыянты):

Старажытнарускія

1. Канчатак *-ѣ* ў мяккім варыянце скланення ў родным склоне адзіночнага ліку і назоўным-вінавальным множнага назоўнікаў жаночага роду (*доушѣ, землѣ*), а таксама ў вінавальным склоне множнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду (*конѣ, кѣнязѣ*).

2. Канцовы *-ѣ* ў займенніках і поўных (зай-

Стараславянскія

Няпоўнагалоссе: *глава, градъ, плѣнъ, шлѣмъ, брѣгъ* і г. д.

Пачатковыя спалучэнні *ра, ла: равьныи, ладиш, лакъть* і г. д.

Спалучэнні *рѣ, рѣ, лѣ, ль: грѣло, врѣхъ, влѣкъ, жлѣтъ* і г. д.

Шт (у старажытнарускіх помніках — *щ*) у адпаведных выпадках: *нощъ, пещъ, хощъ* і г. д.

Жд у адпаведных выпадках: *межда, прѣжде, сажда* і г. д.

Пачатковы *ѣ* ў адпаведных выпадках: *ѣдинъ, ѣзеро, ѣсень, ѣже, ѣдъва* і г. д.

Пачатковы *а: азъ, агньць, аблоко, ако* і г. д.

Пачатковае спалучэнне *ју (ю): югъ, юдоль, юшоша, ютро, юродивыи, юлиана* і г. д.

Стараславянскія

Канчатак *-ѣ* ў адпаведных склонавых формах (*доушѣ, землѣ, конѣ, кѣнязѣ*).

Канцовы *-ѣ (-ѣ)* у адпаведных склонавых

менных) прыметніках жаночага роду ў родным склоне адзіночнага ліку (еѣ, вьсеѣ, тоѣ, доброѣ або добрыѣ, синеѣ або синиѣ), а таксама ў назоўным-вінавальным склоне множнага (ѣ, вьсѣ, добрыѣ, синѣѣ).

формах (еѣ, вьсеѣ, тоѣ, добрыѣ, синѣѣ, ѣ, вьсѣ, добрыѣ, синѣѣ), які ва ўсходнеславянскіх помніках мог перадавацца як -я (ея, вьсея і г. д.).

3. Канчаткі поўных (займенных) прыметнікаў:

а) у родным склоне адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду:

-ого: <i>доброга,</i>	-аѣго, -ааго, -аго: <i>добраѣго, добрааго, добраго,</i>
-ега: <i>синега;</i>	-яѣго, -яаго, -яго: <i>синяѣго, синяаго, синяго;</i>

б) у давальным склоне адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду:

-ому: <i>доброму,</i>	-уѣму, -уму: <i>добрѣму, добруму,</i>
-ему: <i>синему;</i>	-юѣму, -юму: <i>синюѣму, синюму;</i>

в) у давальным-месным склоне адзіночнага ліку жаночага роду:

-ои: <i>доброи,</i>	-ѣи: <i>добрѣи,</i>
-еи: <i>синеи;</i>	-ии: <i>синии;</i>

г) у месным склоне адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду:

-омь: <i>доброть,</i>	-ѣѣмь, -ѣмь: <i>добрѣѣмь, добрѣмь,</i>
-емь: <i>синемь;</i>	-иимь, -имь: <i>синиимь, синимь;</i>

д) у родным-месным парнага ліку ўсіх родаў:

-ою: <i>доброю,</i>	-ую: <i>добрюю,</i>
-эю: <i>синею;</i>	-юю: <i>синюю.</i>

4. Канчаткі 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку дзеясловаў цяперашняга часу:

-ть: <i>несеть, несутъ;</i>	-тѣ: <i>несетѣ, несутѣ.</i>
-----------------------------	-----------------------------

5. Сцягнутыя формы імперфекта: *несяхъ* і г. д.

Несцягнутыя формы імперфекта: *несѣхъ* і г. д.

6. Дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу:

а) з суфіксамі *-уч-* (*-юч-*): *несучи, знаючи, -ач-* (*-яч-*): *слышачи, просячи;*

з суфіксамі *-ѣщ-* (*-ѣщ-*): *несѣщи, знаѣщи, -ѣщ-*: *слышѣщи, просящи;*

б) з канчаткамі назоўнага склону адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду:

-а: неса,

-ы: несы

(падрабязней пра марфалагічныя асаблівасці гл. ніжэй у табліцах скланення і спражэння стараславянскай і старажытнарускай моў).

7. Злучэнне складаных сказаў пры дапамозе злучнікаў і злучальных слоў:

аже, оже, аче, если, когда, тогда і інш.,

аще, егда, вегда, доньдеже, зане і інш.

Што датычыць лексікі, то яна размяжоўваецца па водле прымет як структурна-фармальнага, так і семантычнага характару.

Акрамя пералічаных вышэй структурна-фармальных прымет тыпу поўнагалосся / няпоўнагалосся (*веремя — врьмя, голова — глава* і г. д.), пачатковага *о* або *ѣ* (*одинъ — ѣдинъ, олень — ѣлень* і г. д.), суфіксаў *-уч-*, *-ач-* або *-ѣщ-*, *-ѣщ-* (*несучи — несѣщи, просячи — просящи*) і да т. п., улічваюцца таксама некаторыя словаўтваральныя прыметы, найбольш тыповыя для ўсходнеславянскай (старажытнарускай) ці для стараславянскай лексікі:

Старажытнарускія

1. Прыстаўкі *вы-* (*выгнати, выдати, вынести* і г. д.), *въз-* (*възрадоватися, въспомнити, въсходы* і г. д.), *роз-* (*розлити, розумъ* і г. д.), *сѣ-* (*сѣбирати, сѣкрушити* і г. д.).

2. Суфіксы *-ье, -нье, -ька* і інш. (*житьье, питье, чтенье, чистька* і г. д.).

Стараславянскія

Прыстаўкі *из-* (*изгнати, издати, изнести* і г. д.), *воз-* (*возрадоватися, воспоминание, восходъ* і г. д.), *раз-* (*разлити, разумъ* і г. д.), *со-* (*собирати, сокрушити* і г. д.).

Суфіксы *-ие, -ание, -ение, -ние, -знь, -ость* / *-есть, -ьство, -ьствие,*

-тель, -ыни і інш. (житие, воздержаніе, разуменіе, бденіе, спасеніе, жизнь, сущность, схожесть, божество, множество, царство, дѣятель, учитель, грѣдыни, милостыни і г. д.).

Славянiзмами з'яўляюцца ў помніках старажытнарускай пісьменнасці многія складаныя словы, найперш з адцягненым, кніжным значэннем (хоць само словакладанне як сродак папаўнення лексікі было вядома і жывой гаворцы ўсходніх славян): *благодать, благоволити, благоприятнѣ, братолюбіе, всемилостивыи, животворити, лицѣмѣрствовати, милосердіе, плододавьць, стратотерьць* і да т. п.

Наогул стараславянская (царкоўнаславянская) лексіка побач з лексікай народна-гутарковага характару вызначаецца ў старажытнарускіх пісьмовых помніках адценнем кніжнасці. Словы гэтай лексікі — у значнай колькасці тэрміны тагачаснай навукі, мастацтва, рэлігіі: *ангелѣ, библія, благочестіе, бытіе, вѣличати, вселенная, вседержитель, дерзаніе, диаволѣ, евангеліе, епископѣ, животворити, иереи, икона, исповѣдьникѣ, лицѣмѣрїе, мнихѣ, мудрость, насущнѣ, общество, пространство, сущность, терпение, трапеза, уныніе* і інш. Многія з іх — запазычанны або калькі з грэчаскай мовы.

У помніках старажытнарускай пісьменнасці пэўная колькасць славянiзмаў магла сінанімізавацца са словамі народна-гутарковага, усходнеславянскага паходжання: *истина — правьда, ланита — щека, лобзати — цѣловати* і г. д. Славянiзмы такога роду выконвалі ярка выражаныя стылістычныя функцыі (як маглi стылістычна адрознівацца і славянiзмы тыпу *глава, единѣ, ноць* і да т. п. побач з усходнеславянскімі формамі *голова, одинѣ, ночь*). Большасць жа славянiзмаў выкарыстоўвалася як сродак абазначэння розных паняццяў і рэалій і не мела адпаведных дублетаў у жывой гаворцы ўсходніх славян.

Пры аналізе помнікаў старажытнарускай пісьменнасці звяртаецца ўвага і на асаблівасці функцыянавання адпаведных моўных сродкаў, на тую ролю, якую яны выконваюць у афармленні выказвання.

Нарэшце, аналіз пісьмовых помнікаў павінен выявіць і іншыя асаблівасці іх мовы, у прыватнасці адлюстраван-

не ў ёй не толькі агульнапашыраных, але і некаторых прыватных з'яў, пераважна вузкамясцовых.

Хоць помнікі старажытнарускай пісьменнасці параўнальна слаба адлюстроўваюць моўныя асаблівасці той мясцовасці, дзе яны ствараліся, усё ж дыялектныя з'явы ў іх часам сустракаюцца. Адлюстраванне гэтых з'яў узмацняецца з XII ст. ва ўмовах феадалнага драблення Русі і далейшага развіцця ўсходнеславянскіх дыялектаў, пашырэння ўплываў жывой гаворкі на мову пісьменнасці, асабліва дзелавую.

Так, у наўгародскіх помніках адзначаюцца наступныя мясцовыя моўныя з'явы:

1) замена (змяшэнне) *ц* і *ч* — так званае чоканне і цоканне, г. зн. ужыванне *ч* замест *ц* і наадварот — *ц* замест *ч*: *въ црѣвъ* замест *чрѣвъ*, *коньчь* замест *коньць*, *овьча* замест *овьца*, *старьчь* замест *старьць* і інш.;

2) замена *ѣ* праз *и* пад націскам перад мяккімі зычнымі: *тьрьпиние* і інш. (адсюль змяшэнне *ѣ* і *и*: *велькая*, *сѣлѣ*, г. зн. *силѣ*);

3) ужыванне *жг* замест *жд* або *жж*: *дѣжгѣ*, *одѣжга*, *пригвожгенѣ* і інш.;

4) апушчэнне ў некаторых выпадках *в* перад *л'* *присталівати* замест *приставлівати*, *Ярослали* замест *Ярославли* і інш.

Пскоўскія помнікі, акрамя адзначаных вышэй з'яў (уласцівых наўгародскім помнікам), адлюстроўваюць:

1) змяшэнне *ж* і *з*: *стежю* замест *стезю*, *клад ѡ жи* замест *клад ѡ зи* і інш.;

2) змяшэнне *ш* і *с*: *сѣгрѣсихѣ* замест *сѣгрѣшихѣ*, *вешна* замест *весна*, *вшю* замест *всю* і інш.;

3) змяшэнне *ж* і *з*: *здати* замест *ждати*, *зеланіе* замест *желаніе* і інш.;

4) ужыванне *кл*, *гл* замест *л* у дзеепрыметніках прошлага часу: *привегли* замест *привели* і інш.

У смаленска-полацкіх помніках сустракаюцца:

1) змяшэнне *ц* і *ч*: *купьчь*, *немьчиць* і інш.;

2) змяшэнне *ѣ* і *е* ў выніку супадзення іх у адным гукі *е*: *вѣремьньмь* замест *веремьньмь*, *будѣте* замест *будеть* і інш.;

3) пераход *в* у *у* нескладовае ў закрытых складах: *уздумалѣ* (на месцы *вѣздумалѣ*), *у Ризѣ* (на месцы *вѣ Ризѣ* і інш.).

Галіцка-валынскія і кіеўскія помнікі адлюстроўваюць:

1) змяшэнне *ы* і *и* ў выніку зацвярдзення зычных пе-

рад и: *неправди* замест *неправды*, *прости ни* замест *прости ны* і інш.;

2) пераход ʼ ў *и* (і) і выкліканае гэтай з'явай змяшэнне на пісьме літар ʼ і *и*: *Къевъ* і *Киевъ*, *видѣти* і *видити* і інш.;

3) фрыкатыўны працяжны *г*, які на пісьме нярэдка апускаўся: *рознѣвавъ* замест *рознѣвавъ* і інш.;

4) пераход *в* у *у* нескладовае (як і ў смаленска-полацкіх помніках): *уселенная* замест *вѣселенная* і інш.

Дыялектныя з'явы, якія прасочваліся таксама ў лексіку і граматычны лад помнікаў старажытнарускай пісьменнасці, не парушалі агульных заканамернасцей выкарыстання моўных сродкаў народна-гутарковага і кніжна-славянскага паходжання старажытнарускімі пісьменнікамі. Дэталёвае вывучэнне гэтых з'яў, аднак, дае магчымасць устанавіць прыналежнасць таго ці іншага помніка да пэўнай мясцовасці, сувязь моватворчасці пісьменніка з жывой гаворкай народа.

Адрозненні паміж старажытнарускай і стараславянскай (царкоўнаславянскай) мовамі падрабязна апісаў акад. А. А. Шахматаў (гл. раздзел «Церковнославянские элементы в современном русском литературном языке» ў кн.: Из трудов А. А. Шахматова по современному русскому языку. М., 1952, с. 245—266). У далейшым гэтыя адрозненні ўдакладняліся. Яны адзначаюцца, напрыклад, у наступных дапаможніках па курсу гісторыі рускай літаратурнай мовы: *Горшков А. И.* История русского литературного языка. М., 1969, с. 32—38; *Ефимов А. И.* История русского литературного языка. Изд. 2-е, испр. и доп. М., 1967, с. 38—41; *Кожин А. Н.* Литературный язык Киевской Руси. М., 1981, с. 28—36. Сучасны стан распрацоўкі гэтага пытання падрабязна асвятляецца ў кн.: *Филин Ф. П.* Истоки и судьбы русского литературного языка. М., 1981, с. 22—71. У гэтай жа кнізе разглядаюцца апошнія даследаванні аб паходжанні старажытнарускай літаратурнай мовы. Гл. пра гэта таксама кн.: *Горшков А. И.* Теоретические основы истории русского литературного языка. М., 1983, с. 82—117; *Яго ж.* Теория и история русского литературного языка. М., 1984, с. 57—79.

ПОМНІКІ XI — XIII стст.

ПРАКТЫКАВАННЕ 1. Вызначце фанетычныя і марфалагічныя асаблівасці ніжэйпрыведзеных слоў і ў адпаведнасці з той ці іншай прыметай размяркуйце іх на асобныя групы. Падбярэце, калі гэта магчыма, да ўсходнеславянскіх варыянтаў стараславянскія, а да стараславянскія — усходнеславянскія, растлумачце семантычныя і стылістычныя асаблівасці тых і другіх і вызначце, чаму асобныя з іх не маюць фанетычных ці марфалагічных адпаведнікаў.

Азь, безбрѣжныи, бѣлыя, благаи, борода, бракъ, брань, брѣгъ, брѣмя, владети, владыка, вождение, врагъ,

враща, врьдъныи, врьмя, глава, голосъ, голодь, доброму, единъ, единожды, еъ, жажда, здоровье, здравствуйте, здоровыи, знаахомъ, золото, идяше, лавра, ладии, миру, младенецъ, морозъ, мощь, неса, несучи, нового, ночь, нравъ, ограда, одежда, ожели, олень, пещера, праздъныи, прѣкраснь, просѣщи, розбити, синего, синююему, солоду, сотворилъ, страна, трезвыи, третьему, утро, хваля, хвалячи, холодъ, юноша, ягненокъ.

ПРАКТИКАВАННЕ 2. Прыведзеныя ніжэй славянiзмы размяркуйце на асобныя тэматычныя групы. Вызначце, які далейшы лёс гэтых слоў у гісторыі рускай і беларускай літаратурных моў.

Агньць, благыи, благо, брашьно, брьмя, вапно, ваятель, вѣжа, вепрь, ветрило, владыка, вождь, волна, воспети, врагъ, врачевати, вселенная, выа, вѣличати, глава, глась, гласити, грядѣшии, дерзати, дрѣво, единыи, елеи, жьзль, животъ, здание, зелие, зѣница, злакъ, злато, издрѣвлъ, кормитель, ланиты, леторасль, ликъ, лои, многожды, нѣдугъ, нравъ, обитатель, ограждение, одежда, окръсть, отрокъ, понынѣ, пригорщи, риза, руно, седмь, сѣкира, сѣнѣдъ, соиздати, срьбро, срьдина, стопа, чело, чуждыи, юноша, юха.

ПРАКТИКАВАННЕ 3. Прааналізуйце фанетычныя, лексічныя, марфалагічныя, сінтаксічныя і стылістычныя асаблівасці мовы прыведзеных тэкстаў і шляхам супастаўляльнага аналізу вызначце, якія сродкі — народна-гутарковыя ці кніжна-славянскія — пераважаюць у кожным з гэтых тэкстаў.

«ЗБОРНИК» 1076 г.

«Зборнік» 1076 г.— адзін з нешматлікіх помнікаў XI ст., які захаваўся ў арыгінале. Гэта зборнік артыкулаў павучальна-рэлігійнага характару, асобныя з якіх прыпісваюцца «айцам царквы» Іаану Златавусту, Васілію Вялікаму і інш. На думку большасці даследчыкаў, «Зборнік» быў створаны на Русі і частка яго артыкулаў з'яўляецца арыгінальнымі творамі. Да апошніх адносяць і так званае «Слова нейкага калугера аб чытанні кніг», якое прыводзіцца ніжэй па выданню: Изборник 1076 года. М., 1965.

Слово нѣкоего калугера, о чь(.....) (к)нигь. Добро (е)сть братие поч(ет)ан(ь)е книж(ьн)ое: паче вьсякому хрьстьян(у). блаж(ен)и бо р(ече): и спытаюштии сьвѣдѣ(ния е)го вьсьмь сердь(ць)мь вьзишт(ють) его. чь (то бо) рече испыт(аюш)теи сьвѣдѣния его. егда чьтеши книги. не тьшти ся бързо иштисти до другыя главизны. нѣ поразумѣи чьто глаголють книги и словеса та. и тришьды обраштя ся о единой главизнѣ. рече бо вь сьрдьци моемь ськрыхъ словеса твоя да не сьгрѣшу тебѣ.

Не рече усты тѣчью изглаголахъ. нѣ и въ сѣрдыци сѣкрыхъ да не сѣгрѣшу тебѣ. и поразумѣвая убо истиннѣ писанія правимъ есть ими. реку же. узда коневи правитель есть и въздържаніе, правѣднику же книги я. Не сѣставитъ бо ся корабль безъ гвоздии ни правѣдникъ беспочитанія книжьнааго. и яко же (плѣннникомъ у)мъ стоитъ у родител(ь) своихъ. тако и правѣднику о почитаньи книжьнѣмъ. Красота воину оружие и кораблю вѣтрила. Тако и правѣднику почитаніе книжьное. отъкрыи бо рече очи мои. да разумѣю чюдеса отъ закона твоего. очи бо глаголетъ размыслъ сердечьныи и прочее...

Слоўнік

в ѣ з и ш т (ю т ь) — успрымуць
г л а в и з н а — раздзел тѣсту,
падроздзел главы; верш
и с п ы т а т и — спазнаць
к а л у г е р ь — манах

п а ч е — больш, лепш
п о ч и т а н ь е — чытанне
р е ч е — тут: сказана
и с п ы т (а ю ш) т е н
с ѣ в ѣ д ѣ н і я е г о — што ўні-
каюць у сэнс яго

ЗАУВАГА. У дужкі заключаны тэкст, які ў арыгінале помніка чытаецца з цяжкасцю ці нават зусім не чытаецца. Пры публікацыі «Зборніка» 1076 чытанне яго правэрана або ўзноўлена шляхам фотааналізу.

СЛОВА АБ ПАЛКУ ІГАРАВЫМ

«Слова аб палку Ігаравым» — выдатны літаратурна-мастацкі твор усходніх славян, створаны ў канцы XII ст. Узнік у сувязі з няўдалым паходам князя Ігара з братам Усеваладам, сынам Уладзімірам і пляменнікам Святаславам на полаўцаў (канец красавіка — пачатак мая 1185 г.). Дайшоў да нас у адзіным спісе, які адносяць да XVI ст. Спіс захоўваўся ў доме А. І. Мусіна-Пушкіна і ў 1812 г. загінуў у час пажару. Да нас дайшла копія гэтага спіса, зробленая для Кацярыны II, а таксама публікацыя А. І. Мусіна-Пушкіна пад назвай «Ироническая песнь о походе на Половцев удельного князя Новгород-Северскаго Игоря Святославича» (М., 1800). Урывак для аналізу прыводзіцца па кн.: *Лихачев Д. С.* Слово о полку Игореве. М., 1976.

О Бояне, соловию стараго времени! Абы ты сиа плѣкы ущекоталь, скача, славию, по мыслену древу, летая, умомъ подъ облакы, свивая славы оба полы сего времени, рища въ тропу Трояню чресъ поля на горы. Пѣти было пѣснь Игореву, того внуку: «Не буря соколы занесе чресъ поля широкая — галици стады бѣжать къ Дону великому». Чи ли въспѣти было, вѣщей Бояне, Велесовъ внуче: «Комони ржуть за Сулою — звенить слава въ Киевѣ; трубы трубятъ въ Новѣградъ — стоятъ стязи въ Путивль!»

Игорь ждеть мила брата Всеволода. И рече ему буй турь Всеволодъ: «Одинъ братъ, одинъ свѣтъ свѣтлый — ты, Игорю! оба есвъ Святъславличя! Съдлай, брате, свои бръзыи комони, а мои ти готови, осѣдлани у Курьска на-переди. А мои ти куряни свѣдоми къмети: подь трубами повити, подь шеломи възлѣлѣяни, конецъ копия въскрѣмлени, пути имъ вѣдоми, яругы имъ знаеми, луци у нихъ напряжени, тули отворени, сабли изьострени; сами скачють, акы сѣры влѣци въ полѣ, ищучи себе чти, а князю славъ».

Тогда вѣступи Игорь князь въ златъ стремянь, и поѣха по чистому полю. Солнце ему тьмою путь заступаше; ночь стонуши ему грозою птичь убуди; свистъ звѣринъ вѣста, збися дивъ — кличетъ врѣху древа, велить послушати — земли незнаемъ, Влѣзѣ и Поморию, и Посулию, и Сурожу, и Корсуню, и тебѣ, Тьмутороканьскый блѣванъ! А половци неготовами дорогами побѣгоша къ Дону великому: крычатъ тѣлѣгы полуношы, рци, лебеди роспущени. Игорь къ Дону вои ведеть! Уже бо бѣды его пасеть птицъ по дубию; влѣци грозу вѣсрожать по яругамъ; орли клектомъ на кости звѣри зовуть; лисици брешуть на чрѣленя щиты. О Руская земле! уже за шеломянемъ еси! Длѣго ночь мрѣкнетъ, Заря свѣтъ запа-ла, мѣгла поля покрыла. Щекоть славий успе; говоръ галичь убуди. Русичи великая поля чрѣлеными щиты прегородиша, ищучи себѣ чти, а князю — славы.

Слоўнік

буй турь — тут як епітэт:
магутны
въсрожать — падымаць
дивъ — нейкая міфічная ці
рэальная істота
къметь — віцязь
неготовыи — непратапта-
ны, непраложаны
оба полы — абедзве част-
кі, і тая і другая палавіна

стоять стязи — стаяць
вайсковыя атрады
туль — чахол для стрэл,
калчан
у щекотати — праспяваць
як салавей, уславіць
чрѣленыи — чырвоны
шеломя — гара, узгорак
яруга — яр

РУСКАЯ ПРАВДА

«Руская праўда» — арыгінальны помнік старажытнарускай пісьменнасці XI ст., звод раннефеадальнага права Кіеўскай Русі. Вядома больш 100 спісаў помніка, якія захаваліся ў летапісах і зборніках XIII—XIV стст. Самым старажытным з'яўляецца спіс у Наўгародскай кормчай 1282 г. Урывак прыводзіцца па аднаму з лепшых выданняў помніка, якое належыць акад. Я. Ф. Карскаму (гл.: Русская правда по древнейшему списку: Введение, текст, снимки, объяснения, указатели авторов и словарного состава. Л., 1930).

О убиствѣ. Аже кто убиеть князя мужа. въ разбои. а головника не ищють то вирьвную платити. въ чьей же вьрви голова лежитъ. то 80 гривенъ паки людинъ. то сорокъ гривенъ. Которая ли вьрвь. начнетъ платити дикую виру. колико лѣтъ заплатятъ ту виру. занеже безъ головника имъ платити. будетъ ли головникъ. ихъ въ вьрви. то зане к нимъ прикладываетъ. того же дѣля имъ помогати головнику. любо си дикую виру. нѣ сплатити имъ в обчѣ. 40 гривенъ. а головничьство. а то самому головнику. а въ 40 гривенъ ему заплатити. из дружины свою часть. нѣ оже будетъ убилъ. или въ свадѣ. или въ пиру явлено. тѣ тако ему платити по вьрвиньнѣ. иже ся прикладываетъ вирую.

Слоўник

в и р а — грашовы штраф за
забойства
в ь р в и н ы н я — плата ад аб-
шчыны
в и р ь в н ы и — які адносіцца
да виры
в ь р в ь — абшчына
в о б ч ь і — разам, сумесна
г о л о в н и ч ь с т в о — плата,
якую забойца выплачваў
родным забітага
г о л о в а — забіты
г о л о в н и к ь — забойца

д и к а я в и р а — грашовы
штраф за забойства, які вы-
плачваўся абшчынай
д р у ж и н а — абшчына
з а н е (з а н е ж е) — бо, таму,
таму што
л ю д и н ь — прости чалавек
п а к и — калі
п р и к л а д ы в а т и —
даваць частку, долю
с в а д а — сварка, спрэчка,
разлад

ПРАКТЫКАВАННЕ 4. Прааналізуйце ўрывак са «Слова аб законе» мітрапаліта Іларыёна і вызначце:

а) кніжна-славянскія рысы ў фанетыцы, марфалогіі, словаўтварэнні і сінтаксісе (характар сінтаксічных канструкцый, сродкі сувязі);

б) з'явы народна-гутарковага паходжання і ступень іх адлюстравання;

в) тыповыя тэматычныя групы лексікі (у тым ліку словы і выразы з абстрактным значэннем), іх паходжанне і асаблівасці выкарыстання;

г) характар выяўленчых сродкаў (эпітэты, параўнанні, метафары, парныя абазначэнні, сінанімічныя паўторы, іншасказальныя звароты і выразы, сімволіка, рытарычныя прыёмы).

«Слова аб законе» напісана выдатным аратарам і публіцыстам мітрапалітам Іларыёнам паміж 1037 і 1050 гг., але дайшло да нас у розных спісах пазнейшага часу (не раней XV ст.). Гэты твор — узор урачыстай прозы старажытнарускай павучальнай літаратуры. Сэнс яго — уславіць Кіеўскую Русь, князя Уладзіміра, якога Іларыён заклікае весці незалежную ад Візантыі палітыку. Тэкст для аналізу даецца з «Хрестоматіі по древней русской литературе», складзенай М. К. Гудзіем (М., 1973).

Похвалімъ же и мы, по силѣ нашей, малыми похвалами великаа и дивнаа сътворшаго нашего учителя и на-

ставника, великаго кагана нашеа земля Владимера, внука старого Игоря, сына же славнаго Святослава, иже, въ своа лѣта владычествующа, мужствомъ же и храбрѣрствомъ прослушя въ странахъ многахъ и побѣдами и крѣпостію поминаются нынѣ и словуть. Не въ худѣ бо и не въ невѣдоми земли владычествовашя, но въ Русской, яже вѣдома и слышима есть всѣми концы земля...

Добрѣ послухъ благовѣрію твоему, о блаженниче, святаа церкви святаа богородица Марія, юже съезда на правовѣрнѣй основѣ, идеже и мужьственное твое тѣло нынѣ лежитъ, ождаа трубы архангеловы. Добрѣ же зѣло и вѣренѣ послухъ сынъ твой Георгій, егожь створи господь намѣстника по тебѣ твоему владычеству, не рушаща твоихъ уставъ нѣутвержающа, твоему благовѣрію положеніа, но паче прилагающа, не казяща, нѣ учиняюща, иже недоконьчанаа твоя доконча...

Встани, о честнаа главо, отъ гроба твоего, встани, отряси сонъ! Нѣси бо умерлъ, но спиши до общаго всѣмъ встанія. Встани, нѣси умерлъ, нѣсть бо ты лѣпо умрѣти, вѣровавшу въ Христа, живота всему міру. Отряси сонъ, взведи очи, да видиши, какая ты чѣсти господь тамо сподобивъ и на земли не безпамятна оставилъ сыномъ твоимъ. Встани, виждь чадо свое Георгія, виждь утробу свою, виждь милааго своего, виждь, егоже господь изведе отъ чреслъ твоихъ; виждь красящааго столъ земля твоей, и возрадуйся, възвеселися. Къ сему же виждь и благовѣрную сноху твою Ерину, виждь вѣнуки твоя и правнуки, како живутъ, како храними суть господемъ, како благовѣріе держать по преданію твоему, како въ святаа церкви частятъ, како славятъ Христа, како поклоняются имени его. Виждь же и градъ величствомъ сіяющъ, виждь церкви цвѣтущи, виждь христіанство растуще, виждь градъ иконами святихъ освѣщаемъ блистающесе, и тиміаномъ обѣухаемъ, и хвалами и божественными пѣніи святиими оглашаемъ. И си вся видѣвъ, възрадуйся, и възвеселися, и похвали благаго бога, всѣм симъ строителя.

Слоўник

каганъ — князь, царь
казити — псаваць, знішчаць
послухъ — сведка

прослуги — праславць
чресла — паясніца, стан

ПРАКТИКАВАННЕ 5. Прааналізуйце ўрыўкі з «Казання аб Барысе і Глебе», «Жыцця Аляксея, чалавека божага», «Жыцця Феодосія Пячэрскага», «Хаджэння ігумена Данііла» і вызначце:

а) ступень пашырэння кніжна-славянскіх і ўсходнеславянскіх суадносных фанетычных варыянтаў і граматычных форм;

б) кніжна-славянскія словы, словазлучэнні, фразеалагічныя выразы і цытаты;

в) усходнеславянскія лексічныя элементы;

г) спецыфіку мастацка-выяўленчых сродкаў (эпітэты, параўнанні, сімвалічнае і метафарычнае ўжыванне слоў, формы эмацыянальнай ацэнкі, рытарычныя фігуры і інш.);

д) характар узаемадзеяння кніжна-славянскіх і ўсходнеславянскіх элементаў і форм, абумоўленасць іх выкарыстання ў тым ці іншым тэксце.

«Казанне аб Барысе і Глебе» — арыгінальны помнік старажытна-рускай агіяграфічнай літаратуры XII ст. У ім, у адрозненне ад іншых жыццёвых твораў, не апісваецца жыццё герояў ад нараджэння да смерці, а расказваецца толькі пра адзін эпізод — забойства Святаполкам братаў Барыса і Глеба па палітычных матывах. «Казанне» не толькі праслаўляе пакутнікаў, але разам з тым асуджае княжацкія міжусобицы, сцвярджае васальную вернасць старшаму ў родзе князю, адзінства рускай зямлі. У «Казанні» дакладныя імёны, даты, факты, чым яно збліжаецца з гістарычнымі аповесцямі, а з другога боку — гэта твор з элементамі лірызму і драматызму, з малітвамі, плачамі і маналагамі-разважаннямі. Дайшло да нас у шматлікіх спісах. Тэкст для аналізу прыводзіцца па выданню: Успенский сборник XII—XIII вв. / Под ред. С. И. Коткова (М., 1971).

Приспѣша вънезапу посълании отъ Святопѣлка. зѣлая его слугы. немилостивии крѣвопициѣ. братоненавидничи люти зѣло. сверѣпа звѣри душу изимающе. святыи же поиде въ кораблици. и сѣрѣтоша и устие Смядины. и яко узрѣ я святыи въздрадова ся душею. а они узрѣвъше и омрачааху ся и гребаху ся къ нему. а съцѣлования чаянниаше отъ нихъ прияти. и яко быша равнo пловуще начаша скакати зѣлии они въ лодию его. обнажены меча имуще въ рукахъ своихъ бльщаща ся акы вода. и абие всѣмъ весла от руку испадоша. и вси отъ страха омѣртвѣша. си видѣвъ блаженни разумѣвъ яко хотять его убити. възрѣвъ къ нимъ умиленама очима и слъзами лице си умывая. сѣкрушенѣмъ сѣрдцѣмъ. сѣмѣренѣмъ разумѣмъ и частыимъ въздыханиемъ. всѣ слъзами разливая ся а тѣлѣмъ утѣрпая жалостно гласъ испущааше. не дѣите мене братия моя мѣлая і драгая. не дѣите мене ни ничто же вы зѣла сѣтворивѣша. не брезѣте братие и господѣе не брезѣте. кую обиду сѣтворихъ брату моему и вамъ братие и господѣе мои. аще ли кая обида. ведѣте мя къ князю вашему а къ брату моему и господину, помилунте уности моеѣ. помилунте господѣе мои вы ми будѣте господие мои азъ вамъ рабѣ. не пожнете мене отъ жития не сѣзѣрѣла не пожнѣте класа не уже сѣзѣрѣвъша. нѣ млеко безѣлобѣя носяща. не порѣжете лозы не до коньца въздрастѣша. а плодѣ имуща

молю вы ся и милъ вы ся дѣю. убоите ся рекъшааго усты апостольскы, не дѣти бываите умы зълوبيемъ же младеньствуите. а умы съвършени бываите, азъ братие и зълوبيемъ и въздрастъмъ еще младеньствуоу.

Слоўнік

а бие — адразу, зараз жа
з ъ л о б и е — грѣшнасьць
к о р а б л и ц ь — караблік
н е б р е щ и — не звяртаць
у вагі

н е д ѣ я т и — не чапаць
с ѣ р ѣ с т и — сустрэць
С м я д ы н ь — рака ў Смален-
скай зямлі
у т ь р п а т и — слабець

«Жыціе Аляксея, чалавека божага» — папулярны перакладны твор старажытнарускай жыццёвай літаратуры. Найбольш ранні пераклад гэтага жыцця знаходзіцца ў рукапісе «Златаструя» XII ст., але ў ім няма пачатку. Урывак для аналізу прыводзіцца з «Хрестоматии по древней русской литературе», складзенай М. К. Гудзіем (М., 1973).

Створішу же ему 17 лѣт в папертѣ святыя богородица и угоди богови, и явися святая богородица понамарю во снѣ, глаголющи: «Въведи челоуѣка божия въ церковь мою, яко достоинъ есть царствию небесному, яко бо миро добрыя воня молитва его есть, яко вѣнецъ на главѣ царю, тако почиваетъ духъ святы на немъ, яко солнце сияеть в мирѣ, тако просия житие его въ всемъ мирѣ предъ богомъ и предъ ангелы божими». Изиде же понамарь, ища такоуаго челоуѣка и не обрѣте его. Моляше же ся святѣи богородици, да явить ему челоуѣка божия. И явися ему паки святая богородица второе, глаголюще ему: «Убогии, сѣдји предъ дверми церковными, тои есть челоуѣкъ божии». Изиде понамарь и обрѣте его и емъ его за руку и въведе и в церковь и оттолѣ честно служаще ему. Велии же прослы слово о немъ во всемъ градѣ томъ. Видѣвъ же челоуѣкъ божии, яко и ту познаша ѿ, отбѣже от града того и влѣзъ в корабль и въсхотѣ ити въ Фарсиискую Каталию, да не познають его тамо. Волею же божиею изагнанъ бысть корабль вѣтромъ бурнымъ и приде в Римъ. И излѣзъ ис корабля и рече в себѣ: «Живъ господь бог мой и не буду тяжекъ иному никому же, но въ домъ отца своего поиду, яко и ту незнаемъ есмь». И ишедъ, стрѣте отца своего, идуща от полаты цареуы въ время обѣднее, и поклонися ему, глаголя: «рабе божии, помилуй мя нища и странна, створи мене в дому твоёмъ, да и аз насыщу ся с рабы твоими от крупиць, падающихъ от трапезы твоея, и богъ твои да благословить лѣта твоя и да управить на земли житѣе твое и да ти подасть царство небесное». Слышавъ же

отець его, яко от странныхъ есть, и радъ бысть и повелѣть привести его в домъ свои и рече к отрокомъ своимъ: «которыи от васъ хочеть послужити ему, да аще ему угодитъ, живѣ господь богъ мой, яко свобожю его и участие имать в дому моемъ, но в паперть входа моего створите ему хлѣвницу, малу, дадите же ему и ядь от моя трапезы». Бѣ же ему отрокъ тѣ приятень... И поживе в дому отъчи 17 лѣтъ незнаемъ никим же.

Слоўнік

воня — водар
миро — духмянае масла
отрокъ — тут: слуга

паперть — ганак перад ува-
ходам у царкву
понамарь — дзяк
хлѣвница — пакой

«Жыцце Феадосія Пячэрскага» — адзін з найбольш вядомых апа-
вядальных помнікаў старажытнарускай царкоўнай літаратуры. Напі-
сана Нестарам у 80-х гг. XI ст., дайшло ў спісе XII ст. (у складзе
рукапіснага зборніка XII—XIII стст., што захоўваўся ў Успенскім са-
боры Маскоўскага Крамля). Урывак для аналізу прыводзіцца па вы-
данню: Успенский сборник XII—XIII вв. / Под ред. С. И. Коткова
(М., 1971).

И се въ единъ днь шедъшю великууму отъцю наше-
му Феодосію. нѣкоторааго ради орудія къ христолюбцю
князю Изяславу далече ему сущю отъ града. таче яко и
пришъдъ и до вечера умудивъшю ему орудія ради. и по-
велѣть христолюбць ношънааго ради посъпанія ему. на
возѣ допроводити ѿ до манастыря его. и яко бысть идыи
путъмь. и возяи его видѣвы и въ такои одежи сущааго. и
мънѣвъ яко единъ от убогихъ есть. глагола ему чьрноризь-
че се бо ты по вся дньи порозднь еси. азъ же труднь
сыи се не могу на кони ѣхати. нѣ сице сѣтворивъ да азъ
ти лягу на возѣ ты же могыи на кони ѣхати. то же бла-
женни сѣ всякимъ сѣмѣрениемъ вѣставъ сѣде на ко-
ни. а оному же легъшю на возѣ. и идяще путъмь радюя ся
и слава бога. и егда же въздрѣмааше ся тѣгда же сѣсѣдъ
текъ идяше вѣскраи коня. дондеже трудяше ся ти тако
паки на конь вѣсядыше. часто же уже зорямъ вѣсходя-
щемъ. и вельможамъ ѣдущемъ къ князю. и издалеча по-
знавъше блаженааго. и сѣсѣдыше сѣ конь покланяху ся
убо блаженууму отъцю нашему Феодосію. тѣгда же гла-
гола отроку се уже чадо свѣтъ есть вѣсяди на конь свои.
онъ же видѣвъ еже тако вси покланяхуть ся ему. и ужа-
се ся въ умѣ и трепеть си вѣста и вѣсѣде на конь. ти тако
поиде путъмь. а преподобьнууму Феодосію на возѣ
сѣдыащю. вси же боляре сѣрѣтъше покланяху ся ему. таче
дошѣдъшю ему манастыря и се ишедъше вся братія по-

клониша ся ему до земля. тоже отрокъ болыми ужасе ся помышляя въ себе кто съ есть. еже тако вси поклоняють ся ему и емы ѿ за руку. введе ѿ въ трапезьницу таче повелѣ ему дати ѣсти и питие елико хоцетъ. аще же и кунами тому давѣ отъпусти и.

Слоўник

дондеже — пакуль
куна — грашовая адзінка
мнити — думаць
орудие — справа

паки — зноў
породзьнѣ — без справы
таче — так, аднак, потым
чърноризьць — манах

«Хаджэнне ігумена Данііла» — узор своеасаблівага жанру старажытнарускай літаратуры — рэлігійных паломніцкіх хаджэнняў-падаражкаў да «святых» зямель. Ігумен Данііл у 1106—1107 гг. наведаў Палесціну і свае ўражанні, усё, што чуў, бачыў, чытаў пра палесцінскія святыні, запісаў і літаратурна апрацаваў. У творы апісанне «святшчэнных» мясцін спалучаецца з легендарным і апакрыфічным матэрыялам, са звесткамі аб прыродзе, занятках і звычаях насельніцтва. «Хаджэнне» вядома ў мностве спісаў XV—XIX стст. Урывак для аналізу прыводзіцца з «Хрестоматіі по древней русской литературе», складзенай М. К. Гудзіем (М., 1973).

I. О Іерусалимѣ, о лаврѣ. Азъ недостоин игуменѣ Даниль, пришедѣ въ Іерусалимѣ, пребыхъ мѣсяць 16 въ мѣстѣ въ лаврѣ святаго Савы и тако могохъ походити и испытати вся святая си мѣста. Невозможно бо безъ вожа добра и безъ языка испытати и видѣти всѣхъ святыхъ мѣстѣ. И что имѣя въ руку моею худаго моего добыточка ё, то отъ того все подавахъ вѣдушцимъ добрѣ вся святаа мѣста въ градѣ и внѣ града, да быша ми указали все добрѣ, якожь и бысть. И пригоди ми богъ налѣсти въ лаврѣ мужа свята и стара деньми и книжна вельми. Тому святому мужеву вложи богъ въ сердце любити мя худаго, и тои указа ми добрѣ вся святаа та мѣста, и въ Іерусалимѣ и по всей земли той поводи мя и до Тивиріадскаго моря поводи мя, и до Фаворы, и до Назарефа, и до Хеврона, и до Іордана, и по всѣмъ мѣстом поводи мя, и потрудися со мною любве ради. И ина святаа мѣста видѣхъ многа, яже послѣди скажу.

Слоўник

вожь — праважаты
лавра — манастыр
налѣсти — адшукаць

пригодити — дапамагчы
языкъ — перакладчык

II. О Ерданѣ. Іорданъ же рѣка течетъ быстро, бреги же имать обонѣ полѣ прикруты, а отсуду пологы; вода же мутна велми и сладка пити, и нѣсть сыти піюще воду ту святую; ни съ нея болѣтъ, ни пакости во чревѣ челоуѣку. Всѣмъ же есть подобенѣ Іорданѣ къ рѣцѣ Сновѣстѣй

и вширѣ, и въ глубле, и лукаво течеть и быстро велми, яко же Сновъ рѣка. Вгубле же есть 4 сажень, среди, самое купѣли, яко же измѣрихъ и искусихъ; самъ собою, ибо пребродихъ на ону страну Иордана, много походомъ по берегу его: вширѣ же есть Иорданъ, яко же есть Сновъ на устїи. Есть же по сей странѣ Иордана на купѣли тои, яко лѣси древо не высоко, аки вербѣ подобно есть, выше купѣли тоя на берегу Иорданову стоитъ яко лозіе много, но нѣсть якоже наша лоза, но некако аки силяжи подобно есть; есть же и тростіе много; болоніе имать яко Сновъ рѣка. Звѣрь много ту и свинїи дикїи бещисла много, и пардуси мнози, ту суть львове же.

Слоўнік

болонь — прыбрэжны луг

силяжи — кізіл

пардусъ — барс, пантэра

ПРАКТЫКАВАННЕ 6. Супастаўляючы даныя, атрыманыя пры выкананні практыкаванняў 12—13, зрабіце заключэнне аб характары мовы і стылю розных жанраў старажытнарускай царкоўна-рэлігійнай і навукова-дыдактычнай (арыгінальнай і перакладной) літаратуры; вызначце, якімі сваімі рысамі мова гэтых жанраў збліжаецца з мовай іншых жанраў старажытнарускай літаратуры.

ПРАКТЫКАВАННЕ 7. Ва ўрыўках са старажытнарускага летапісу ахарактарызуйце (з пункту гледжання адносінаў да жывой гаворкі ўсходніх славян ці стараславянскай мовы):

- а) фанетычныя асаблівасці;
- б) марфалагічныя з'явы;
- в) сінтаксічныя канструкцыі;
- г) асобныя тэматычныя пласты лексікі.

Адзначце прыклады ўжывання паралельных усходнеславянскіх і княжна-славянскіх моўных з'яў. Раствлумачце, чым абумоўліваўся выбар тых ці іншых моўна-стылістычных сродкаў.

Старажытнарускае летапісанне адлюстроўвае гісторыю ўсходніх славян. Самы ранні летапісны звод быў створаны ў Кіеве ў часы Яраслава Мудрага. Гэты звод у 1073 г. быў перапрацаваны манахам Кіева-Пячэрскай лаўры Ніканам. У сваю чаргу летапісны звод Нікана быў перапрацаваны ў 1095 г., і гэта рэдакцыя ўвайшла ў гісторыю пад назвай Пачатковага зводу. Апошні таксама быў перапрацаваны ў 1110 г. манахам Нестарам і стаў вядомым як «Повесть временных лет». Гэта аповесць дайшла да нас у пазнейшых спісах, самым раннім з якіх з'яўляецца Лаўрэнцьеўскі, складзены манахам Лаўрэнціем для Суздальскага князя Дзмітрыя Канстанцінавіча ў 1377 г. Урыўкі з памянёнага спіса прыводзяцца па выданню: Повесть временных лет (Лаврентьевский список). Спб., 1897.

I. Ондрѣю учащоу въ Синопии и пришедшоу ему в Корсунь, увѣдѣ, яко ис Корсуни близь вустье днѣпрское, и всхотѣ поити в Римъ, и проиде въ вустье днѣпрское. и оттоле поиде по Днѣпру горѣ, и по приключаю приде и ста подѣ горами на березѣ. И заутра въставѣ и рече к

сущимъ с нимъ ученикомъ: «видите ли горы сия? яко на сихъ горахъ восияеть благодать божья; имать градъ великъ быти и церкви многи богъ въздвигнути имать». И вѣшедъ на горы сия, благослови я, и постави крестъ, и помоливъся богу, и сълѣзъ съ горы сея, идеже послѣже бысть Киевъ, и поиде по Днѣпру горѣ. И приде в словѣни, идеже нынѣ Новѣгородъ, и видѣ ту люди сущая, како есть обычай имъ, и како ся мыють и хвощются, и удивися имъ. И иде въ варяги, и приде в Римъ, и исповѣда, елико научи и елико виде, и рече имъ: «дивно видѣхъ в землѣ словенъсть идущю ми сѣмо: видѣхъ бани древены, и пережгутъ я рамяно, и совлокутъся, и будутъ нази, и облѣются квасомъ уснианомъ, и возмутъ на ся прутъе младое, и бьютъ ся сами, и того ся добьютъ, едва слѣзуть лѣ живи, и облѣются водою студеною, и тако оживуть; и то творять по вся дни, не мучими никимже, но сами ся мучать, и то творять мовенъе собѣ, а не мученъе». Слышащѣе же се дивляхуся.

Слоўник

горѣ — вверх
по приключачю — выпад-
кова
рамяно — мощна
сѣмо — сюды

увѣдѣти — даведацца
уснианыи квасъ — квас,
які ўжываецца пры вырабе
шкуру

II. Въ лѣто 6420. Посла мужи свои Олегъ построити мира и положить рядъ межю Русью и Греки, (глаголя):

Равно другаго свещанія бывшаго при тѣхъже царьхъ Лва и Александра. Мы отъ рода рускаго..., иже послани отъ Олга, великаго князя Рускаго, и отъ всѣхъ, иже суть подъ рукою его, свѣтлыхъ и великихъ князь, и его великихъ боярь, к вамъ, Лвови и Александру и Костянтину, великимъ о бозѣ самодержьцемъ, царемъ греческимъ, на удержание и на извѣщение отъ многихъ лѣтъ межю хрестианы и Русью бывшею любовь, похотѣнемъ нашихъ великихъ князь и по повелѣнню отъ всѣхъ иже суть подъ рукою его сущихъ Руси...

О семъ. Аще кто убьетъ или хрестьянина русинъ, или хрестьянинъ русина, да умереть, идѣже аще сотворить убійство. Аще ли убежитъ сотворивый убійство, да аще есть домовитъ, да часть его, сирѣчь иже его будетъ по закону, да возметъ ближний убьенаго, а и жена убившаго да имѣеть толицемъ же пребудеть по закону; аще ли есть неимовитъ сотворивый убой и убежавъ, да держитъ ся тяжи, дондеже обрящеться, (яко) да умереть. Аще ли уда-

рить мечемъ, или убьеть кацѣмъ любо сосудомъ, за то ударение или бьенье да вдасть литръ 5 сребра по закону Рускому; аще ли не имовить тако сотворивый, да вдасть елико можеть, (и) да соиметь (съ) себе и ты самыа порты, в нихже ходить, да о процъ да ротѣ ходить своею вѣрою, яко никакоже иному помощи ему, да пребываетъ тяжа отоле не взыскаема.

О семь. Аще украдетъ что русинъ любо у хрестъянина, или паки хрестъянинъ у русина, и ятъ будетъ в томъ часѣ тать, егда татбу сътворить, отъ погубившаго что любо, аще приготовить ся тать творяй, и убьень будетъ, да не взищеться смерть его ни отъ хрестъянъ, ни отъ Руси; но паче убо да возметь свое, иже (будеть) погубиль. Аще вдасть руцѣ свои украдый, да ятъ будетъ тѣмже, у негоже будетъ украдено, и связанъ будетъ, (и) отдасть тое, еже смѣ створити, и сотворить триичи...

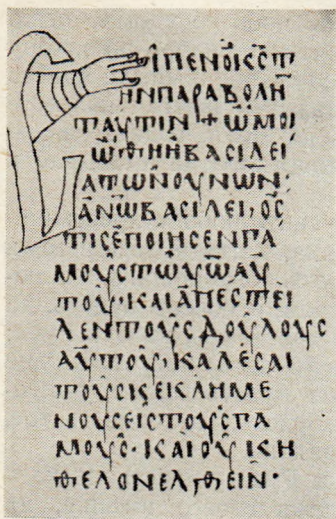
И о работающихъ бо Грекохъ Руси у хрестъяньскаго царя. Аще кто умреть, не урядивъ своего имѣнья, ци своихъ не имать, да възратить (ся) имѣние к малымъ ближикамъ в Русь; аще ли сотворить обряжение таковой, возметь уряженое его, кому будетъ писалъ наследити имѣнье его, да наследить ё.

Слоўник

домовитъ — маёмны,
багаты
имѣнье — маёмасць
литра — мера вагі; візантый-
скі ці рымскі фунт
обряжение — завящанне
положити — заключыць

прокъ — рэшта, астатак
рота — клятва, прысяга
рядъ — дагавор
тать — злодзей
татаба — крадзеж
тяжа — суд

III. Въ лѣто 6420. ...И живяше Олегъ, миръ имѣа ко всѣмъ странамъ, княжа в Киевѣ. И приспѣ осень, и помяну Олегъ конь свои, иже бѣ поставиль кормити и не вседати на нь, бѣ бо въпрашалъ волѣхвовъ и кудесникъ: «отъ чего ми есть умрети?» и рече ему кудесникъ одинъ: «княже! конь, егоже любиши и ѣздиши на немъ, отъ того ти умрети». Олегъ же примѣ въ умѣ, си рече: «николиже всяду на нь, ни вижу его боле того»; и повелѣ кормити и не водити его к нему, и пребы нѣколико лѣт не видѣ его, дондеже на грекы иде. И пришедшу ему к Киеву и пребывъшю 4 лѣта, на пятое лѣто помяну конь, отъ негоже бяхуть рекли волсви умрети, и призва старѣйшину конюхомъ, рече: «кое есть конь мѣй, егоже бѣхъ поставиль кормити и блюсти его?» Онъ же рече: «умерлъ есть». Олегъ же посмѣся и укори кудесника, река: «то ти не-

Урвак з грѣчаскага евангелля
IX ст.

Слоўнік

донде же — пакуль
 пребы — на працягу

примъ въ умъ — паду-
 маўшы

IV. В лѣто 6545. Заложы Ярославъ городъ великій Кыевъ, у него же града суть Златая врата; заложы же и церковь святыя Софья, митрополью, и посемь церковь на Золотыхъ воротѣхъ святыя богородица благовѣщенье, посемь святаго Георгия манастырь и святыя Ирины. И при семь нача вѣра хрестыянська плодитися и раширяти, и черноризьци почаша множитися, и манастыреве починаху быти. И бѣ Ярославъ любя церковныя уставы, попы любяше по велику, излиха же черноризьцѣ, и книгамъ прилежа, и почитая ё часто в ноци и въ дне; и собра писцѣ многы и прекладаше отъ грекѣ на словѣньское писмо, и списаша книги многы, и сниска, имиже поучашеся вѣрнии людье наслаждаются ученья божественаго. Якоже бо се нѣкто землю разореть, другый же насѣть ини же пожинають и ядятъ пищу бескудну, тако и сь: отецъ бо его Володимерь землю взора и умягчи, рекше крещеньемъ просветивъ; сь же насѣя книжными словесы сердца вѣрныхъ людий, а мы пожинаемъ, ученье приемлюще книжное. Велика бо бываетъ полза отъ ученья книжного, книгами бо кажемъ и учимъ есмы пути по-

право глаголють во льсви, но все лжа есть: конь умерлъ есть, а я живъ». И повель оседлати конь: «а то вижю кости его». И приде на мѣсто, идѣже бѣша лежаще кости его голы и лобъ голъ, и сѣде с коня, и посмеяся рече: «отъ сего ли лба смърть было взяти мнѣ?» и вступи ногою на лобъ; и выникнувши змиа изо лба, и уклюну в ногу, и с того разболѣся и умре. И плакашася людие вси плачемъ великимъ, и не соша и погребоша его на горѣ, еже глаголется Щековица; есть же могила его и до сего дни, словеть могила Ольгова. И бысть всѣхъ лѣтъ княжения его 33.

каянью, мудрость бо обрѣтаемъ и въздержанье отъ словесъ книжныхъ; се бо суть рѣкы, напоюще вселеную, се суть исходяща мудрости, книгамъ бо есть неисчетная глубина, сими бо в печали утѣшаеми есмы, си суть узда въздержанью...

Слоўнік

излиха — асабліва

рекше — гэта значыць

V. В лѣто 6611. Богъ вложи в сердце княземъ Рускымъ Святополку и Володимиру, и снястася думати на Долобскѣ: и съде Святополкъ с своею дружиною, а Володимеръ с своею въ единомъ шатрѣ. И почаша думати и глаголати дружина Святополча: «яко негодно нынѣ веснѣ ити, хочемъ погубити смерды и ролью ихъ». И рече Володимеръ: «дивно ми, дружино, оже лошади жалуете, еюже кто ореть; а сего чему не промыслите, оже то начнетъ орати смердъ, и приѣхавъ Половчинъ ударить и стрѣлою, а лошадь его поиметь, а в село его ѣхавъ иметь жену его и дѣти его, и все его имѣнье? то лошади жаль, а самого не жаль ли?» И не моглоша отвѣщати дружина Святополча. И рече Святополкъ: «се язъ готовъ уже».

...И посемъ сняшася братья вся, и рече Володимеръ: «съ день, иже створи господь, възрадуемъ и възвеселимся в нь; яко господь избавилъ ны есть отъ врагъ нашихъ, и покори врагы наша, и скруши главы змиевыя, и даль еси сихъ брашно людемъ Русьскимъ»; взяша бо тогда скоты, и овцѣ, и конѣ, и вельблуды, и вежѣ с добыткомъ и с челядью, и заяша Печенѣгы и Торкы с вежами. И придоша в Русь с полономъ великимъ, и с славою и с побѣдою великою.

Слоўнік

и менье — маёмасць

смерды — сяляне

ролья — ніва, поле

снястися — сабрацца

ПРАКТЫКАВАННЕ 8. Прааналізуйце ўрыўкі з твораў Уладзіміра Манамаха і вызначце:

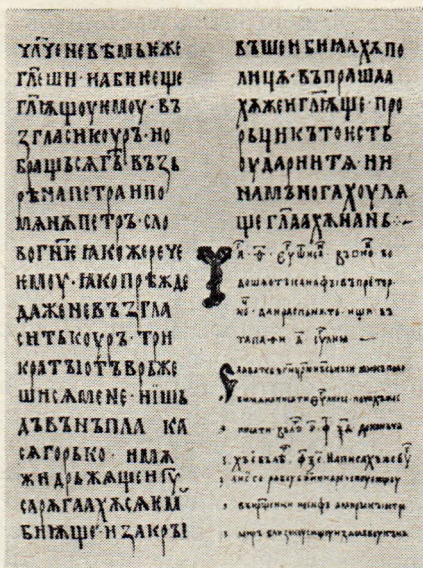
а) усходнеславянскія фанетычныя, марфалагічныя і лексічныя асаблівасці;

б) кніжна-славянскія фанетычныя і марфалагічныя рысы, асобныя словы, словазлучэнні і выразы;

в) заканамернасці выкарыстання ўсходнеславянскіх і кніжна-славянскіх элементаў.

Якімі рысамі мова і стыль твораў Уладзіміра Манамаха збліжаюцца з мовай і стылем старажытнарускіх летапісаў?

Літаратурная спадчына Уладзіміра Манамаха (1053—1125 гг., 1113—1125 гг. — вялікі князь) — аўтабіяграфічнае апісанне жыцця, ваенных паходаў, паляванняў і іншых прыгод; павучанне дзецям і

Урвак з Астрамирава евангелля 1056—1057 гг.

ліст да чарнігаўскага князя Алега Святаславіча. Названья творы дайшли да нас у Лаўрэнцеўскім спісе «Повести временных лет». Урыўкі для аналізу прыводзяцца па выданню: Повесть временных лет (Лаврентьевский список). Спб., 1897.

І. Поистинѣ, дѣти моя, разумѣйте, како ти есть челоувѣколюбець богъ милостивъ и премилостивъ; мы, челоувѣци, грѣшни суще и смертни, то оже ны зло створить, то хоцемъ ѿ пожрети и кровь его прольяти вскорѣ; а господь нашъ, владѣя и животомъ и смертыю, согрѣшенья наша выше главы нашея терпить и паки и до живота нашего, яко отецъ, чадо свое любя, бѣя, и паки привлечь ё к собѣ.

...Что есть челоувѣкъ, яко помниши ѿ? Велий еси, господи, и чюдна дѣла твоя, никакже разумъ челоувѣчeskъ не можетъ исповѣдати чюдесъ твоихъ; и паки речемъ; велий еси, господи, и чюдна дѣла твоя, и благословено и хвално имя твое в вѣкы по всей земли. Иже кто не похвалить, ни прославляеть силы твоя и твоихъ великихъ чюдесъ и добротъ устроеныхъ на семь свѣтъ; како небо устроено, како ли солнце, како ли луна, како ли звѣзды, и тма и свѣтъ, и земля на водахъ положена, господи, твоимъ промысломъ! Звѣрье разноличнии, и птица и ры-

бы, украшены твоимъ промысломъ, господи! И сему чюду дивуемъся, како отъ персти создавъ челоувѣка, како образи розноличнии въ челоувѣчьскихъ лицахъ, аще и весь миръ совокупить, не вси въ одинъ образъ, но кыйже своимъ лицъ образомъ, по божии мудрости; и сему ся подивуемы, како птица небесныя изъ ирья идуць, и первѣе (въ) наши руцѣ, и не ставятся на одной земли, но и силныя и худыя идуць по всѣмъ землямъ, божиимъ повелѣньемъ, да наполнятся лѣси и поля; все же то даль богъ на угоды челоувѣкомъ, на снѣдь, на веселье. Велика, господи, милость твоя на насъ, яже та угоды створилъ еси челоувѣка дѣля грѣшна. И ты же птицѣ небесныя умудрены тобою, господи; егда повелиши, то вспоюць, и челоувѣкы веселять тебе; и егда же не повелиши имъ, языкъ же имѣюще, онемѣють. А благословенъ еси, господи, и хваленъ зѣло! всяка чюдеса и ты доброты створивъ и здѣлавъ; да иже не хвалить тебе, господи, и не вѣруеть всѣмъ сердцемъ и всею душею во имя отца и сына и святаго духа, да будетъ проклять.

Слоўник

в е л и й — вялікі

п е р с т ь — зямля

II. А всѣхъ путей 80 и 3 великихъ, а прока не испомню меншихъ. И мировъ есмъ створилъ с половечьскими князи безъ одного 20, и при отци и кромѣ отца, и дая скота много и многы порты своѣ; и пустилъ есмъ половечскихъ князь лѣпшихъ изъ оковъ толико... А се тружахъся ловы дѣя... А се в Черниговѣ дѣяль есмъ: конь дикихъ своима рукама связалъ есмъ въ пущахъ 10 и 20 живыхъ конь, а кромѣ того же, по Руси ѣздя, ималъ есмъ своима рукама тѣже кони дикиѣ. Тура мя 2 метала на розѣхъ и с конемъ, олень мя одинъ болъ, а 2 лоси, одинъ ногами топталъ, а другой рогома болъ; вепрь ми на бедрѣ мечь оттялъ, медвѣдь ми у колѣна подъклада укусилъ, лютый звѣрь скочилъ в ко мнѣ на бедра и конь со мною поверже; и богъ неврежена мя съблюде. И с коня много падахъ, голову си розбихъ дважды, и руцѣ и нозѣ свои вередихъ, въ уности своей вередихъ, не блюда живота своего, ни щадя головы своя. Еже было творити отроку моему, то самъ есмъ створилъ, дѣла на войнѣ и на ловѣхъ, ночь и день, на зною и на зимѣ, не дая собѣ упокою; на посадники не зря, ні на биричи, самъ творилъ что было надобѣ, весь нарядъ и в дому своемъ то я творилъ есмъ; і в ловчихъ ловчий нарядъ самъ есмъ держалъ, и в конюсѣхъ и о соколѣхъ и о ястрябѣхъ; тоже и худаго

смерда и убогыѣ вдовицѣ не далъ есмь силнымъ обидѣти, и церковнаго наряда и службы самъ есмь призираль.

Слоўнік

биричь — службовая асоба, што аб'яўляе ўказы і распараджэнні; зборшчык плацяжоў і штрафаў; ахоўнік парадку
зрѣти — спадзявацца
ловчій — паляўнічы

нарядъ — кіраўніцтва, распарадак, нагляд
прызрѣти — звярнуць увагу, аказаць міласць; наглядць
прока — іншых
путь — паход

III. Всего же паче убогихъ не забывайте, но елико могуще по силѣ кормите, и придавайте сиротѣ, и вдовицю оправдате сами, а не вдавайте силнымъ погубити челоувѣка. Ни права, ни крива не убивайте, ни повелѣвайте убити его, аще будетъ повиненъ смерти; а душа не погубляйте никакояже хрестьяны...

В дому своемъ не лѣнитесь, но все видите; не зрите на тивуна, ни на отрока, да не посмѣются приходящии к вамъ и дому вашему, ни обѣду вашему. На войну вышедъ, не лѣнитесь, не зрите на воеводы; ни питью, ни ѣденью не лагодите ни спанью; и сторожѣ сами наряжайте, и ночь, отвсюду нарядивше около вои, тоже ляжите, а рано встанѣте; а оружья не снимайте с себе вборзѣ, не розглядаваше лѣнощами, внезапно бо челоувѣкъ погыбаеъ. Лжѣ блюдиися и пьянства и блуда, въ томъ бо душа погыбаеъ и тѣло. Куда же ходяще путемъ по своимъ землямъ, не дайте пакости дѣяти отрокомъ, ни своимъ, ни чужимъ, ни в селѣхъ ни в житѣхъ, да не кляти васъ начнутъ. Куда же поидете, идеже станете, напоите, накормите унеина, и боле же чтите гостя, откуда же к вамъ придетъ, или простъ, или добръ, или соль, аще не можете даромъ, брашномъ и питьемъ: ти бо мимоходячи прославятъ челоувѣка по всѣмъ землямъ, любо добрымъ, любо злымъ. Болнаго присѣтите; надъ мертвеця идѣте, яко вси мертвени есмы; и челоувѣка не минѣте, не привѣчавше, добро слово ему дадите.

Слоўнік

брашно — харч, страва
вборзѣ — у спешцы, хутка
добръ — знатны
лѣнощами — *тв. мн.* у значэнні прыслоўя — па ляноце
надъ мертвеця
идѣте — нябожчыка правядзіце

отрокъ — слуга
соль — пасол
тивунъ — службовая асоба пры князях, баярах, епіскапах
унениъ — той, хто просіць

ПРАКТИКАВАННЕ 9. Адзначце ва ўрыўку са «Слова аб палку Ігаравым»:

а) усходнеславянскія моўныя асаблівасці (фанетычныя, марфалагічныя, сінтаксічныя);

б) кніжна-славянскія моўныя элементы ў галіне фанетыкі, марфалогіі і сінтаксісу.

Прааналізуйце выяўленчыя сродкі вусна-паэтычнай моватворчасці (эпітэты, параўнанні, метафары, паралелізмы, гіпербалы, сімволіку і інш.).

Раскрыйце лексічнае багацце помніка: разнастайнасць тэматычных груп, сінанімічныя сувязі слоў і словазлучэнняў. Прывядзіце прыклады паралельнага ўжывання слоў і форм народна-гутарковага і кніжна-славянскага паходжання. Як узаемадзейнічаюць і якія стылістычныя функцыі выконваюць усходнеславянскія і кніжна-славянскія элементы ў мове помніка?

І. Сь зарання до вечера, сь вечера до свѣта летять стрѣлы каленя, гримлють сабли о шелома, трещать копиа харалужныя въ полѣ незнаемѣ, среди земли Половецкыи. Чръна земля подь копыты костьюи была посѣяна, а кровию польяна: тугою въздоша по Руской земли.

Что ми шумить, что ми звенить далече рано предь зорями? Игорь плѣкы заворочаеть: жаль бо ему мила брата Всеволода. Бишася день, бишася другый; третьяго дни къ полуднию падоша стязи Игоревы. Ту ся брата разлучиста на брезѣ быстрой Каялы; ту кроваваго вина не доста; ту пирѣ докончаша храбрии русичи: сваты попоиша, а сами полегоша за землю Рускую. Ничить трава жалощами, а древо с тугою къ земли преклонилось.

Уже бо, братие, не веселая година вѣстала, уже пустыни силу прикрыла. Вѣстала обида въ силахъ Дажьбожа внука, вступила дѣвою на землю Трояню, всплескала лебедиными крылы на синѣмъ море у Дону; плещучи, убуди жирня времена. Усобица княземъ на поганяя погыбе, рекоста бо братъ брату: «Се мое, а то мое же». И начяша князи про малое «се великое» мльвити, а сами на себѣ крамолу ковати. А погании сь всѣхъ странъ приходжаху сь побѣдами на землю Рускую... Жены руския вѣсплакашась, аркучи: «Уже намъ своихъ милыхъ ладь ни мыслию смыслити, ни думою сдумати, ни очима сьглядати, а злата и сребра ни мало того потрепати». А вѣстона бо, братие, Киевѣ тугою, а Черниговѣ напастыи. Тоска разлияся по Руской земли; печаль жирна тече средь земли Рускыи. А князи сами на себе крамолу коваху, а погании сами, побѣдами нарищуше на Рускую землю, емляху дань по бѣлѣ отъ двора.

Слоўнік

ж и р н ы и — багаты

н и ч а т и — нікнуць, схіляцца

II. На Дунаи Ярославнынъ гласъ ся слышитъ, зегзицею незнаема рано кычетъ: «Полечю, — рече, — зегзицею по Дунаеви, омочю бeбрянъ рукавъ въ Каялъ рѣць, утру князю кровавыя его раны на жестоцѣмъ его тѣлѣ». Ярославно рано плачетъ въ Путивлѣ на забралѣ, аркучи: «О, вѣтрѣ, вѣтрило! Чему, господине, насильно вѣши? Чему мычeши хиньовскыя стрѣлки на своeю нетрудною крилцю на моя лады вои? Мало ли ты бѣшетъ горѣ подь облакы вѣяти, лелѣючи корабли на синѣ морѣ? Чему, господине, мое веселие по ковылию развѣя?» Ярославно рано плачетъ Путивлю городу на заборолѣ, аркучи: «О Днепре Славутицю! Ты пробилъ еси каменныя горы, сквозѣ землю Половецкую. Ты лелѣялъ еси на себѣ Святослави насады до плѣку Кобякова. Възлелѣй, господине, мою ладу къ мнѣ, а быхъ не слала къ нему слезъ на море рано». Ярославно рано плачетъ въ Путивлѣ на забралѣ, аркучи: «Свѣтлое и тресвѣтлое слѣнце! Всѣмъ тепло и красно еси: чему, господине, простре горячую свою лучю на ладѣ вои? Въ полѣ безводнѣ жаждею имъ лучи съпряже, тугою имъ тули затче?»

Слоўнік

жестокии — мощны, дужы
зегзица — зязюля
кыкати — крыцаць, кукаваць
лада — муж

лелѣяти — калыхаць,
гайдаць
мыкати — кідаць, гнаць
съпрягнути — злучыць,
змацаваць

ПРАКТЫКАВАННЕ 10. Прааналізуйце ўрыўкі з «Малення Даниіла Заточніка», «Слова аб пагібелі рускай зямлі» і вызначце :

а) усходнеславянскія і кніжна-славянскія рысы ў фанетычным складзе слоў і ў асобных марфалагічных формах;

б) асаблівасці сінтаксічных канструкцый;

в) выяўленчыя сродкі народна-гутарковай мовы і вусна-паэтычнай творчасці (формы якаснай ацэнкі, прыказкі, прымаўкі, параўнальныя выразы і інш.);

г) кніжныя элементы высокага стылю (складаныя словы, своеасаблівыя метафары, паўторы слоў, таўталагічныя выразы, рытарычныя воклічы і запытанні, малітвенныя звароты).

Раскрыйце характар узаемадзеяння і стылістычную ролю сродкаў мастацкай выразнасці ўсходнеславянскага і кніжна-славянскага паходжання.

«Маленне Даниіла Заточніка» (інакш — «Пасланне», «Слова») — старажытнарускі помнік XII—XIII стст. Звяртаючыся да князя Пераяслаўля Северскага Яраслава Усеваладавіча, нейкі Даниіл просіць памілаваць яго, дае шматлікія парады князю, разважае аб сваім лёсе, выказвае непрыязныя адносіны да баярства і духавенства. Помнік вядомы ў некалькіх рэдакцыях XVII ст. Урывак для аналізу прыводзіцца з «Хрестоматні по древней русской литературе», складзенай М. К. Гудзіем (М., 1973).

І. Вострубим убо, братие, аки в златокованную трубу, въ разумъ ума своего и начнемъ бити в сребренья арганы во извѣстие мудрости, и ударимъ в бубны ума своего, поюще в богодохновенныя свирѣли, да восплачутся в нас душеполезныя помыслы. Востани, слава моя, востани, псалтырь и гусли. Да развергу въ притчах гадания моя и провещаю во языцех славу мою. Сердце смысленнаго укрепляется в телесѣ его красотою и мудростию...

Княже мой, господине! Все напитаются от обилия дому твоего, аки потокомъ пища твоя; токмо аз единъ жадаю милости твоя, аки елень источника воднаго.

Есмь бо яко древо сухо, стояще при пути, да все ми-моходящей секутъ его; тако и аз всѣми обидимъ есмь, зане не огражен есмь страхомъ грозы твоя, аки оградомъ твердымъ...

Княже мой, господине! Яви ми зракъ лица твоего, яко гласъ твой сладокъ, и уста твоя мед истачають, и образ твой красен; послания твоя яко рай с плодомъ; руцѣ твои исполнены яко от злата арависка; ланиты твоя яко сосуд араматы; ...вид твой яко ливан избранъ; очи твои яко источникъ воды живы; ...слава твоя превозносит главу мою, и бысть выя в буести, аки фарсис в монисте.

Княже мой, господине! Не зри на мя, аки волкъ на агнеца, но зри на мя, яко мати на младенца. Возри на птица небесныя, яко ни сѣють ни жнутъ, ни в житница собирають, но уповают на милость Божию.

Да не буди рука твоя согбена на подание убогимъ. Писано бо есть: «просящему у тебе даи, толкущему отверзи, да не лишен будеши царства небеснаго»; писано бо есть: «возверзи на господа печаль свою, и той тя препитает во веки».

Княже мой, господине! Не лиши хлѣба нища мудра, не возноси до облакъ богата несмыслена. Нищъ бо, а мудръ, яко злато в калне сосуде; а богатый человекъ бесмысленъ, яко паволочито изголовие, соломы наткано; а убогъ несмысленъ, аки солома во грязи втоптана.

Слоўнік

в ы я — шыя
г а д а н и е — загадка
з р а к ъ — від
и з г о л о в и е — падушка
к а л н ы и — брудны
л и в а н — ладан

п а в о л о к а — шаўковая
т к а н і н а
п с а л т ы р ь — музычны
с т р у н н ы і н с т р у м е н т
ф а р с и с — конь

II. Избави мя, господине, от нищеты, аки птицу от

кляпцы, и исторгни мя от скудости моя, яко серну от тета, аки утя, носимо в кохтях у сокола.

Иже бо в печали кто мужа призритъ, та аки водою студеною напоить в день зноя.

Княже мой, господине! Ржа ѣсть желѣзо, а печаль умъ челоувѣку. Яко слово многоразливаемо гинетъ, тако и челоувѣкъ от многи беды худѣет; печалну челоувѣку засышютъ кости. Всякъ видит у друга сучецъ во очию, а у себе ни бревна не видит. Всякъ челоувѣкъ хитрит и мудрит о чюжеи бедѣ, а о своей и смыслити не можетъ...

Княже мой, господине! Орел птица царь надо всѣми птицами, а осетръ над рыбами, а лев над зверми, а ты, княже, над переславцы. Левъ рыкнетъ, кто не устрашится; а ты, княже, речеши, кто не убоится? Яко же бо змии страшен свистанием своимъ, тако и ты княже нашъ, грозенъ множеством вои. Злато красота женам, а ты, княже, людемъ своимъ. Тѣло крепится жилами, а мы, княже, твоею державою. Птенцы радуются веснѣ, а младенцы матери, а мы, княже, тебе. Гусли строятся персты, а градъ нашъ твоею державою...

Ту бо остану много глаголати, да не во мнозе глаголании разношу умъ свои и буду яко мѣхъ утль, труся богатства в руцѣ инем, и уподоблюся жерновом, иже люди насыщают, а в себе не могутъ наполнити жита. Да не возненавиденъ буду многою бесѣдою, яко не птица, частящи пѣсньми, ненавидима челоувѣки...

Слоўник

з а с ъ х а т и — засыхаць,
ссыхацца

к л я п ц а — капкан

«Слова аб пагібелі рускай зямлі» — выдатны твор мастацкай літаратуры, у якім расказваецца аб магутнасці Старажытнай Русі да татара-мангольскага нашэсця і патрыятызме рускага народа. Узнікненне твора звязваецца са спусташальным разарэннем Русі ў 1237 г. Вядомы два спісы помніка: адзін у рукапісе XV, другі — XVI ст. Тэкст даецца з «Изборника» (М., 1969).

О свѣтло свѣтлая и украсно украшена земля Руськая! и многими красотами удивлена еси: озера многими удивлена еси, рѣками и кладязьми мѣсточестьными, горами крутыми, холми высокими, дубравами чистыми, польми дивными, звѣрьми различными, птицами бесчисленными, города великими, селы дивными, винограды обителными, дома церковными, и князьми грозными, бояры честными, вельможами многими. Всего еси исполнена земля Руская, а прававѣрная вѣра християнская!

Отсель до угорь и до ляховъ, до чаховъ, отъ чаховъ

до ятвязи, и отъ ятвязи до литвы, до нѣмецъ, отъ нѣмецъ до корѣлы, отъ корѣлы до Устьяга, гдѣ тамо бяху тоимици погании и за дышючимъ моремъ, отъ моря до болгарь, отъ болгарь до буртась, отъ буртась до чермись, отъ чермись до морьдва,— то все покороно было богомъ крестияньскому языку поганьскыя страны великому князю Всеволоду, отцю его Юрю, князю кыевьскому, дѣду его Володимеру и Манамаху, которымъ то половоци дети своя полошаху в колыбѣли, а литва из болота на свѣтъ не выникываху, а угры твердяху каменныя города желѣзными вороты, абы на нихъ великій Володимеръ тамо не всѣхалъ. А нѣмци радовахуся, далече будуче за синимъ моремъ; буртуси, черемиси, вяда и морьдва бортьничаху на князя великого Володимера, и жюръ Мануиль цесарегородскый опасъ имѣя, поне и великыя дары посылаша къ нему, абы под нимъ великій князь Володимеръ Цесаря города не взялъ.

А в ты дни болѣзнь крестияномъ, отъ великаго Ярослава и до Володимера, и до ныняшняга Ярослава, и до брата его Юря, князя володимерьскаго.

Слоўнік

бортьничати — плаціць
даніну мѣдам
выникнути — высунуцца,
паказатца
вяда — магчыма, удмурты
(вотяки)
дышючье море — Паўночнае
Ледавітае, або Белае,
мора

мѣсточестыныи — які
ўслаўляецца ў пэўнай мяс-
цовасці
обителныи — манастырскі
опасъ — апаска, боязь
поне — затым
тоимици — відаць, язычаскі
народ, які жыў у раёне ракі
Тоймы, што ўпадае ў Паў-
ночную Дзвіну
чыхи — чэхі

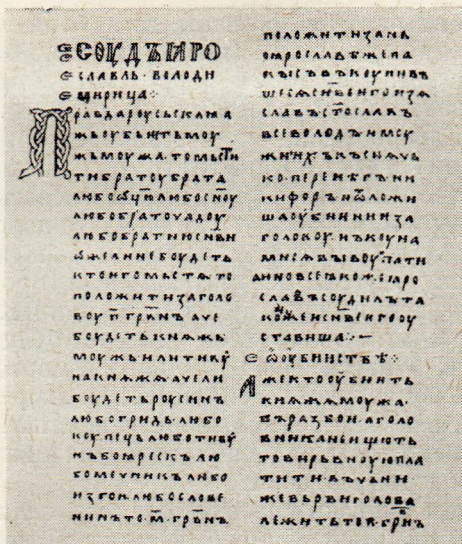
ПРАКТЫКАВАННЕ 11. Параўнайце суадносныя ўсходнеславянскія і кніжна-славянскія варыянты асобных слоў, адпаведныя граматычныя формы і канструкцыі, лексіка-тэматычныя групы і мастацка-выяўленчыя сродкі ў тэкстах да заданняў 7—10 і на падставе гэтага дайце агульную характарыстыку мовы і стылю старажытнарускіх летапісаў і твораў арыгінальнай свецкай літаратуры, раскрыйце іх значэнне для развіцця старажытнаруускай літаратурнай мовы.

ПРАКТЫКАВАННЕ 12. Прааналізуйце ўрыўкі з «Рускай праўды» па спісу Наўгародскай кормчай 1282 г. і вызначце:

- словы з усходнеславянскімі гукавымі асаблівасцямі;
- формы назоўнікаў, прыметнікаў і дзеясловаў, характэрныя для мовы ўсходніх славян;
- славянізмы.

Ахарактарызуйце назвы роднасці і сваяцтва, грамадска-палітычную і юрыдычную тэрміналогію помніка з пункту гледжання семантыкі, паходжання і далейшага лёсу ва ўсходнеславянскіх мовах.

Як растлумачыць напісанне *володимирица*?

Урывак з «Рускай праўды»

СУДЪ ЯРОСЛАВЛЬ. ВОЛОДИМИРИЦА

Правда русьская. ажь убьеть мужь мужа. то мьстити брату брата. любо отцю любо сыну. любо браточаду. любо братню сынови. оже ли не будеть кто его мьстя. то положити за голову 80 гривенъ. аче будеть княжь мужь. или тивуна княжя. аче ли будеть русинъ любо гридь. любо купець. любо тивунъ боярескъ. любо мечникъ. любо изгой. любо словенинъ. то 40 гривенъ положити за нь.

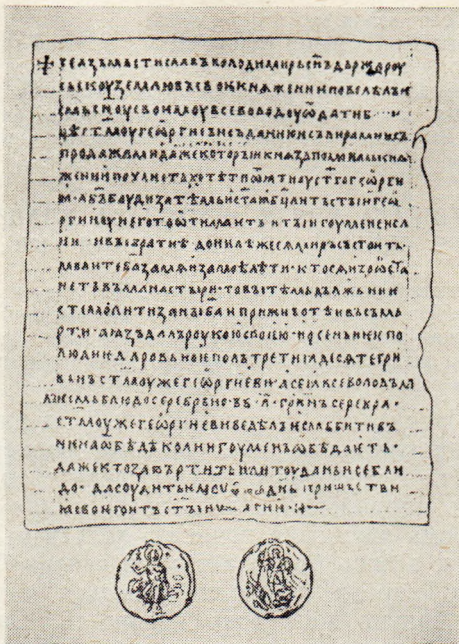
Слоўнік

браточадо — пляменнік
 гридь — воін князя
 изгой — свабодны чалавек,
 які не мае трывалага палі-
 тычнага і грамадскага ста-
 новішча
 мечникъ — княжацкі дру-
 жыннік
 мужь — свабодны чалавек

п р а в д а — суд; закон
 р у с и н ь — тут: жыхар Кіеў-
 шчыны
 с л о в е н и н ь — тут: жыхар
 Наўгародчыны
 т и в у н ь — службовая асоба
 пры князях, баярах,
 епіскапах

ОЖЕ ПРИДЕТЬ КРЪВАВЪ МУЖЬ

Оже придетъ крѣвавъ муже на дворъ. или синь то ви-
 дока ему на искати. нь платиті ему продажоу 3 гривны.
 или не будетъ на немъ знаменія. то привести ему видокъ

Грамата вялікага князя Мсціслава і яго сына Усевалада (каля 1130 г.)

слово противу слова. а кто будеть началъ тому платити 60 кунъ. аче же и крѣвавъ придетъ. или будеть самъ. почаль. а выступять послуши. то то ему за платежъ оже и били. аже ударить мечемъ а не утнеть на смерть. то 3 гривны. а самому гривна за рану. оже лѣчебное. потънеть ли на смерть. то вира. или пхнеть мужъ мужа. любо к собѣ любо от себе. любо по лицу ударить. или жердью ударить. а видока два выведуть. то 3 гривны продаже.

Слоўнік

видокъ — сведка	послухъ — сведка, відавочнік
вира — грашовы штраф за збойства	продажа — грашовы штраф за злачынства
куна — грашовая адзінка	утяти — ударыць, параніць
лѣчебное — штраф на лячэнне раны	

ПРАКТЫКАВАННЕ 13. Прааналізуйце старажытнарускія граматы і вызначце:

- фанетычныя і марфалагічныя асаблівасці ўсходнеславянскага паходжання;
- словы і звароты народна-гутарковага характару;

в) книжна-славянскія моўныя элементы.

Ахарактарызуўце функцыі славянізмаў у кожнай грамаце.

Адзначце стандартныя зачыны і канцоўкі ў граматах.

Граматы — адзін з жанраў дзелавой пісьменнасці. Яны з'яўляюцца афіцыйнымі заканадаўчымі актамі дзяржавы ці актамі прыватнай перапіскі. Выдаваліся князямі, феодаламі, царкоўнымі ўстановамі і прыватнымі асобамі.

ГРАМАТА ВЯЛІКАГА КНЯЗЯ МСЦІСЛАВА УЛАДЗІМІРАВІЧА І ЯГО СЫНА УСЕВАЛАДА (КАЛЯ 1130 г.)

Старэйшая старажытнаруская грамата. Яна дадзена каля 1130 г. наўгародскаму Юр'еву манастыру кіеўскім вялікім князем Мсціславам I і яго сынам наўгародскім князем Усеваладам. Тэкст граматы прыводзіцца па выданню: *Срезневский И.* Древние памятники русского письма и языка (X—XIV веков). Спб., 1863.

Се азъ Мьстиславъ Володимиръ сынъ държа Руську землю въ свое княжение повелѣлъ есмь сыну своему Всеволоду отдати Буицѣ святому Георгиеви съ данию и съ вирами и съ продажами и вено вотское даже который князь по моему княжению почынетъ хотѣти отъяти у святого Георгия, а богъ буди за тѣмъ и святая богородица и тѣ святыи Георгии. у него то отимаеть. и ты игумене Исаие. и вы братиѣ. донелѣ же ся миръ съ стоить. молити бога за мя и за моѣ дѣти. кто ся изоостанеть въ манастыри. то вы тѣмъ дѣлжны есте молити за ны бога и при животѣ. и въ сѣмьрти. а язъ далъ рукою своею. и осеньнее полюдие даровное полъ третия десяте гривнъ святому же Георгиеви, а се я Всеволодъ далъ есмь блюдо серебряно. въ 30 гривнъ серебра. святому же Георгиеви велѣлъ есмь бити въ не на обѣдѣ коли игумень обѣдаеть. даже кто запъртити или ту дань и се блюдо да судить ему богъ въ днь пришьствия своего и тѣ святыи Георгии.

Слоўнік

братія — манахі аднаго манастыра

вено — плата, тое, што заплачана за што-небудзь

даже — як, калі

животъ — жыццё

полъ третия десяте — 25

полюдие — даніна, якая збіралася князем з насельніцтва ў час аб'езду

УКЛАДНАЯ ГРАМАТА ХУТЫНСКАМУ МАНАСТЫРУ (ПАСЛЯ 1192 г.)

Грамата знаходзілася ў Хутынскім манастыры (каля Ноўгарада). З'яўляецца даравальным актам наўгародскага баярына Алексы (у манашастве Варлаама) названаму манастыру на зямлю, агарод, рыбныя ловы і інш. Прыводзіцца па выданню: *Срезневский И.* Древние памятники русского письма и языка (X—XIV веков). Спб., 1863.

Се въдале Варламе святому Спасу. землю и огородъ и ловища рыбная и гоголиная и пожни 1 рьль противу села за Волховомъ 2 на Волхевьци. коле 3 корь 4 лозы 5 волмина 6 на островъ и съ нивами. вху же ту землю Ху-тиньскую въдале святому Спасу. и съ челядию. и съ скотиною. а се брат(ии? даль?) 1 отрокъ съ женою 2 вълос(ъ)? 3 дѣвѣка Феврония съ двѣма сыновьц(и?) 4 недачь. а конь шестеро. и корова. се другое село на Свудици за... бнею въдале святому Спасу и божница въ немь. святого Георгия. и ниви и пожни и ловища и еже въ немь. се же все далъ Варламъ Михалевъ сынъ святому Спасу. аще кто дияволъмъ наученъ и злыми человекеы наваженъ цѣто хочеть отяти от нивъ или от пожнь ли или от ловищъ. а буди ему противенъ святыи Спасъ. и въ съ вѣкъ и въ будущии.

Слоўник

божница — царква
волмина — мѣста, яке за-
расло вербалозам
вху — г. зн. усю (адзінкавы
выпадак)
гоголь — від дзікай качкі

корь — значэнне не зусім ясна,
магчыма, кустарнік для збо-
ру кары
пожня — луг, пакос, ніва
рьль — заліўны луг

**ДАГАВОРНАЯ ГРАМАТА КНЯЗЯ
ЯРОСЛАВА УЛАДЗІМІРАВІЧА І НАУГАРОДЦАУ
З НЯМЕЦКІМІ ПАСЛАМІ (КАЛЯ 1195 г.)**

Друкуецца па выданню: Грамоты, касаючыся до сношений Северо-Западной России с Ригию и Ганзейскими берегами в XII, XIII и XIV веке. Спб., 1857.

Се язъ князь Ярославъ Володимѣричь, сгадавъ с посадникомъ с Мирошкою и с тысяцкымъ Яковомъ и съ всѣми Новгородъци, потвердихомъ мира старого с посломъ Арбудомъ и съ всѣми Нѣмецкыми сыны и съ Гты и съ всемъ Латиньскымъ языкомъ. Послалъ есмь посла своего Григу на сеи правдѣ: Первое ходити Новгородцю послу и всякому Новгородцю в миръ в Нѣмечьску землю и на Гъцкъ берегъ, такоже ходити Нѣмьчъмъ и Гтяномъ в Новѣгородъ безъ пакости, не обидимъ никымже. Аче будетъ судъ, князю Новгородкъму Новѣгородъ или Нѣмецкъму в Нѣмчъхъ, а в томъ миру ити гостю домовъ бес пакости. А кого Богъ поставитъ князя, а с тѣмъ мира потвердитъ, любо ли земля без миру станеть. А оже убьютъ Новгородца посла за моремъ или Нѣмецкыи посоль Новѣгородъ, то за ту голову 20 гривенъ серебра. А оже убьютъ купчину Новгородца или Нѣмчина купчи-

ну Новѣгородъ, то за ту голову 10 гривенъ серебра. А оже мужа свяжутъ без вины, то 12 гривенъ за соромъ старых кунъ. Оже ударятъ мужа оружеемъ любо коломъ, то 6 гривенъ за рану старые. Оже упъхнеть любо мятель роздреть, то 3 гривны старые. Оже пошибаетъ мужеску жену, любо дчьрь, то князю 40 гривенъ ветхыми кунами, а женѣ или мужьское дчери 40 гривенъ ветхыми кунами. Оже сыгренеть чюжее женѣ побои с головы или дщъри, явиться просто волоса, 6 гривенъ старые за соромъ.

Слоўнік

к у н а — грашовая адзінка
л а т и н ь с к ы и — чужаземны,
еўрапейскі

м я т е л ь — адзенне свабодна-
га крою тыпу плашча

ПРАКТЫКАВАННЕ 14. Вызначце ў тэкстах берасцяных грамат характэрныя для вусна-гутарковай мовы ўсходніх славян:

- а) фанетычныя і марфалагічныя рысы;
- б) асобныя словы, звароты.

Большасць берасцяных грамат знойдзена ў час археалагічных раскопак у Ноўгарадзе. Раскопкі там вядуцца з 1951 г., выяўлена ўжо звыш 600 грамат. Надпісы нанесены на ўнутраную паверхню бярозавай кары) пры дапамозе так звананага пісала. Граматы сведчаць пра жыццё і быт наўгародцаў у старажытныя часы, тагачасныя эканамічныя і юрыдычныя адносіны. Тэкст грамат прыводзіцца па выданнях: *Арціховскі А. В. і Тихомиров В. Н.* Новгородскія граматы на бересте: Из раскопок 1951 г. М., 1953; *Арціховскі А. В.* Новгородскія граматы на бересте: Из раскопок 1952 г. М., 1954; *Арціховскі А. В. і Борковский В. И.* Новгородскія граматы на бересте: Из раскопок 1953—1954 гг., 1958.

ГРАМАТА № 9

От Гостяты к Васильви. Еже ми отьць даяль и роди съдаяли а то за нимъ а нынѣ вода новую жену а мнѣ не въдасть ничъ то же избивъ руки пустилъ же мя а иную пояль доеди добръ сътворя.

Слоўнік

д а я т и — дарыць

р о д и — родзічы

ГРАМАТА № 53

Поклонъ от Потра к Марье. Покосиле есмь пожню, и Озерици у мене сено отъяли. Спиши списокъ с купной грамоте да пришли семо. Куды грамота поведе, дать ми розумно.

Слоўнік

п о ж н я — сенажаць

с е м о — сяду

Грамота отъ Жизномира къ Микуле. Купиль еси робу Пльскове. А ныне мя въ томъ яла кнѣягыни. А ныне ся дружина по мя поручила. А ныне ка посьли къ тому мужеви грамоту, е ли у него роба. А се ти хочу, коне купивъ и кнѣжъ мужъ вьсадивъ, та на съводы. А ты, атче еси не възьяль кунъ техъ, а не емли ничьтоже у него.

Слоўнік

атче — калі

ели — ці ёсьць

Пльсковъ — Пскоў

та — і

яти — затрымаць, арыштаваць; браць

ПРАКТЫКАВАННЕ 15. На падставе назіранняў над моўнымі асаблівасцямі «Рускай праўды» і старажытнарускіх грамат зрабіце вывад аб характары мовы дзелавай пісьменнасці ўсходніх славян:

а) адзначце найбольш тыповыя фанетычныя і марфалагічныя рысы, сінтаксічныя звароты і канструкцыі;

б) назавіце вядомыя вам старажытнарускія юрыдычныя і грамадска-палітычныя тэрміны, пакажыце на канкрэтных прыкладах сувязь іх з жывой гаворкай усходніх славян;

в) адзначце ўласцівыя дзелавай пісьменнасці стандартныя зачынны і канцоўкі.

Якія факты могуць служыць доказам літаратурнай апрацоўкі і ўпарадкаванасці мовы старажытнарускіх дзелавак помнікаў?

Якое значэнне мела дзелавак пісьменнасць для развіцця старажытнаруускай літаратурнай мовы?

ПРАКТЫКАВАННЕ 16. На падставе аналізу розных помнікаў старажытнаруускага перыяду ахарактарызуіце своеасаблівыя сродкі і спосабы моўнага выказвання, уласцівыя для дзелавай пісьменнасці, царкоўна-рэлігійнай і свецкай апавядальна-гістарычнай літаратуры. Раскрыіце значэнне асобных жанраў тагачаснай пісьменнасці ў фарміраванні і развіцці старажытнаруускай літаратурнай мовы.

ПРАКТЫКАВАННЕ 17. Прааналізуйце ўрыўкі з помнікаў, створаных на тэрыторыі сучаснай Беларусі ў часы старажытнаруускай дзяржавы, і вызначце:

а) у якіх помніках і з якога часу пачынаюць адлюстроўвацца спецыфічныя асаблівасці беларускай мовы;

б) іншыя мясцовыя моўныя рысы;

в) характар пісьменнасці на тэрыторыі Беларусі ў старажытнаруускі перыяд.

НАДПІС НА КРЫЖЫ ЕФРАСІННІ ПОЛАЦКАЙ

Крыж з надпісам зрабіў у 1161 г. полацкі майстар Лазар Богша. Крыж заказала дачка полацкага князя Святаслава (Георгія) Ефрасінія і навечна падаравала царкве Спаса заснаванага ёю манастыра. Тэкст прыводзіцца па выданню: *Срезневский И.* Древние памятники русского письма и языка (X—XIV веков). Спб., 1863.

Въ лѣто 6669 покладаеть Офросинья чьстьныи крестъ. въ манастыри своемъ въ цркви святаго Спаса. чьстьное

дрѣво. бесцѣнно есть. а кованье его. золото и серебро. и камѣнь. и жнчюгъ. въ 100 гривнѣ. а да 40 гривнѣ. да нѣ изнесѣться из манастиря никогда же яко ни продати. ни одати. аще се кто прѣслушаетъ. изнесѣть и отъ манастиря. да не буди ему помощникъ. чьстьный крестъ ни въ съ вѣкъ ни въ будущи. и да будетъ проклятъ святою животворящею троицею. и святыми отци... кто же дрзнетъ сѣтворити се... властелинъ. или князь. или пискупъ. или игумѣня. или инъ который любо челоуѣкъ а буду ему клятва си. Офросинья же раба Христова сътяжавъши крестъ сии. приметъ вѣчную жизнь съ всѣми святыми. господи помози рабу своему Лазорю нареченему Богъши съдѣлавъшему крестъ сии цркви святаго Спаса и Офросиньи.

Слоўнік

властелинъ — уладар
пискупъ — епіскап

с ѣ т я ж а т и — садзейнічаць
ч а м у - н е б у д з ь
ч ь с т ь н ы и — свяшчэнны

**ДАГАВОРНАЯ ГРАМАТА СМАЛЕНСКАГА КНЯЗЯ
МСЦІСЛАВА ДАВЫДАВІЧА З РЫГАЙ І ГОЦКІМ
БЕРАГАМ 1229 г.**

Гэта гандлёвае і палітычнае пагадненне паміж Смаленскім, Віцебскім і Полацкім княствамі, з аднаго боку, Рыгаю і Готландам — з другога, якое дайшло да нас у дзвюх рэдакцыях, што складаюцца з шасці спісаў. Самым старажытным з'яўляецца спіс 1229 г. (так званы спіс А). Тэкст для аналізу прыводзіцца з гэтага спіса па публікацыі Т. А. Сумнікавай і У. У. Лапаціна ў кн.: Смоленские грамоты XIII—XIV веков / Под ред. Р. И. Аванесова. М., 1963.

Что ся дѣетъ по вѣрмьнемъ. то отидето по вѣрмьнемъ. приказано будѣте добрымъ людѣмъ. а любо грамотою утвѣрдятъ. како то будѣте всемъ вѣдомъ. или кто послъ живыи останѣтъ ся. того лѣта коли Альбрахтъ. владыка ризкии умьрлѣ. уздумалъ князь смольнескыи. Мьстиславъ. Давидовъ сынъ. прислалъ въ Ригу своего лучшего попа Ерьмея, и съ нимъ умьна мужа Пантеля. и своего горда Смольнеска. та два была послѣмъ у Ризѣ. из Ригы ехали на Гочкыи берьго, тамо твердити миръ. утвѣрдили миръ что былъ не мирно. промъжю Смольнеска. и Ригы. и Готскымъ берьгомъ. всемъ купчемъ...

Зде починаетъ ся правда. Аже будѣтъ свободѣныи челоуѣкъ убить 10 гривенъ серебра за голъву. Аже будѣте хольпъ убить. 1 гривна серьбра заплатити. у Смольнѣскъ тако платити. и у Ризе и на Готскомъ берьзѣ. око. рука. нъга. или инъ что любо. по пяти гривнѣ серьбра. от вся-

кого. платити за окъ 5 сѣрѣбра. за руку 5 сѣрѣбра. за нѣгу 5 сѣрѣбра. и за всякий суставъ. пять гривнѣ сѣрѣбра. За зубъ 3 гривнѣ сѣрѣбра. и Смольнѣскѣ. и у Ризѣ. и на Гочкомѣ березѣ. Кто биеть друга. дѣревѣмъ. а будѣте синѣ. любо кровавѣ. полуторы гривны сѣрѣбра платити ему. по уху ударите 3 четвѣрти сѣрѣбра. послу. и попу. что учинять. за двое того узяти. два платежя. Аже кого уранять. полуторы гривны сѣрѣбра. аже будѣте без вѣка. Тако платити. у Смольнѣске. и у Ризѣ. и на Гочкомѣ березѣ.

Слоўник

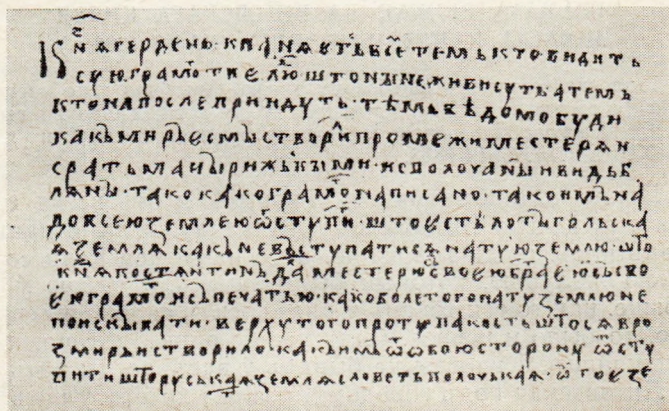
владыка — епископ;
ны правитель
вѣкъ — калечтва

хольпъ — слуга, батрак, парабак

ГРАМАТА КНЯЗЯ ГЕРДЭНЯ 1264 г.

Гэта дагавор князя Полацкага і Віцебскага аб міры і гандлёвых адносінах, заключены з Лівонскім гермайстарам. Копія граматы знойдзена К. Нап'ерскім у Рыжскім гарадскім архіве, дзе яна захоўваецца і цяпер. Тэкст прыводзіцца па выданню: Грамоты, касаючыяся до сношений Северо-Западной России с Ригю и Ганзейскими берегами в XII, XIII и XIV веке. Спб., 1857.

Князь Гердень кланяецца всемь темь, кто видит сую грамоту. Тие люди, што ныне живи суть, а темь, кто на после приидуть, тѣмь вѣдомо буди, какъ миръ есмы створили промежи местеря и с ратьманы Рижьскими и с Полочаны и Видьбляны. Тако како грамота написано, тако

Грамата князя Гердэня 1264 г.

имъ надо всею землею отступить, што есть Лотыгольская земля, какъ не вступати ся на тую землю, што князь Костянтинъ далъ мѣстерю съ своею братьею, съ своею грамотою и съ печатью, како боле на ту землю не поискивати. Верху того про ту пакость, што ся в розмирьи створило, какъ имъ отъ обою сторону отступить, што Руськая земля словеть Полочькая; отъ тое земли мѣстерю и братьи его отступить с всею правдою. Верху того Немечькому гостю в Полочьскую волно ехати и торговати, купити и продати, такоже Полочаномъ и Видиблянину волно гостити в Ригу и на Готьскы берегъ. А где будетъ кто кому виновать, в том городе правити, где тотъ челоувѣкъ живеть, инде судъ ему не искати; в которой волости челоувѣкъ извиниться, ту ему правда дати, или вина его. А старому миру стояти князя Герденя, кто тыхъ, и кто по немъ будетъ: што поклепани на рѣзне и што словеть Лотыгольская земля, отъ того ся отступили с всею правдою; мѣстеръ такоже братья его отступили, што словеть Полочьская земля со всею правдою. Сию грамоту тогды напсана в Ризе, коли богъ былъ 1000 лѣтъ и 200 и 60 лѣтъ и 4 лѣ по рожен божиин дъни за три дъни.

С л о ў н и к

в е р х у — акрамя
 и з в и н и т и с я — правніцца
 и н д е — на іншым месцы
 м е с т е р ь — магістр ордэна

п а к о с т ь — грабеж
 п о к л е п а н ы — няправільна абвінавчаны, абгавораны, абылганы
 р а т ь м а н ь — член магістрата

ГРАМАТА РЫЖАН ДА ВІЦЕБСКАГА КНЯЗЯ МІХАІЛА КАНСТАНЦІНАВІЧА (КАЛЯ 1300 г.)

Гэта скарга рыжан віцебскаму князю. Арыгінал захоўваецца ў Рыжскім гарадскім архіве. Урывак з тэксту прыводзіцца па выданню: *Срезневский И.* Древние памятники русского письма и языка (X—XIV веков). Спб., 1863.

Поклонъ. отъ ратмановъ Ризкихъ. и отъ всехъ горожанъ. ко князю Витебскому. Михаилу. и ныне пришли предъ насъ. наши горожане. и то намъ поведали со великою жалубою. которыи были зимусь. с тобою у Витебще. как то еси товаръ у нихъ. отялъ силою. и неправдою. то было и первое. былъ у тебе одинъ дѣтина. нашъ горожанинъ. а иногда не бывалъ у васъ. тогды рать была Литовьская подъ городомъ. онъ же хотель у рать ити дѣвки. купити. и взялъ мець со собою по нашей пошлине. тогды идя путемъ заблудилъ. к монастыреви. и вы-

скочивше 3 черньчи. же четверты. человѣкъ. иньи с ни-
ми. ту его емъшо. били и рвали. и мець вызетяли силою у
него. и по томъ княже ты. на другьи днь. емъ его око-
валь еси. и дѣржалъ его еси до того же дъне. а товара
еси отялъ на 3 берковьскы воску. княже то еси не правду
дѣялъ. забылъ еси княжо своего крестнаго челования. за
не же самъ вѣдаешъ княжо. како не тако есть миръ до-
концанъ... княжо слышышь самъ отъ своеие братье. как то
мы вашее братие. не обидѣли. ни грабили товара силою
безъ правды. как то ты княжо дѣешь. а се тебе поведыва-
емъ. другую обиду. за грѣхы пригодилося такъ. как то
седѣла дружина у пиру пиюче. другъ друга заразиль до
смерти. и как то тыи бои и удѣялься. тогды онъ убоявсья
живота. утекль к тебе княжо. Немчи жо уведавше ажо к
тобе утекль розбоиникъ. и пришли предъ (тебе) княжо.
Немчи. и моли(ли)ся тебе. выдаи намъ розбоиника. и ты
имъ выдавъ розбоиника. потомъ княжо шоль еси у роз-
боиникову клетъ. товаръ еси розбоиниковъ. взялъ. иныхъ
людии товаръ былъ ту. то ть и то поималъ еси. княжо то
ть еси неправду дѣялъ.

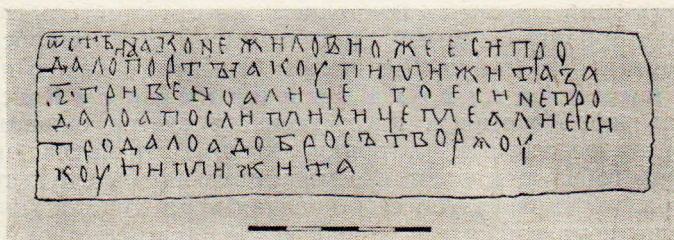
Слоўнік

берковьскъ — мера вагі
(10 пудоў)
вызетяти — адабраць, ад-
няць
дѣвка — прыслуга

заразити — забіць
иногда — раней
ратъ — войска
чернець — манах

БЕРАСЦЯНАЯ ВІЦЕБСКАЯ ГРАМАТА XIII—XIV стст.

Грамата была знойдзена ў 1959 г. у Віцебску ў час рамонту ва-
даправода XII ст. Захоўваецца ў Віцебскім абласным краязнаўчым
музеі. Тэкст друкуецца па выданню: Дрочинина Н. Н. и Рыба-
ков Б. А. Берестяная грамота из Витебска.— Сов. археология, 1960,
№ 1.

Віцебская берасцяная грамата XIII—XIV стст.

От Стѣпана къ Нежилови. Оже еси продалъ порты, а купи ми жита за 6 гривенъ. А ли цего еси не продалъ, а послѣ ми лицемъ. А ли еси продалъ, а добро сътвори у купи ми жита.

Слоўнік

жито — ячмень

лицемъ — у наяўнасці

СЛОВА КІРЫЛЫ ТУРАЎСКАГА НА АНТЪВІЯЛІКДЗЕНЬ

«Словы» (або «Павучанні») Кірылы Тураўскага — узор рытарычнай прозы другой палавіны XII ст., урачыстага царкоўнага красамоўства. Сваім зместам «Словы» звязаны з біблейскімі сюжэтамі, з тымі ці іншымі святамі і былі прызначаны для казання ў царкве. Захаваліся да нашага часу ў шматлікіх спісах, найбольш старажытныя з якіх адносяцца да XIV ст. Урывак з вышэйназванага «Слова» даецца па выданню М. І. Сухамлінава: *Рукописи графа А. С. Уварова*. Спб., 1858, т. 2.

I. Велика учителя и мудра сказателя требует церкви на украшение праздника. Мы же нищие есмы словомъ и умомъ мутни, не имуще огня святаго духа, наслаждение душеполезныхъ словесъ; обаче, любве дѣля, сущиѣ со мною братѣ, мало нѣчто скажемъ а поновлении въскресения Христова, а вы съ прилежаниемъ послушайте. В минувъшую недѣлю святаго пасхи, удивление бѣ небеси, и устрашение преисподнимъ, и обновление твари, и избавление миру, разрушение адово, и попрание смерти, въскресение мертвымъ, и погубление прелестныхъ власти дьяволя; съпасение же челоуѣчкому роду Христовымъ въскресениемъ...

Нынѣ солнце красуясь к высотѣ въсходитъ и радуясь землю огрѣваетъ: взиде бо праведное солнце отъ гроба Христось и вся вѣрующая к нему спасаетъ. Нынѣ луна, а вышняго съступивши степени, болшему свѣтилу честь подаетъ: уже ветхий законъ, по писанию, преста съ суботами, и церкви Христову закону с недѣлею честь подаетъ. Нынѣ зима грѣховная покаяннемъ престаала есть, и ледъ невѣрия благоразумемъ растаяся: зима убо кумирслужения апостолскимъ учениемъ и Христовою вѣрою престаала есть, лед же Фомина невѣрья показаннемъ Христовыхъ ребрѣ растаяся. Днесъ весна красуется, оживляющи земное естъство, и горнии вѣтри, тихо повѣвающе, плоды гобзують, и земля, семена питаючи, зеленую траву ражаетъ: весна убо есть красная вѣра Христова, яже крещениемъ поражаетъ челоуѣческое паки естъство; бурнии же вѣтри — грѣхотворении помысли, иже покаяннемъ претворишася на добродѣтель, душеполезныя плоды гоб-

зують; земля же естества нашего, акы сѣмя, слово божие приимши и страхомъ его присно болящи, духъ спасения ражаеть.

Слоўнік

го б ъ з о в а т и — памнажаць,
павялічваць
е ст ь с т в о — адраджэнне

о б а ч е — аднак
п р и с н о — заўсёды, пастаянна

II. Нынѣ древа лѣторасли испушчають, и цвѣти благоуханія процвитають, и се уже огради слатку подавають воню; и дѣлатели, с надежею тружajúщеся, плододавца Христа призываютъ: бѣахомъ преже, акы древа дубравная, не имуще плода, нынѣ же присадися Христова вѣра в нашемъ невѣрїи, и уже держащеся корене Иосѣева, яко цвѣты, добродѣтели пушчающе, раискаго паки бытія о Христе ожидаютъ, да и святители и игумени, о церкви тружajúщеся отъ Христа мзды ожидаютъ. Нынѣ ратаи слова, словесныя унѣця къ духовному ярму проводяще, и крестное рало в мыслехъ браздахъ погружающе, и бразду покаянія прочертающе, сѣмя духовное всыплюще, надежами будущихъ благъ веселится. Днесь ветхая вся конецъ прияша, и се быша вся новая въскресения ради. Ныня рѣкы апостольскыя наводняются, и язычныя рыбы плодъ пушчають, и рыбаи, глубину божия въчеловѣчїиа испытавше, полну церковную мрежу ловитвы обрѣтають...

Тѣм же, братіе, вѣруемъ Христу богу нашему; распеньшему поклонимся; въскресшаго прославимъ; явленшесю апостоломъ вѣруимъ; и своя Фомѣ показавшаго ребра въспоимъ. Пришедшаго оживитъ насъ похвалимъ и просвѣтившаго ны исповѣдаемъ. Всѣхъ благъ подавшаго намъ обилие възвеличимъ: отъ троїца познаимъ Христа бога спаса нашего, ему же слава съ отцемъ и святымъ духомъ.

Слоўнік

в о н я — водар
д ѣ л а т е л ь — земляроб
л ѣ т о р а с л ь — тут: парастак
о г р а д ь — сад

р а л о — саха
р а т а и — араты
у н ь ц ь — цяля

ПРАКТЫКАВАННЕ 18. Шляхам параўнання мовы і стылю помнікаў, створаных на тэрыторыі сучаснай Беларусі ў старажытнарускі перыяд, з мовай і стылем іншых тагачасных помнікаў адпаведных жанраў зрабіце вывад аб характары іх літаратурнай апрацоўкі і вытоках моўна-выяўленчых сродкаў.

II

СТАРАБЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРНАЯ МОВА

Старабеларуская літаратурная мова — гэта мова пісьмовых помнікаў — дзелавых, мастацка-белетрыстычных, навуковых, эпісталярных і г. д., якія ствараліся пасля распаду старажытнарускай агульнасці на землях сучаснай Беларусі ў перыяд існавання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай і якія так ці інакш, у большай або меншай меры адлюстравалі асаблівасці жывой гаворкі беларускага народа. Менавіта помнікі з асаблівасцямі жывой беларускай гаворкі і з'яўляюцца першакрыніцай вывучэння старабеларускай літаратурнай мовы. Тыя ж помнікі, якія ствараліся на іншых мовах, напрыклад царкоўнаславянскай (кніжна-славянскай), польскай, лацінскай або яшчэ якой-небудзь іншай (а такіх помнікаў у свой час на Беларусі было створана нямала), непасрэднага дачынення да гісторыі старабеларускай літаратурнай мовы не маюць. Іх можна браць пад увагу пастолькі, паколькі старабеларуская літаратурная мова кантактавалася ў сваім развіцці з тымі мовамі, на якіх гэтыя помнікі напісаны.

Такім чынам, адбор з вялікай колькасці дайшоўшых да нас пісьмовых помнікаў старажытнасці тых, якія могуць служыць непасрэдна крыніцай вывучэння старабеларускай літаратурнай мовы, набывае значэнне выключнай важнасці. Аналіз гэтых помнікаў дае магчымасць раскрыць:

структурныя асаблівасці старабеларускай літаратурнай мовы (яе лексікі і фразеалогіі, правапісу, фанетычнай сістэмы і граматычнага ладу) на розных этапах развіцця;

сувязь старабеларускай літаратурнай мовы са старажытнарускай літаратурнай мовай і жывой гаворкай беларускага народа на розных узроўнях (лексіка і фразеалогія, правапіс і граматычны лад і г. д.), інакш кажучы, традыцыі і інавацыі ў гісторыі старабеларускай літаратурнай мовы;

кантакты старабеларускай літаратурнай мовы з іншымі мовамі і ролю гэтых кантактаў ва ўзбагачэнні і ўдасканаленні яе сродкаў у розныя гістарычныя перыяды; выяўленчыя багаці старабеларускай літаратурнай мовы, ступень упарадкаванасці яе сродкаў і заканамернасці іх выкарыстання ў розных жанрах пісьменнасці; функцыянальна-стылістычную дыферэнцыяцыю старабеларускай літаратурнай мовы, абумоўленую тымі грамадскімі функцыямі, якія выконваліся ёю на працягу яе гісторыі.

Пры аналізе адпаведных пісьмовых помнікаў (рукапісных ці друкаваных) адшукваюцца спецыфічныя моўныя з'явы — уведзеныя ў помнікі з жывой народнай гаворкі або запазычаныя з іншых моў, розныя архаізмы, што выкарыстоўваліся па традыцыі, і г. д. Так, вызначэнне рыс, характэрных для той ці іншай разнавіднасці (таго ці іншага тыпу) старажытнарускай літаратурнай мовы, дасць магчымасць устанавіць, наколькі беларускі помнік зберагае старажытнарускія пісьмовыя традыцыі, а гэта важна для асвятлення канкрэтных фактаў пераемнасці паміж старабеларускай і старажытнарускай літаратурнымі мовамі. Аналіз запазычанняў у помніках старабеларускай літаратурнай мовы паказвае, у якой меры яна ўзбагачалася за іх кошт і ці заўсёды гэта было мэтазгодна.

Для раскрыцця спецыфікі старабеларускай літаратурнай мовы як з'явы непаўторнай, своеасаблівай найперш улічваецца ўсё тое, што ў сукупнасці адрознівае яе ад іншых роднасных (славянскіх) моў, у тым ліку і старажытнарускай, а таксама царкоўнаславянскай (кніжнаславянскай) мовы. Значыць, у помніку на фоне рыс, што здаўна (яшчэ з часоў старажытнарускага адзінства) выкарыстоўваліся ў пісьменнасці ўсходніх славян, неабходна адшукаць рысы адрозняльныя, тыповыя для старабеларускай літаратурнай мовы, г. зн. такія, якія не пашыраліся на іншыя мовы або ахоплівалі толькі некаторыя са славянскіх моў і якія, натуральна, не былі ўласцівымі мове старажытнарускай пісьменнасці.

Пераважная большасць гэтых рыс чэрпалася беларускімі пісьменнікамі з жывой народнай гаворкі, надавала мове пісьмовых помнікаў ярка выражаную своеасаблівасць у параўнанні са старажытнарускай літаратурнай мовай і іншымі мовамі, якія развіваліся паралельна са старабеларускай літаратурнай мовай у той час.

Спецыфіка старабеларускай літаратурнай мовы праяўляецца перш за ўсё ў лексіцы і фразеалогіі. На своеасаблівую лексіку і фразеалогію і неабходна ў першую чаргу звяртаць увагу пры аналізе помнікаў (амаль уся такая беларуская лексіка і фразеалогія, развіццё якой адлюстравалі помнікі, захавалася да нашых дзён і вызначаецца зараз у беларускай мове сваёй адметнасцю).

Тут трэба ўлічваць не толькі факт непаўтаральнасці слова ў іншых мовах, але і гукавую адметнасць слоў агульнаславянскага або агульнарускага паходжання, іх словаўтваральныя асаблівасці, у прыватнасці спецыфічнае выкарыстанне афіксаў (параўн., напрыклад, рус. *новость* — бел. сучаснае *навіна*, у помніках — *новина*, рус. *тишина* — бел. сучаснае *цішыня*, у помніках — *тишиня* або яшчэ як-небудзь інакш), а таксама семантычную структуру (разыходжанне ў значэннях), спалучальнасць з іншымі словамі і г. д.

У галіне фанетыкі на сувязь старабеларускай літаратурнай мовы з жывой гаворкай беларускага народа ўказваюць такія рысы, як:

1) аканне і яканне — з’ява, якая ўвогуле адзначаецца ў пісьмовых помніках даволі скупа з-за таго, што пісцы прытрымліваліся традыцыйнага правапісу;

2) дзеканне і цеканне, якія таксама ў пісьмовых помніках адлюстроўваюцца параўнальна рэдка па той жа прычыне;

3) гукі *ы*, *и* на месцы ранейшых «напружаных» *ѣ*, *ь* перад *ј* (*молодый*, *злый* або *молоды*, *злы*, а таксама *мый*, *бий*, *пий* або *би*, *пи*);

4) чаргаванне складоў *ро*, *ло*, *ле* з *ры*, *лы*, *ли* ў становішчы паміж зычнымі, калі ў гэтых складах *о*, *е* паходзяць са старажытных *ѣ*, *ь* (*кровѣ* — *кыви*, *глотка* — *глытати*, *блескѣ* — *блещати* або *блещети*);

5) прыстаўныя *о* (пазнейшае — *а*), *и* перад пачатковымі санорнымі *р*, *л*, *м* пры збегу зычных, які атрымаўся ў выніку страты рэдукаваных *ѣ*, *ь* (*иржа*, *ильнянии*, *имгла*, *оржаныи*);

6) адпадзенне *и* ў пачатку некаторых слоў (*мети*);

7) пераход *е* ў *о* (*прышолѣ*, *чотыры*);

8) афрыката *дж*, якая ў помніках магла перадавацца рознымі спосабамі (*ѣздживалѣ*, *розѣжчалѣ* і г. д.);

9) фрыкатыўны (фарынгальны) *г* (*г* выбухны пісцы ў асобных словах перадавалі праз напісанне літар *кг*, *гк*, *гг*, *кк* або *г’*);

10) фанетычнае падаўжэнне зычных (*веселле*), якое

часам не адзначалася праз напісанне дзвюх адпаведных літар, а толькі адной: *веселе*, але не *веселие* або *веселье*;

11) зацвярдзелы *р* (*прамо, царъ і г. д.*);

12) напісанні *жы, чы, шы, жъ, чъ, шъ, жэ, шэ і да т. п.*, якія адлюстроўваюць паслядоўнае зацвярдзенне шыпячых, у тым ліку і *ч* (*іншыхъ, ножы, замужъ, наго-рожэня, маючы, чыи, чоловѣкъ, ночъ, божэ*);

13) пераход *в у у* нескладовае ў закрытых складах (*у Ризѣ, уздумалѣ*);

14) пераход *у ў у* нескладовае, які часам абазначаўся праз напісанне літары *в* на месцы *у* (тыпу *вчинилѣ, навчилѣ, вжо*, г. зн. *ужо*);

15) пераход *л у у* нескладовае, які таксама абазначаўся праз напісанне літары *в* (*прышовѣ*);

16) прыстаўны (пратэтычны) *в* (*возерице, восень, Родивонѣ*);

17) прыстаўны *г* (*гужи, гусеница*, г. зн. *вужы, вусеница*);

18) цвёрдыя *д, т* у запазычаных словах (*Дэтрыкѣ, Палестына*);

19) зацвярдзелыя губныя на канцы (*семѣ, сынѣ*);

20) своеасаблівы націск у некаторых словах і інш.

3 марфалагічных асаблівасцей жывой гаворкі беларускага народа ў пісьмовых помніках адлюстроўваюцца, у прыватнасці, наступныя:

1) скланенне назоўнікаў *боль, жалѣ, накинѣ, насыпѣ, полынѣ, пылѣ, степѣ, тень і да т. п.*, якія ў беларускай мове набылі значэнне мужчынскага роду, паводле скланення назоўнікаў тыпу *городѣ, край*;

2) параўнальна шырокае ўжыванне канчатка *-у/-ю* ў родным склоне адзіночнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду былых асноў на * *о/* јо* (*народу, броду*);

3) канчатак *-ы* ў множным ліку назоўнікаў мужчынскага і ніякага роду (*городы, болоты*);

4) пашырэнне канчатка *-овѣ/-евѣ* (г. зн. *-оў/-ёў*) у множным ліку ў родным склоне (*ножовѣ, полевѣ*);

5) шырокае ўжыванне канчаткаў *-ого/-его, -ому/-ему* ў прыналежащих прыметніках мужчынскага роду ў адзіночным ліку (*братового, братовому*);

6) канчатак *-ымѣ/-имѣ* у месным склоне адзіночнага ліку прыметнікаў, дзеепрыметнікаў і несабовых займеннікаў мужчынскага і ніякага роду (*вѣ новымѣ, вѣ тымѣ*);

7) формы вышэйшай ступені прыметнікаў на *-ейш-* пасля шыпячых (*мягчейший*);

8) лічэбнікі тыпу *одны, чатыры*;
9) пашырэнне форм займеннікаў тыпу *мене, тебе, себе* — у родным склоне, *тобе, собе* — у давальным склоне, *всехъ, всимъ, тымъ, тыхъ, тыми*, а таксама такіх займеннікаў, як *той, тая, тое, хто, што, інъшыи* і г. д.;

10) формы інфінітыва тыпу *стерегчи*;

11) формы 1-га спражэння дзеясловаў тыпу *несе*;

12) формы загаднага ладу ў 2-й асобе адзіночнага ліку тыпу *сечи, ляжъ*;

13) формы загаднага ладу на *-мо* ў 1-й асобе множнага ліку (тыпу *кнѣмо*) і з часціцай *нехай (хай)* у 3-й асобе адзіночнага і множнага ліку (*нехай косить/косятъ*);

14) пашырэнне дзеепрыслоўяў незакончанага трывання з суфіксамі *-учи/-ючи, -ачи/-ячи* (*несучи, говорачи*);

15) злучнікі тыпу *але, або, каб* і да т. п.;

16) супадзенне даўнішніх прыназоўнікаў *сѣ* і *изѣ* у прыназоўніку *зѣ* і інш.

Сінтаксічныя асаблівасці:

1) шырокае ўжыванне поўных прыметнікаў у функцыі выказніка (*былъ хворыи*);

2) спалучэнне лічэбнікаў *два, три, чатыри* з назоўным склонам множнага ліку назоўнікаў (*два столы, три дубы, чатыри челоуеки*);

3) пашырэнне канструкцый з выказнікам, выражаным творным склонам назоўніка або прыметніка (*былъ ему слугою, буду тебе вернымъ*);

4) ужыванне форм вышэйшай ступені прыметнікаў (у некаторых выпадках і прыслоўяў) з аб'ектам параўнання, выражаным іменем у вінавальным склоне з прыназоўнікам *за* (*лепшии* або *лепшѣ за его*) і *надъ* (*солодшии надъ медъ*), а таксама ў родным склоне з прыназоўнікам *отъ/одъ* (*вышеишии* або *вышеи отъ* або *одо всихъ*);

5) выражэнне прыналежнасці прыналежнымі прыметнікамі (*некрашового здабытка*, г. зн. *Некраша*);

6) своеасаблівае дзеяслоўнае кіраванне іменем пры дапамозе прыназоўнікаў і без прыназоўнікаў (*пошолъ до дому* і да т. п.) — выпадкі самыя разнастайныя і шматлікія;

7) безасабовыя сказы з галоўным членам, выражаным праз зваротны дзеяслоў (часам і незваротны) прошлага часу ніякага роду (*сталосѣ ему...*);

8) ужыванне своеасаблівых злучнікаў і злучальных слоў у розных тыпах складаназалежных сказаў і інш.

Пераважная большасць пералічаных рыс адлюстра-

валася таксама і ў тых пісьмовых помніках, што ствараліся на тэрыторыі сучаснай Украіны, паколькі такія рысы ўласцівы не толькі беларускай, але і ўкраінскай мове. Гэта акалічнасць ускладняе размежаванне беларускіх і ўкраінскіх пісьмовых помнікаў. Каб размежаваць тыя і другія помнікі, улічваюць месца ўзнікнення помніка, нацыянальную прыналежнасць яго аўтара, некаторыя палеаграфічныя асаблівасці і іншыя фактары, а таксама такія фанетычныя рысы, характэрныя для ўкраінскіх помнікаў, як:

1) напісанне *и* замест этымалагічнага *ѣ* (*сѣно* замест *сѣно*); адсюль магчыма змяшэнне *и* і *ѣ*: *анѣ*, *соколѣку* замест *ани*, *соколику*;

2) так званы новы *ѣ* замест *е* ў закрытых складах (*нарожѣнья*);

3) *у*, *ю* і нават *и* замест *о*, *е* ў закрытых складах (*шѣстьдесятѣ*, *друздѣ* замест *шестьдесятѣ*, *дроздѣ*);

4) змяшэнне *и* і *ы* (*млинѣ* і *млынѣ*) і інш.

У беларускіх жа помніках гэтыя з'явы адсутнічаюць, за некаторымі выключэннямі, выкліканымі рознымі прычынамі. Акрамя адлюстравання тых рыс, якія пералічваліся раней, у беларускіх помніках часта пішацца *е* на месцы *ѣ* (*сѣно* і г. д.), *е* замест мяккага *ѣ* (*тысѣча*), параўнальна рэдка ўжываюцца формы давальнага і меснага склону адзіночнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду на *-ови/-еви* тыпу *столови*, *коневи* і формы назоўнага склону множнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду на *-ове/-еве* (*докторове*, *коневе*), але ўжываецца як спецыфічны ў адносінах да ўкраінскіх помнікаў канчатак *-а* ў назоўніках множнага ліку ў назоўным склоне (*злочинца*, *забойца*, *творца*) і г. д.

Аднак, як ужо гаварылася, імкненне піскоў прытрымлівацца традыцыйнага правапісу перашкаджала паслядоўна адлюстроўваць у помніках спецыфічныя з'явы беларускай і ўкраінскай моў, напрыклад, аканне і яканне, дзеканне і цеканне — у беларускіх помніках, ужыванне *и* (або *і*) замест *о*, *е* — у помніках украінскіх. З'явы жывой народнай гаворкі ў помніках старажытнай пісьменнасці прыходзіцца вылучаць на фоне традыцыйных для ўсходнеславянскай пісьменнасці напісанняў. Напрыклад, у слове *говорячы* вылучаецца такая спецыфічная беларуская моўная рыса, як зацвярдзелы *ч* (на той падставе, што пасля яго пішацца *ы*, а не *и*), але іншыя фанетычныя рысы беларускай мовы (аканне, зацвярдзелы *р*) з-за традыцыйнасці правапісу тут не адлюстроўваюцца,

хоць ужо і існавалі ў беларускай мове паралельна з зацвярдзелым *ч*. Калі б пісец паслядоўна адлюстроўваў асаблівасці жывой народнай гаворкі, ён напісаў бы *гаворачы* (так, як мы пішам зараз).

Спецыфічныя з'явы ў помніках беларускай пісьменнасці нярэдка тлумачацца ўздзеяннем і такіх моў, як лацінская і асабліва польская, з якімі старабеларуская літаратурная мова мела цесныя і непасрэдныя кантакты. Аналіз помнікаў беларускай пісьменнасці мае на мэце таксама раскрыць і тое ўздзеянне, якое аказвалі гэтыя мовы разам з іншымі — рускай (велікарускай), украінскай, літоўскай і г. д. — на развіццё старабеларускай літаратурнай мовы.

У выніку запазычання з іншых моў узбагачалася найбольш лексіка і фразеалогія старабеларускай літаратурнай мовы. Іншамоўны ўплыў на іншыя яе ўзроўні, напрыклад сінтаксіс, быў не так прыкметны.

Каб выявіць лексічныя запазычанні ў старабеларускай літаратурнай мове, патрабуецца спецыяльны этымалагічны аналіз, таму што запазычаныя словы вельмі часта афармляліся паводле асаблівасцей беларускай фанетыкі і страчвалі свае іншамоўныя прыметы. Параўн., напрыклад, такія словы, як *бляха, буда, дышэль, коралі, крыга, окуляры, шкода*. Аднак запазычанае слова ў старабеларускай літаратурнай мове нярэдка выяўляла сваю адметнасць і з боку сэнсу (значэння) і з боку пэўных знешніх (фармальных) прымет.

Так, словы, запазычаныя з польскай мовы (а іх сярод іншых запазычанняў найбольш у помніках беларускай пісьменнасці), адрозніваюць ад слоў, пранікшых у старабеларускую літаратурную мову з надзвычай блізкіх структурна рускай (велікарускай) і ўкраінскай моў, наступныя прыметы:

1) наяўнасць насаваых галосных (*вендровати, свентити, вонтливость*);

2) наяўнасць у адпаведнасці з усходнеславянскім поўнагалоссем складоў *-ро-, -ло-* (*змрокъ, слодычъ*);

3) наяўнасць тыповага для польскай мовы злучэння *-дл-* (*быдло*);

4) *je* на месцы ўсходнеславянскага *o* ў пачатку слова (*едность*);

5) *e* ў сярэдзіне слова на месцы ўсходнеславянскага *o* (*велна, посельский, сродекъ*);

6) спалучэнне *-ар-* на месцы ўсходнеславянскіх *-ер-, -ор-* (*твардыхъ, чарныи*);

7) спалучэнне *-ло-* на месцы ўсходнеславянскага *-ол-* (слонце);

8) *р* на месцы ўсходнеславянскага спалучэння *-ро-* (*-рѣ-*): *кравый, трвога* і г. д.;

9) гук *ц* (з *tj) на месцы ўсходнеславянскага *ч* (*моцѣ, цуратися*);

10) наяўнасць спалучэнняў *-ге, -ке* (*гербѣ, кепско*);

11) своеасаблівая афіксацыя, напрыклад, ужыванне прэфікса *зу-* (*зуполно*), суфікса *-цизн-а* (*сребцизна*), канчатка *-а* ў словах тыпу *монарха, оборонца, юриста* (назоўны склон адзіночнага ліку) і інш.

Польскае паходжанне слова ў беларускіх помніках часам выяўляецца і па іншых характэрных прыметах, напрыклад, па своеасабліваму вымаўленню нахштальт *ойчызна, чтыри, хтелѣ* і да т. п. Уплыў польскай мовы праяўляўся і на форме асобных слоў, запазычаных з іншых моў. Напрыклад, нямецкі гук *s* у некаторых запазычаных словах перадаваўся праз *ж* (*жолнерѣ, спижа* з ням. *Soldner, Speise*), нямецкае спалучэнне *ge-* — праз *г* (*гвалтѣ* або *кгвалтѣ, глейтѣ* або *кглейтѣ* з ням. *Ge-walt, Geleite*) і г. д. У польскіх і запазычаных з іншых моў (непасрэдна або праз польскую мову) словах нярэдка выбухны *г*, не ўласцівы беларускаму вымаўленню ўвогуле, захоўваўся і перадаваўся праз спецыяльныя абзначэнні: літары *кг, гк, гг, кк, г'* (*Ггедыминѣ, кгродскихѣ, кгрунтѣ*); зычныя перад *е, и* перадаваліся часам цвёрда (*дыцыпылина, Палестына, сэрбѣскихѣ*) і г. д.

Многія паланізмы такіх яркіх знешніх прымет не маюць, і для выяўлення іх, як і іншых запазычанняў, патрабуюцца спецыяльныя прыёмы і спосабы (параўн., напрыклад, словы тыпу *скарга, кабета* і да т. п.).

З'явы польскай мовы можна заўважыць і ў марфалогіі помнікаў беларускай пісьменнасці: у некаторых з іх назоўнікі і асабліва дзеясловы, а таксама іншыя часціны мовы набывалі формы, тыповыя для польскай мовы (нахштальт *проси* замест *прóсить, неслѣ* замест *несѣ, почалемѣ* замест *почалѣ*).

Характарыстыка старабеларускай літаратурнай мовы грунтуецца найперш на аналізе з'яў тыповых, але паўната яе залежыць ад уліку ўсіх магчымых асаблівасцей.

Пры аналізе мовы помнікаў старажытнай беларускай пісьменнасці, акрамя спецыяльных навучальных дапаможнікаў па курсу гісторыі беларускай літаратурнай мовы, варта выкарыстаць працу: *Журайскі А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы* (Мн., 1967, т. 1),

у якой разглядаюцца моўныя асаблівасці шматлікіх, пасобна ўзятых беларускіх пісьмовых помнікаў. Даведачны матэрыял можна пачарпнуць з розных прац. Так, спецыфічныя рысы сучаснай беларускай мовы (у параўнанні яе з рускай мовай), якія ў той ці іншай меры маглi адлюстроўвацца і ў помніках старажытнай пісьменнасці, падрабязна пералічваюцца ў кнізе: *Янкоўскі Ф.* Гістарычная граматыка беларускай мовы. Выд. 2-е, выпр. і дап. Мн., 1983, с. 21—38.

Кантакты беларускай і ўкраінскай моў на ўзроўні пісьменнасці ў старажытныя часы аналізуюцца найбольш усебакова ў працы: *Анічэнка У. В.* Беларуска-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі. Мн., 1969. Тут грунтоўна асвятляюцца пытанні размежавання беларускіх і ўкраінскіх пісьмовых помнікаў, пералічваюцца тыя рысы, на падставе якіх праводзіцца такое размежаванне, адзначаецца беларускі моўны ўплыў на старажытную ўкраінскую пісьменнасць і ўкраінскі моўны ўплыў — на старажытную беларускую пісьменнасць.

Пра адразняльныя рысы запазычанняў з польскай мовы найбольш поўна гаворыцца ў артыкуле: *Zurawski A.* Uwagi o pożyczkach polskich w języku piśmiennictwa białoruskiego XVI i XVII wieku.— *Slavia Orientalis*, rocz. X, nr. 1. Warszawa, 1961, с. 37—55.

Лексіка, запазычаная старабеларускай літаратурнай мовай з іншых моў, разглядаецца ў выглядзе асобных слоўнікавых артыкулаў у працы: *Булыка А. М.* Даўнія запазычання беларускай мовы. Мн., 1972. У кнізе прааналізавана звыш 9500 лексічных адзінак, з іх каля 4000 рэстравых. Гл. таксама: *Булыка А. М.* Лексічныя запазычання ў беларускай мове XIV—XVIII стст. Мн., 1980.

ПОМНІКІ XIV ст.

ПРАКТЫКАВАННЕ 19. Прааналізуйце мову беларускіх грамад і дагавораў XIV ст. і вызначце:

- а) спецыфічныя асаблівасці жывой беларускай гаворкі ў галіне фанетыкі, марфалогіі і лексікі;
- б) традыцыйныя для старажытнарускай пісьменнасці фанетычныя і марфалагічныя рысы, у тым ліку славянiзмы (асобна);
- в) важнейшыя тэматычныя групы лексікі.

ДАГАВОР ПОЛАЦКА З РЫГАЙ (КАЛЯ 1330 г.)

Гэта гандлёвае пагадненне. Помнік выдаваўся некалькі разоў. Яго пергаментны арыгiнал захоўваецца ў Рыжскім гарадскім архіве. Тэкст для аналізу прыводзіцца з «Хрэстаматыі па гісторыі беларускай мовы» (Мн., 1961, ч. 1), у якой ён пададзены па арыгiналу.

Тако хочемъ мы горожане с мѣштеремъ. переже како вѣсити воскъ на скалвахъ. а вамъ чинити тако жь нѣ тяжелѣи нашего полу пуда. тотъ товаръ который вѣсити на скалвахъ. а языкъ пускати на товаръ. а коли товаръ на стану станеть отступи прочь. а рукою не приймаи. а вѣсцѣви крестъ цѣловати какъ ему право вѣсити. какии ни товаръ будеть. а немцѣмъ дати вѣсчеге отъ бѣрковьска заушня. отъ воску. отъ мѣди, отъ олова, а соль вѣсити у пудныи рѣмѣнь, отъ бѣрковьска узяти ему долгая. отъ рубля дати ему долгая а в Ризѣ рускому купцѣви отъ вѣса дати ему отъ бѣрковьска полъ овря. отъ воску. отъ мѣди. отъ олова. отъ хмѣлю. а соль вѣсити пудным рѣмѣнемъ. отъ бѣрковьска дати ему отъ вѣса любѣцьскыи отъ гривны серебра любѣцьскыи. а вѣсти чистыи воскъ безъ подѣсады безъ. смолы. безъ сала. какъ вѣрхъ тако и сподъ. ажо привѣзеть не чистыи товаръ. а нелюбъ будеть. поехати ему назадъ со своимъ товаромъ. а свои князь тамо казнить его. аже найдуть у немѣць не чистыи товаръ у рускои земли. поити ему назадъ с товаромъ у Ригу. тамъ его свои князь судить.

Слоўнік

бѣрковьскъ — мера вагі
(10 пудоў)
вѣсти — вѣсити
вѣсець — той, хто ўважае
тавар
вѣсчеге — пошліна за ўважанне
долгая — дробная манета

заушня — значэнне слова не ўстаноўлена
мѣштеръ — магістр ордэна
оверь — значэнне невядома
подѣсада — прымесь
рѣмѣнь — адзінка вагі
скалка — шала вагаў
языкъ — народ

УКЛАДНАЯ ГРАМАТА КНЯГІНІ УЛЬЯНІ ЦАРКВЕ У АЗЯРЫШЧАХ (КАЛЯ 1377 г.)

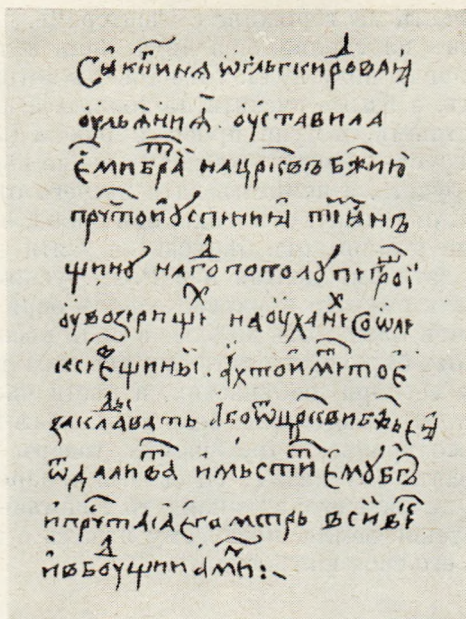
Гэта грамата на права збіраць налог. Яна была ўпісана ў Евангелле, якое захоўваецца ў Дзяржаўнай бібліятэцы імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына ў Ленінградзе. Друкуецца па выданню: Акты, относящиеся к истории Западной России. Спб., 1846, т. 1, 1340—1506 гг.

Се я княгиня Огльгкирдовая Ульяния устала есми брати на церковь божию пречистой Успения темьянъщину. на годъ по полу (ко) пе грошій. ув Озерищехъ на Уханехъ со Олексеевщины, а хто иметь тое закладывать. або отъ церкви божьея отдаливать. и мьститъ ему богъ и пречистая его матеръ. в сий векъ и в будущий. аминь.

Слоўнік

копа — грашовая адзінка

темьянъщина — грашова падатак на набыццё фіміяну (ладану)

Укладная грамота княгині Ульяніі

**ДАРАВАЛЬНАЯ ГРАМАТА ПОЛАЦКАГА КНЯЗЯ АНДРЭЯ
ПОЛАЦКАМУ МАНАСТЫРУ (РАНЕЙ 1399 г.)**

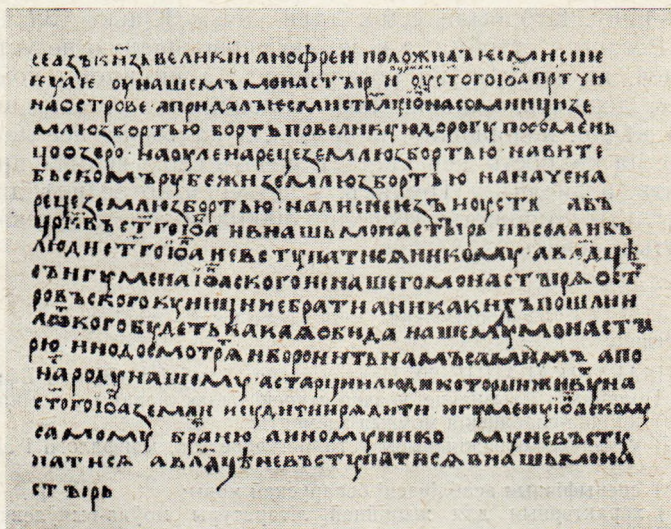
Гэта грамота на права валодання бабровымі гонамі. Яна была ўпісана ў Полацкае Евангелле XII ст., што захоўвалася ў Румянцаўскім музеі. Друкуецца па выданню: Акты, относящіяся к истории Западной России. Спб., 1846, т. 1, 1340—1506 гг.

А се. язъ великий князь. Андрей полоцкий. далъ есми святой троици реку Звану. з гоны з бобровыми. отъ Звана. отъ запада. до Дрисы. а къ той реце никому прихода нѣтъ. а по моемъ животѣ. который князь иметь отнимати. судить ему святая троица. да будетъ проклятъ.

**УКЛАДНАЯ ГРАМАТА ПОЛАЦКАГА КНЯЗЯ АНУФРЬЯ
ПОЛАЦКАМУ МАНАСТЫРУ (РАНЕЙ ЦІ КАЛЯ 1399 г.)**

Гэта грамота на бортныя землі з вызваленнем ігумена і яго браці ад падсуднасці епіскапу. Упісана ў Евангелле, што захоўваецца ў Дзяржаўнай бібліятэцы імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына ў Ленінградзе. Друкуецца па выданню: Акты, относящіяся к истории Западной России. Спб., 1846, т. 1, 1340—1506 гг.

Се язъ князь великій Анофрей положилъ есми сіе еуангелье у нашемъ монастыри, въ церкви у святого Іоана Предтечи, на островѣ. А придалъ есми святому Іоану: на Сомниці землю зъ бортью, борть по великую дорогу, по Соменьцо озеро, на Уль на рѣцѣ землю зъ бортью, на Витебскомъ рубежи землю съ бортью, на Начѣ на рѣцѣ землю зъ бортью, на Лиспѣ езь и устье.

Укладная грамота полацкага князя Ануфрѣя

А въ церковь святого Іоана и въ нашъ монастырь, и въ села и въ люди святого Іоана не вступатися никому. А владыцѣ съ игумена Іоаньского и съ нашего монастыря Островьского куници не брати, а никакихъ пошлинъ. А отъ кого будетъ какая обида нашему монастырю, ино досмотрять и боронить намъ самимъ, а по насъ роду нашему; а старци и люди, которыеи живутъ на святого Іоана земли, и судити и рядити игумену Іоаньскому, самому зъ братьею, а иному никому не вступатися; а владыцѣ не вступатися въ нашъ монастырь.

Слоўнік

езъ — перагародка на рѣках і сажалках для затрымання рыбы

куница — падатак

ДАРАВАЛЬНАЯ ГРАМАТА ЛІТОЎСКАГА КНЯЗЯ ВІТАУТА ЛІТОЎСКІМ КАНОНІКАМ 1399 г.

Гэта грамата на дараваную літоўскім канонікам Бярэзінскую зямлю. Друкуецца па выданню: Акты, относящіяся к истории Западной России. Спб., 1846, т. 1, 1340—1506 гг.

Мы великий князь. Витовтъ. даемъ вѣданье всѣмъ. кто на сей листь. узозрить. или слышитъ. дали есмо землю. кановникомъ виленскимъ. на имя. Березынская. къ Стрѣшину. што были есмо. дали князю Юрью. толочку отъ Рогачева отгойма. а в землю первописаную не уступатися. ни кому. а ни рогачевцемъ. а ни иному кому. нижъ. держать. кановникомъ виленскимъ. къ Стрѣшин(у) вѣчно. непорюшно. никимже. а на то. на все дали есмо. на крѣпость. сей листь и печать свою велѣли привѣсити. а писанъ у Троцѣхъ. у четвергъ по велицѣ дни. подъ лѣты по рожствѣ господни 1000 л. и триста и девять десять и девять.

Слоўнік

к а н о в н и к ъ — саборны свя- т о л о ч к а — павіннасць
шчэннік

ПРАКТЫКАВАННЕ 20. Прааналізуйце ўрыўкі з «Жыцця Ефрасіні Полацкай» і вызначце, у якой ступені адлюстраваны ў помніку:

- а) кніжна-славянскія моўныя элементы;
- б) усходнеславянскія рысы ў галіне фанетыкі, марфалогіі і лексікі;
- в) спецыфічныя асаблівасці беларускай мовы;
- г) характэрныя для жыццйнай літаратуры моўна-выяўленчыя сродкі.

«Жыцце Ефрасіні Полацкай» — адно з нямногіх, у якім падаецца вобраз жанчыны-падзвіжніцы. Яно было вядома ў XII—XIII стст., але самы старажытны спіс, які дайшоў да нашага часу, адносіцца да XIV ст. Ефрасінія Полацкая (свецкае імя Прадслава) — дачка полацкага князя Святаслава-Георгія, малодшага з сямі сыноў славутага полацкага князя Усяслава Брачыславіча, пра якога ўпамінаецца ў «Слове аб палку Ігаравым». Не пажадаўшы выходзіць замож, пастрыглася ў манашкі і пасялілася ў «галубніцы» Полацкага Сафійскага сабора і перапісвала кнігі. Пабудавала жаночкі і мужчынскі манастыры, якія сталі асяродкамі асветы, дзве царквы. Паломнічала ў Іерусалім, дзе і памерла ў 1173 г. Праваслаўнай царквой была абвешчана святой. Эпізоды яе жыцця і паслужылі асновай для папулярнага ў свой час царкоўна-дыдактычнага твора. Урыўкі для аналізу прыводзяцца з «Хрэстаматыі па старажытнай беларускай літаратуры» (Мн., 1959).

І. И пришедши ей возраст, и бысть 12 лѣт. И видѣв отецъ ея нача глаголяти княгинѣ своей: «Нама уже лѣпо дати за Предислава князя». Она же глагола ему тако: «Богъ хочеть и твоя, княже, воля тако будетъ».

Тогда слышавши Предислава — тако бо бяше ей на-

речено имя родителема своима преже святого креще-
 нна — расмышляша же в себѣ, глаголющи: «Паче же
 реку от святого духа...» Наполнишишь мысли ея и рече в
 в себѣ: «Воли како се будеть, оже отець мой мыслить
 причтати мя мужеву, то аще тако будеть, то печаль ми-
 ра сего не гоньзнути ни како же лзѣ». Паки в себѣ рече:
 «Но что успѣша при нас бывшии родове наши? И жени-
 шася, и посягоша, и княжиша, но не вѣчноваша. И жи-
 тие их мимо тече... А си слава есть прах и пепел, яко
 дым разыйдется, яко пара водная погыбае».

И тако ей помышляючи в сердцы своем, а ум ея боль
 на божию любовь подвизашеся. И единою положиши на
 сердцы ея таково помышление, рече бо в себѣ: «Не се-
 ли бы лучеши всего житиа сего было, да бых ся постриг-
 ла в черници? И было бых подигуменьею, повинующися
 сестрам и учащися, како страх божий утвердити во сер-
 дцы своем, и како течение скончяти». И се на умѣ по-
 ложивши, иде в монастырь, утаившися отца и матери
 и всѣх домашних.

Слоўнік

вѣчновати — вечна	быць,	подигуменья — намесница
	жыць	ігуменні
гоньзнути — пазбавіцца,	пазбегнуць, ухіліцца, выра-	посягати — тут: выйці
	тавацца	замуж
лѣпо — лепш		течение скончати —
подвизатися — імкнуцца,		тут: закончыць жыццѣ
дамагацца, дабівацца		черница — манашка

II. И увѣдав отець ея, скоро шед в монастырь. Жа-
 лостно терзаше власы главы своя и любѣзнѣ целоваше
 ю, глаголя: «Горѣ мнѣ, чадо мое! По что се сотворила
 еси, печаль души моей принесе? По что ми преже сего
 мысли своя не явила еси? Люте мнѣ, чадо мое сладкое,
 жалости сердца моего! О горѣ мнѣ, чадо мое милое! Ка-
 ко гоньзнетъ доброта твоя вражие пронырство? Уже
 достоит ми плаками плакаться острупленою душею ко
 господу богу моему, да внидеши в черътог царства его!»

Жалость же бысть всѣм в дому его о ней. Преподоб-
 ная же Еуфросинья сего всего не брежаше жалости отца
 своего. Но, яко добрый Храбор, вооружившися на супро-
 тивника своего, диавола, пребываше в монастыри, и по-
 винующися игуменни и сестрам всѣм, и вся преспѣвающи
 постом, молитвами и бдѣнием ночным. И оттоль начат
 подвижнѣйши быти, собираючи благыя мысли в сердцы
 своем, яко пчела сот.

Иже пребывши нѣколико врѣмя в монастыри, и потом испроси тогда сущаго епископа, нарѣцаемаго Ильи, правящаго стол святыя Софьи в Полотеть, дабы ей повѣлел ту пребыти — во церкви святыя Софии и каменные, в голубници. И повелѣ ей да пребывает. И ту, въшедши, нача подвижнѣйши подвиг постнически воспримати. И нача книги писати своими руками. И наемлюще требующим даяше.

Пребываючи ту нѣколико врѣмя, во ину убо ночь возлещи хотящи отпочити от многаго стояния яже к богу в молитвах, и видѣ видѣние.

Слоўник

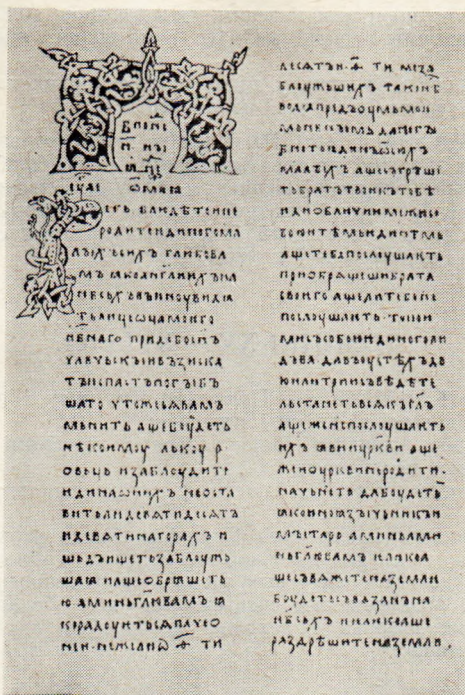
не брещи — не звяртаць увагі
достойти — заслугоўваць;
безас. належыць

правящаго — прызначана-
га кіраваць

III. Яко же и бысть, еже напред идущее скажем, о сих же сие скажем. Сидѣтесе сущии в пустынях и в горах, житие ангелское имуще, старии немощь отложивше, а юнии, яко елени скачюще! Сидитесе вси: хощу бо вам представить трапезу от брашен сих, да, ядше, возвеселимся душами вашими! Се бо есть трапезѣ за нетлѣющих брашен, иж гортань наслажають и чрево насыщают, а си душа веселящися, а ум укрѣпляючи на подвигы добрых дѣл. Сиа до ядиаще кто — насытится, не вжадает во вѣкы, яже речено в писании: «Не заморить господь голодом душа праведных».

Мы же напред лѣжащее возвратимся. О нем же начахом повесть сию. Вы же послушайте блазии, или князи или бояри, церковници, вы, честнии собори святых, сущих в монастырѣх, и прости людие. Сидитесе на новое слышание! Послушайте прилѣжно!..

Ким убо языком достойть нам похвалити, братие, свѣтозарную память преблаженныя невѣсты Христовы — Ефросинии?! Бяше бо помощница обидемым, скръбящим утѣшнѣем, нагим одѣяние, больным посѣщение, просторищѣ всѣм. Всяка бысть Ефросиниа, убо сердце свое напокаяше божия премудрости. Еуфросиниа — неувѣдающий цвѣт райскаго сада! Еуфросиниа — небопарный орел, попаривши от Запада и до Востока, яко луна солнечная, просвѣтивши всю землю полоцкую! Тѣм же, братие, хвалится Селун Дмитрием, а Вышегород мученикы. А мы же хвалим блажен еси ты граде Полоцкий, такую лѣторасль возрастивый, — преподобную Еуфроси-

Урывак з Аршанскага евангелля XIV ст.

нию! Блажени людие, живуци в нем! Блажени родители твои!.. Блажено рожество ея! Блажено воспитание ея! Блажен возраст твой, Еуфросиние достохвалная! Блажен труд твой и подвизи яже к богу! Блажен монастырь твой! Блажени людие, живуци в монастырь святого Спаса и святяя богородица! Блажени людие, живуци в тебъ, преблаженная невѣсто Христа, бога нашего! Молися к богу о стадъ своем, иже еси совокупила ко господу, яко тому подобает всяка слава и честь и поклонение отцу и сыну и святому духу и нынѣ и присно.

Слоўнік

брашно — харч, страва
лѣторасль — тут: патомства

снятися — сабрацца

ПРАКТЫКАВАННЕ 21. Шляхам параўнання мовы і стылю помнікаў беларускай пісьменнасці XIV ст. са старажытнарускімі помнікамі адпаведных жанраў вызначце:

- а) якімі моўнымі асаблівасцямі гэтыя помнікі збліжаюцца;
- б) якія прыёмы і сродкі моўнага выказвання з'яўляюцца для іх агульнымі;
- в) як адлюстроўваецца ў адпаведных помніках пачатковы этап фарміравання мовы беларускай народнасці.

ПРАКТЫКАВАННЕ 22. На падставе даных, атрыманых у выніку выканання заданняў да практыкаванняў 16—17, зрабіце заключэнне аб характары беларускай пісьменнасці XIV ст. Вызначце, якія асаблівасці жывой беларускай гаворкі найперш адлюстроўваліся ў помніках і якія жанры тагачаснай беларускай пісьменнасці спрыялі іх замацаванню і пашырэнню ў моўнай практыцы.

ПОМНІКІ XV — XVI стст.

ПРАКТЫКАВАННЕ 23. Прааналізуйце мову і стыль беларускіх грамат і дагавораў XV ст. і вызначце:

- а) лексічныя інавацыі (параўнальна з помнікамі старажытна-руускай дзелавой пісьменнасці);
 - б) уласнабеларускія асаблівасці ў галіне фанетыкі і граматычнага ладу;
 - в) суадносныя фанетычныя і марфалагічныя варыянты;
 - г) традыцыйныя для дзелавой пісьменнасці шаблонныя звароты.
- Параўноўваючы суадносныя рысы — традыцыйныя для старажытнаруускай пісьменнасці і спецыфічныя для беларускай мовы, устанавіце, як шырока і наколькі паслядоўна адлюстроўваюцца апошнія ў помніках.

ДАГАВОР ПОЛАЦКА З РЫГАЙ 1407 г.

Дагавор быў выдадзены К. Нап'ерскім ў кнізе «Русско-ливонские акты» (Спб., 1868). Арыгінал помніка захоўваецца ў Рыжскім гарадскім архіве. Тэкст прыводзіцца з «Хрэстаматыі па гісторыі беларускай мовы» (Мн., 1961, ч. 1), у якой ён пададзены па арыгіналу.

Мы мужи полочян, даемъ вѣдати, кто на сию грамоту узритъ или услышитъ чтучи, князь великий Витовтъ литовьский, нашъ осподарь докончалъ и промежи насъ и смирилъ насъ вѣчно, межи Полоцкого города, Ризького города, што бы полочяномъ доброволно ехатъ к Ризѣ, такъже рижяномъ к Полоцку безъ всякоя завады, ни одного не выемши, доброволно ему купитъ и продатъ также полочяномъ у Ризѣ, а рижяномъ у Полочку, никакое малое торговле не торговати, што розницею зовуть, ...также могутъ полочяне мимо Ригу у землю, а рижяномъ мимо Полтескъ у землю куда хочють то на обѣ сторонѣ межи насъ волно водою и землею, нынѣ ж бы князь великий Витовтъ осподарь нашъ, а любо его послѣдкове кто коли будетъ осподарь полоцки у Полоцку искладъ вчинили, а любо мештеръ Задвиньский в Ризѣ,

а тотъ искладъ держать на обѣ сторонѣ, у Полоцку и в Ризѣ такъ какъ уставленъ будетъ, а полочяномъ блюсти рижянина у Полоцку какъ себе, а рижяномъ блюсти полочянина у Ризѣ себе оборонять, аже полочянинъ што проступить у Ризѣ, ино имъ того до Полоцка послать ино его тамъ полочяне осудять по своему праву, также нѣмецкии купецъ што проступить у Полоцку ино его послать к Ризѣ ино его тамъ осудять по ризькому праву, также у Полоцку соль вѣсити на скалвахъ тымъ же вѣсомъ што воскъ вѣсятъ тыми же колоколы, вѣсу полоцкому быти ризького полупудомъ болши, про то же сперва рижяномъ послать свои колоколы и скалвы к Полцку на свою истраву, потомъ же сотрутся тьи колоколы или изломятся, или погибнуть, ино намъ полочяномъ послать к Ризѣ на свою истраву на свои пѣязи, да учинить тьи колоколы по старому праву и полѣпшить, также серебрянии вѣсы у Ризѣ держать полузолотникомъ болши воодного рубля, также вѣсцѣмъ крестъ цѣловать нынѣ и потомъ коли надобѣ што имъ право вѣсити на обѣ сторонѣ одномъ какъ и другомъ... протожъ бы тое смиренье вѣчно стояло непорушено со обою сторону, межи нами полочяны и рижяны, и печати есмо свои привѣсили, к сеи грамотѣ, а писана бысть грамота ся, у Могилевѣ, по божьемъ роженъи 1000 лѣтъ и 400 и 7 лѣтъ, а печатана у Ризѣ семую суботу месяца мая 14 день.

Слоўнік

вѣсчій — службовая асоба,
што важыць тавар
выняти — узяць, захапіць
докончати — заключаць
завада — перашкода, заміна
искладъ — дагавор, умова
истрава — страта, выдатак

крестъ цѣловати — прысягаць, даваць клятву, цалуючы крыж
колоколъ — вагавая гіра
послѣдокъ — наступнік,
прадаўжальнік
проступити — зрабіць
правіннасць, злачынства

ДАРАВАЛЬНАЯ ГРАМАТА КНЯЗЯ СВДРЫГАЙЛА 1445 г.

Гэта грамота на дараваную шляхціцам вотчыну з правам яе перадачы ці продажу. Друкуецца па выданню: Акты, относящіяся к истории Западной России. Спб., 1846, т. 1, 1340—1506 гг.

Милостію Божією, мы князь великій Швидригайло Олкгирдовичъ визнаваемъ то тымъ нашимъ листомъ каждому доброму, кому жь будетъ его потреба знати, нинѣшнимъ и потомъ будущимъ, или его услышитъ кто чтучи: съ приказаньемъ кроля Владислава Польского и

Вгорского, сыновца нашего милого, взяли есмо вѣчную отчизну въ....къ королевскому двору, шляхетнымъ Чоботомъ, и такожь, и съ королевскимъ приказаньемъ, дали есмы имъ Рычеговъ, за ихъ вѣчную отчизну, шляхетному Ходорови, съ братомъ съ его съ Игнаткомъ, другую половицю Рычегова: и то есмо дали на вѣкы вѣчныи, и дѣтемъ ихъ, и ихъ ближнимъ по ихъ животъ, съ всѣмъ правомъ и съ всѣми пожиткы, съ поли и съ рольями, и съ луками, и съ лѣсы и съ лозами, и съ рѣками и съ потоки и съ криницами, съ ставы и съ млины, и съ тыхъ млиновъ вымолоткы, съ ловищи съ звѣрячими и съ пташьими, и съ вѣчными границами; што жъ изъ вѣка къ тому Рычегову прислухаеть, то и нинѣ имаеть слухати: волни продати, или за даръ дати, на свое лѣпшее обернути; а съ того намъ имають служити и нашимъ намѣстникомъ двума стрѣльцема на заволаную войну, яко инѣи земляне служатъ. А на лѣпшее свѣдецьство, казали есмо печать нашу привѣсити къ сему нашему листу на потвѣрженіе. А при томъ были наша вѣрная рада: панъ Немиря, староста Луцкій; князь Михайло Чорторійскій, маршалко нашъ; панъ Семашко; панъ Бернатъ, маршалко, а иныхъ много добрыхъ при томъ было. Данъ въ Луцку, мѣсяца Марта (въ) 3 день, подъ лѣты Христова Рождства 1000 лѣтъ и 4 ста 45 лѣто.

Слоўнік

з а в о л а н ы и — призваны;	п о ж и в о т ь — пасля смерці
в я д о м ы	п р и с л у х а т и — належаць
з е м л я н и н ь — жыхар сяла;	р а д а — саветнікі, дарадчыкі
д р о б н ы ў л а д а л ь н і к зямлі	с т а в ь — сажалка
м а р ш а л к о — павятовы кі-	
р а ў н і к дваранства	

ГРАМАТА ПАЛАЧАН У РЫГУ 1465 г.

Грамата была выдадзена К. Нап'ерскім у кнізе «Русско-ливонские акты» (Спб., 1868). Арыгінал захоўваецца ў Рыжскім гарадскім архіве. Тэкст прыводзіцца з «Хрэстаматыі па гісторыі беларускай мовы» (Мн., 1961, ч. 1), у якой яна пададзена па арыгіналу.

Отъ мѣщанъ полоцкихъ и отъ всего посполства полоцкого мѣста тымъ почестливымъ сусѣдомъ нашимъ и приятелемъ честнымъ и милымъ пану буръмистру и рядцамъ и всѣм мѣщаномъ ризкого мѣста поклонъ приятельскый. а такожь здесь появилось было повѣтрие на людей. на тыхъ которыи у васъ у Ризе были кормники и тяглеци ино иныи на дорозе помѣрли а иныи кото-

рыи у городъ пришли ино и на тыхъ было, а нынѣ уже даль богъ тое повѣтріе унялося отъ божья нароженья и до сихъ мѣсть у насъ того нетъ богъ помиловаль. протожь што бы ваша милость. нашихъ полочанъ къ собѣ пускали бхмо промежь себе торговали, какъ прежь было и сусѣдство и приязнь мѣли. а псань у Полоцку в лѣто 6973. индикта 12, месяца генваря, 12 день: Тымъ почестливымъ сусѣдомъ нашимъ честнымъ и милымъ пану бурьмистру и рядцамъ и всѣмъ мѣщаномъ ризкого мѣста. приятелемъ нашимъ.

Слоўнік

бурмистръ — выбарны галава
индиктъ — адна з адзінак царкоўнага летазлічэння, роўная 15 гадам
кормнікъ — стырnavы, рулявы

повѣтріе — эпідэмія
посполство — насельніцтва; просты народ
рядца — распарадчык, кіраўнік, саветнік, саноўнік

ДАРАВАЛЬНАЯ ГРАМАТА СЛУЦКАЙ КНЯГІНІ ГАННЫ 1492 г.

Гэта грамата слуцкай княгіні Ганны і яе сына князя Сямёна, згодна якой архімандрыту Макарыю перадаецца сяло Драбышоўскае з правам яго перадачы або продажу. Тэкст друкуецца па выданню: Акты, относящиеся к истории Западной России. Спб., 1846, т. 1, 1340—1506 гг.

Мы княгиня Михайлова Александровича Анна зъ моимъ сыномъ княземъ Семеномъ Михайловичемъ дали есмо селцо наше Дробышовское Макарыю архимандриту святыя Живоначалныя Троица, иже въ Слуцку, вѣчно и непорухомо; а волно ему тое селце продати, а любо кому дати, а любо къ манастырю придати; а надъ то дали есмо ему сесь нашъ листь зъ нашою печатью. Дань у Слуцку, Мая 31, индикта 10.

Слоўнік

п р и д а т и — далучыць

**ГРАМАТА АШМЯНСКАГА БАЯРЫНА
ЯНКІ БАГДАНОВІЧА 1499 г.**

Гэта грамата аб продажы сенажаці. Захоўваецца ў бібліятэцы Вільнюскага дзяржаўнага універсітэта. Тэкст прыводзіцца з «Хрэстаматыі па гісторыі беларускай мовы» (Мн., 1961, ч. 1), дзе яна пададзена па арыгіналу.

Я Янко Богдановичъ бояринъ ошменьский сознаваю симъ моимъ листомъ самъ на себѣ або хто на него по-

смотреть или чтучи его услышать продалъ есми сеножати свои отчинны над рекою над Ошменою подлѣ двора Яна Воиштовтовича кухмистру великого князя Александра пану Петру Олехновичу за семь копъ грошей широкихъ которымижъ сеножати запроданы были пану Ганусу Дякгирдовичу а продалъ есми тыи свои сѣножати пану Петру кухмистру обель вѣчно и непорушно и его женѣ и ихъ дѣтемъ и потомъ ихъ будучимъ счаткомъ а ненадобе ся мнѣ ани дѣтемъ моимъ ани ближнимъ моимъ в тыи сеножати верхуписаныи вступатися а хто бы хотель пану Петру в тыхъ сеножатехъ кривды дѣлати або черезъ границу переступати и я маю его милости тыи сѣножати очищати а притомъ были дворяне великого князя панъ Станиславъ Довкгирдовичи а панъ Михно Ивановичъ а панъ Яцко Ратомский а коморникъ великого князя Литвинко а Юшко Гринковичъ а для лѣпшого свѣдомья билъ есмо чоломъ маршалку великого князя пану Яну Петровичу а пану Венцслову Костевичу намѣстнику Довкговскому а пану Павлу Огровскому а пану Яну Якубовичу абы ихъ милость печати свои привѣсили к сему моему запису и ихъ милость на мое чоломбите и печати свои привѣсили к сему моему листу а на твердость того я Янко Богдановичъ и печать свою привѣсилъ к сему моему запису а писалъ дякъ великого князя Александра Богушь псанъ въ Городнѣ въ лѣтъ 7007 месяца декабря 21 день индиктъ 2.

Слоўнік

б о я р и н ь — буйны земле-
ўласнік
г р о ш и ш и р о к и е — зала-
тыя або сярэбраныя грошы

к о м о р н и к ь — прыбліжаны
князя, прыдворны
к у х м и с т р ь — загадчык вя-
лікакняжацкай кухні
о б ъ л ь — спаўна, цалкам

ПРАКТЫКАВАННЕ 24. На падставе прааналізаваных беларускіх граматаў і дагавораў XV ст. вызначце:

а) якія ўласнабеларускія фанетычныя і марфалагічныя рысы і з якой паслядоўнасцю адлюстроўваюцца ў гэтых помніках;

б) якімі новымі словамі і формамі папоўнілася мова гэтых помнікаў;

в) якія лексічныя неалагізмы можна лічыць утварэннямі на ўласнай моўнай аснове, а якія — запазычаннямі;

г) пераважна з якой мовы пранікалі гэтыя запазычанні;

д) у якой меры інавацыі, што выяўляюцца ў прааналізаваных помніках, захаваліся ў сучаснай беларускай літаратурнай мове.

ПРАКТЫКАВАННЕ 25. Прааналізуйце мову і стыль асобных дакументаў «Літоўскай метрыкі» XV—XVI стст. і вызначце:

а) якія рысы жывой беларускай мовы і з якой паслядоўнасцю тут адлюстраваны;

б) якія традыцыйныя кніжныя элементы найбольш трывала захоўваюцца ў правапісе і граматычным ладзе, слоўніку і фразеалогіі гэтых помнікаў;

в) якімі асаблівасцямі характарызуецца выкарыстанне інавацый і традыцыйных кніжных элементаў.

Зрабіце тэматычную класіфікацыю лексікі помнікаў і асабліва адзначце лексічныя і словаўтваральныя неалагізмы.

Адзначце тыповыя звароты, выразы, канструкцыі, характэрныя для данага жанру пісьменнасці.

Ужыванне якіх слоў і форм можна тлумачыць уплывам іншых моў? У якой меры гэты ўплыў адлюстроўваецца ў розных помніках? Якіх структурных рыс мовы ён пераважна датычыцца?

«Літоўская метрыка» — умоўная назва архіва канцылярыі Вялікага княства Літоўскага XIV—XVIII стст. Большасць дакументаў «Літоўскай метрыкі» створана на беларускай мове, пазнейшыя дакументы пісаліся на польскай або (радзей) лацінскай мовах. Усе дакументы падзяляюцца на пасольскія, судовыя і публічных спраў, данін і арэндаў і г. д. Сярод актаў, што датычацца грамадска-палітычнага і сацыяльна-эканамічнага развіцця, — прывілеі земскія і абласныя, гарадам і асобным групам насельніцтва, замацаванне правоў феадалаў на валоданне зямлёй, на пабудову гарадоў і мястэчак, адкрыццё кірмашоў, справаздачы мясцовых устаноў, дараванні зямель, пасадак, судовыя прыгаворы і інш.; кнігі публічных спраў змяшчаюць наказы каралёў і князёў, сеймавыя пастановы; пасольскія кнігі — «лісты» да замежных дзяржаў, дагаворы, прамовы паслоў і г. д. Матэрыялы ад XIV—XVI стст. дайшлі да нас пераважна ў пазнейшых копіях. Цяпер дакументы захоўваюцца ў Цэнтральным дзяржаўным архіве старажытных актаў у Маскве.

АРЫГІНАЛЬНЫЯ КНІГІ ПАЧАТКУ XVI ст.

Ніжэй прыводзяцца два дакументы 1516—1518 гг. з «Кнігі судовых спраў» паводле «Хрэстаматыі па гісторыі беларускай мовы» (Мн., 1961, ч. 1), дзе яны пададзены па арыгіналу.

І. Я Янъ Миколаевичъ маршалокъ земский державца Слонимский а Якубъ Кунцовичъ конюший дворный... з расказанья господарьского смотрели есмо того дела жаловаль намъ ротмистръ господарьский Янушковский тымъ обычаемъ на имени Федора Михайловича на воли в корчме Пашковой вбито ми два слуги и я поймалъ слугу его на имя Янчика который з господынею тое карчмы Пашковою и з людми побили мои слуги и кони побрали и поставилъ передъ нами того Янчика и Пашковую корчмитку а человека Федорова Миколаица а человека Сачкова на имя Луца который проводником былъ в тыхъ его слугъ ино повѣдилъ передъ нами тотъ Янчикъ приехавши деи к тои воли в субботу и пилъ в тое Пашковое а потомъ тыи два служебники приехали до тое корчмы и почали со мною пити а дален одному товаришу даль есми ножъ а другии меноваль со мною кордомъ на ва-

чокъ мой и не хотель ми корда дати и я пошоль до стаини и онъ пришедши тамъ до стаини почаль на мѣне рубати и я с нимъ нялся по стаини водити а проводникъ светить намъ а потом онъ почаль мя змогати и я закликаль на проводника ретуи мя и онъ мечомъ почаль рубати по головѣ того служебного и онъ палъ на землю и мы его тутъ в стаини забили а толко насъ два того вбили и пришли есмо до избы ажъ спить другии таварышь его на земли и мы в ызде с тымъ жо проводникомъ... его забили спячого... и мы водлугъ речи Янчиковы и того Луца и тежь ижь тая Пашкова вѣдаючи то убиство никому не повѣдила в томъ вбиствѣ нашли есмо ихъ виновныхъ... псанъ в Берестьи.

Слоўнік

в а ч о к ъ — сумка, кашалѣк
к о н ю ш и н и — слуга; службовая асоба ў гаспадарцы феадала

к о р д ь — кароткі меч
м е н о в а т и — мяняць, абменьваць
н я т и — браць, узяць

II. Приказаньемъ господаря короля его милости я Янъ Николаевичъ маршалокъ земскій державца Слонимскій и Аврамъ Езофовичъ подскарбии земскіи староста Ковенскіи а Копоть Васильевичъ писарь господаря короля его милости державца Перевалскіи смотрели есмо того дѣла стояли передъ нами очевисто жаловали намъ мещане свислоцькіи на имя Сивко Козуличъ а Хотянъ Задобрицки, с потужники своими на пана Громыку державцу свислоцького ключника виленского тымъ обычаемъ взялъ деи на насъ не малую суму пенязеи какъ замокъ Свислочь зарубилъ ино в тотъ часъ панъ Громыка передъ нами самъ не былъ нежли слуга его Васко Елоза былъ передъ нами и мовиль тымъ обычаемъ панъ деи мои того на нихъ не бралъ какъ они передъ вашою милостью жалуютъ а потомъ жаловали намъ тыи мещане тотъ деи Васко Елоза з ыншими товариши своими съ слугами пана своего и з ыншими з направи пана своего вбили до смерти доброго человека волостного на имя Михаля Секину с Каменя которыи передъ тымъ врядникомъ бываль у Свислочи и мы спытали того служебника пана Громычина Васка Елозы што к тому отпоръ маешь и онъ мовиль передъ нами я того человека не вбилъ...

Ино тое сведецтво отказаль намъ Янъ Селицькіи напервѣи свѣтчилъ Гринъ Косило былъ деи если того часу у своемъ дому а бою деи есми того не видель нижли

деи пришедши семянинъ мой повѣдилъ мнѣ бьютъ деи слуги Ботьвиньевы Петраша Гупаловича на влици а и самъ Иванъ Ботьвинье тутъ жо его бьетъ и я деи рекъ по дѣломъ его бьютъ не ходи до пъяныхъ людей и мало того погодивши лежу собѣ подъ оконцомъ в дому ажно Михалѣ ведеть Еско Микитичъ битого и я его опыталъ хто его билъ и онъ ми рекъ Иванъ Ботьвинье его билъ и з слугами своими а и самъ ми то Михаль Селкинѣ поведаль што жь его Ботьвинье билъ... ино назавтрее порану самъ Михаль поведаль намъ всимъ штожь его Иванъ Ботьвинье билъ зъ слугами своими а панскихъ деи слугъ никого тамъ в тотъ часъ не было И мы водле отказу Селицького нашли есмо слугу пана Громычина Васка Елозу правого а тыхъ мещанъ и людей вышешенныхъ в томъ проезде винныхъ псанъ у Берестьи.

Слоўнік

ино — але
на права — указанне
мещанинъ — гараджанін
очевисто — асабіста

подскарбини — дзяр-
жаўны казначэй, скарбнік
потужникъ — памочнік
проезд — віна, правіннасць

КНИГІ-КОПИ XV—XVI стст.

«Устаўная грамата караля Казіміра жыхарам Полацка 1456 г.» друкуецца па выданню: Акты, относящиеся к истории Западной России (Спб., 1846, т. 1, 1340—1506 гг.), дзе яна надрукавана з рукапісу канца XV ст.

Казимиръ, Божьею милостью король Польский и великій князь Литовскій. Смотрѣли есмо съ паны радою нашою бояръ Полоцкихъ, зъ мѣщаны и съ городскими дворяны и съ чорными людьми и со всимъ посполствомъ. Жаловали намъ мѣщане, и дворяне, и чорные люди, и все посполство на бояръ Полоцкихъ, о томъ дѣлѣ, штожь дей, коли пожадаемъ помочи зъ мѣста Полоцко-го для потребизны земскоѣ, и бояре дей намъ въ томъ вельми мало помогаютъ; а мы дей на то маемъ листъ ваше милости господаря нашего, ижъ мѣли бояре, и мѣщане и дворяне городскіе, и мы все посполство, присягнувши тую помочъ класти... и подлугъ того, порадивши ся съ паны радою нашою, и врадили есмо такъ и наконецъ тое дѣло такъ поставили: мають бояре тую помочъ класти, коли мы ихъ пожадаемъ, по той нашой присязѣ, какъ намъ присягнули во всемъ добра хотѣти, подъ сумнѣнемъ, безъ нашего шкодного, каждый по силѣ. А мѣщане и дворяне городскіе, и все посполство сами въ

собѣ зволили и били намъ чоломъ, отъ всего мѣста и отъ дворянъ и отъ всего посполства, абыхмо имъ тоѣ присяги не откладали: ино, коли ихъ самихъ на тое воля, мы того имъ дозволяемъ; нехай они тую помочъ къ нашей потребизнѣ, коли мы ихъ пожадаемъ, кладуть, присягнувши. А тежъ есмо врадили, ижъбы зъ бояръ два обраны, а зъ мѣщанъ два, а зъ дворянъ два, а съ посполства два, добрыхъ, а годныхъ, а верныхъ, а дали бы имъ тую скрыню подъ чотырма ключами, гдѣ тая помочъ маеть збирана быть, ...ажъбы тые одинъ безъ другого до скрыни не ходили; и тежъ, што возмутъ и што роздадутъ, то бы подъ свѣдомомъ было и личьба бы тому вчинена, абы имъ въ томъ шкода не дѣялася. А далѣй приказуемъ, абы бояре, и мѣщане и дворяне городскіе, и все посполство, въ згодѣ межи собою были, а дѣла бы наши городскіе вси, згодною, посполу справляли, по давному; а сымались бы вси посполу на томъ мѣстѣ, гдѣ передъ тымъ сыймывались здавна; а безъ бояръ мѣщаномъ и дворяномъ городскимъ и черни соймовъ не надобѣ чинить... А хто бы хотѣлъ то възрушить, а съ того выступать, въ томъ дѣлѣ закладываемъ на насъ вины десять тысячъ рублевъ. А што были десятники въставлены въ мѣстѣ Полоцкомъ, то есмо отставили, десятниковъ не надобѣ мѣти, мають быти два подвойскіи, по давному... Писанъ въ Троцѣхъ, Августа., индикта 4.

Слоўнік

мѣсто — горад
паны рада — саветнікі, да-
радчыкі
подвойскій — прыстаў, па-
сланец

подлугъ — згодна, адпа-
ведна
посполство — насель-
ніцтва, просты народ

ПАСОЛЬСКІЯ ПРАМОВЫ ЛІТОУСКАГА ВЯЛІКАГА КНЯЗЯ АЛЯКСАНДРА (1492 г.)

Тэкст для аналізу прыводзіцца па выданню: Акты, относящиеся к истории Западной России (Спб., 1846, т. 1, 1340—1506 гг.), дзе пасольскія прамовы надрукаваны па рукапісу XVI ст.

Александръ, Божьею милостью великій князь, всказывалъ: Повѣдаемъ тобѣ пригуду нашу, которая жъ ся намъ з Божьею воли пригодила: отца нашего Казимира, короля Польского, великого князя Литовского, въ животъ не стало, Богъ душу его съ того свѣта собралъ; такъ Богъ хотѣлъ! ино далъ намъ Богъ съести на столцы отца нашего на отчынѣ нашей на великомъ князьствѣ Литовскомъ господаромъ есмо остали.

Александръ, Божьею милостію великій князь, всказывалъ: Перво сего отецъ нашъ, Казимиръ король, многократъ до тебе своихъ пословъ посылалъ и о обидныхъ дѣлѣхъ всказывалъ, которые кривды и шкоды и грабежи сталися отчынѣ нашей, великому князьству Литовскому, въ земляхъ и въ водахъ съ твоее земли; и ты о томъ и до сихъ часовъ къ отцу нашему отказу не вчинилъ, а откладалъ еси то на свои послы (маецца на ўвазе Маскоўскі вялікі князь Іаан Васільевіч).

Александръ, Божьею милостію великій князь, всказывалъ: Какъ есмо ужо нашего посла до тебе отправили, ино пришли къ намъ вѣсти, што люди твои, въ головахъ князь Федоръ Оболенскій приходилъ со многими людьми, войною, безвѣстно, и города наши Мценескъ а Любутескъ зжогъ, и намѣстника нашего Любуцкога и Мценьскога Борыса Семеновича звелъ, и боярь Мценскихъ и Любуцкихъ зъ жонами и зъ дѣтми и иныхъ многихъ людей въ полонъ повели, и животы и статкы ихъ побрали. А потомъ, не вдолзѣ, присылали къ намъ слуги наши, князь Михайло Дмитреевичъ, а пана Ивановъ сынъ Ходкевича, жалуючи, штожъ люди твои, въ головахъ Василей Лапинъ, а Андрей Истома, пришедши со многими людми, войною, городъ князя Михайловъ Хлепень засѣли, а волость пана Иванова сына Рогачовъ тожъ засѣли и зоевали, и намѣстниковъ ихъ головами и со многими людми у полонъ повели, и животы и статкы побрали. Ино самъ того посмотри, гораздо ль то дѣється? чога перьво сего, за отца нашего, отъ тебе дѣлъ знаменитыхъ не было.

Слоўнік

гораздо — добра
господарь — кароль, цар

животы — дамашні скарб,
пажыткі

ДАГАВОРНАЯ ГРАМАТА ЛІТОЎСКАГА КНЯЗЯ КАЗІМІРА З ПСКОВАМ 1440 г.

Урывак з тэксту прыводзіцца па выданню: Акты, относящиеся к истории Западной России (Спб., 1846, т. 1, 1340—1506 гг.), дзе грамата надрукавана па рукапісу XVI ст.

Се язъ великій князь Казимиръ, королевичъ, и зъ своею братьею коньчали есмо миръ со Псковомъ. А прыѣхали къ намъ со Пскова Ларыонъ Селиверстовъ, сынъ посадничъ, Стефанъ Арыстовичъ, а Лука Михайловичъ, да били намъ чоломъ ото Пскова, и съ тыми есмо миръ коньчали, а коньчали есмо такъ: што жъ послу изъ

нашее земли изъ Литовскоѣ, и гостю — или Ляхъ, или Русинъ, или Полочанинъ, или Витблянинъ, или Смолнянинъ, — тымъ путь чысть изо всее моее отчыны въ Псковскую землю; а гостю торговати во Псковѣ, безъ пакости, по старой пошлинѣ, со всякимъ гостемъ. Такожъ и Псковичомъ, послу и гостю, изо всее отчины Псковскоѣ тымъ всимъ путь чысть во всю мою отчину, въ Литовскую землю; а гостю торговати во всей Литовской земли по старынѣ, безъ пакости, по старой пошлинѣ, со всякимъ гостемъ. Такожъ и послу Псковъскому, кого коли пошлють ко князю великому Московъскому, на Москву, путь чысть черезъ нашу отчину, на Смоленскъ, тамъ ѣхати и назадъ отъѣхати, коли мы великій князь Казимиръ будемъ съ княземъ великимъ Московъскимъ въ любви. А мнѣ великому князю Казимиру блюсти Псковитина, какъ и своего Литвина; такожъ и Псковичомъ блюсти Литвина, какъ и Псковитина. А межы собою будучы въ любви, за холопа, за робу, за должника, за поручника, за смерда, за татя и за розбойника не стояти, ни мнѣ, ни вамъ, а выдати по исправъ...

Такожъ аже вчиниться Псковичомъ нелюбовъ со мною зъ великимъ княземъ Казимиромъ, и Псковичомъ грамота хрестная положыти у Вилни; а отъ того дни, какъ грамота положена, олижъ мѣсяць пройдеть, чотыры недѣли, тогдыжъ воевати. А на всемъ на семъ я великій князь Казимиръ крестъ цѣловаль, такъже и послове Псковъскіе крестъ цѣловали отъ всего Пскова, по правдѣ, безъ всякого извѣта. А писанъ у Вилни, месяца Декабря въ 30 день, подъ лѣты Рожества Господа нашего Исуса Христа 1440 лѣтъ, индиктъ 4.

Слоўнік

гостъ — купец	извѣтъ — прычына, падман
грамота хрестная — грамата, зацверджаная прысягаю	паведамленне исправа — задавальненне (па суду)
должникъ — той, на якім ляжыць які-небудзь абавязак	татъ — злодзеі

ПРАКТЫКАВАННЕ 26. Прааналізуеце ўрывак з «Вісліцкага статута» і вызначце:

а) якія фанетычныя рысы і з якой паслядоўнасцю адлюстраваны ў помніку;

б) наколькі шырока адлюстроўваюцца ў ім традыцыйныя напісанні;

в) як адлюстроўваецца спецыфіка беларускай мовы ў граматычным ладзе і як суадносяцца характэрныя беларускія з'явы з адпаведнымі з'явамі старажытнарускай пісьменнасці;

г) у чым праяўляецца ўплыў польскай мовы на мову помніка;
д) чым характарызуецца помнік у адносінах прыёмаў і форм літаратурнага выказвання.

«Вісліцкі статут» — гэта заканадаўства польскага караля Казіміра III (1333—1370), выпрацаванае на сейме ў Вісліцы ў 1347 г. На беларускую мову статут быў перакладзены ў сярэдзіне XV ст. Урыўкі для аналізу прыводзяцца па выданню: Акты, относящиеся к истории Западной России. Спб., 1846, т. I, 1340—1506 гг.

I. О землянѣхъ, которыи на войну идуць, а убогымъ людемъ по своей земли, по селищомъ шкодять. О тыхъ, што жъ изъ своее земли идуць на войну, а большъ шкоды у своей земли убогымъ людемъ чиняць, нижьли у неприятельской земли,— уставляемъ: гдѣ-коли на войну идуць, абы нигдѣ, у своей земли, у селѣхъ не стояли, але на поли, а ни коней брали, а ни животины, а ни плотовъ пожигали, одно конемъ у ровности кормъ; а хто наше приказанье переступить, тотъ иметь пану того села шкоду его платити, подлугъ его души, што ся ему шкоды стало, зъ виною 15, а намъ другую вину, за проступку.

Слоўнік

вина — тое, што спаганяецца
ў якасці кампенсацыі страты

землянинъ — жыхар
лі, крау, дзяржавы

II. О дѣтєхъ, которымъ matka умреть, а они просятъ отъ отца дѣлницы, докуль другую жену пойметъ. Есть во звычай въ земли нашей: коли мать умреть, тогда дѣти берутъ половину отъ отца усега имѣнія; а пригожається такимъ дѣтемъ, у молодости, частокротъ свою дѣлницу стратитъ; а такожъ отъ обою сторону бывають недостатки великыи: прото мы уставляемъ (съ) своею радою, абы дѣти не брали дѣлницы отъ отца, покуль другую жону пойметъ.

Слоўнік

дѣлница — выдзеленая частка, надзел

пояти жену — ажаніцца,
уступіць у шлюб

III. Што жыто въ ночи крадутъ. О злодѣйствѣ жыта на поли...: коли которого пана, а любо мѣщанина слуга, у ночи, нѣкоторого кметя жыто беретъ, годиться государю того жыта боронити своего, а любо его слузѣ, а любо пріятели; а забьетъ ли того, хто жыто беретъ, тогда не маеть жадноѣ вины; а тотъ панъ, чый слуга жыто беретъ, имѣеть вину намъ платити 15; а будетъ ли ранень тотъ, а любо забить, што жыта боронилъ, тогда имѣеть дѣтемъ его, а любо пріятелѣмъ его раны платити, а любо головное, зъ винами преречеными нашими.

Слоўнік

головное — штраф за забойства кметь — селянін, жыхар вёскі

IV. Который ходить у чужій лѣсъ. Тежъ уставляемъ: хто съ кимъ имѣеть границу при лѣсъ, а войдѣтъ чересь границу у чужій лѣсъ, а тотъ его застанеть..., маеть у него узяти за первое застатье сокиру; а въ другое застанеть, ино метель, а любо сукно; а въ третіе застанеть, маеть взяти любо вола, а любо коня, а то безъ вины; а возметъ два вола или коня, тогда имѣеть одного собѣ держати, а другого пустить маеть на поруку, и маеть знаменіе учинить на деревѣ, гдѣ тотъ узялъ закладъ. Коли жъ хто украдетъ дубъ или два у чужомъ гаю, маеть платити 6 скотць за каждый дубъ; а будетъ... три, тогда три вердунки маеть дати тому, чій гай есть, а 3 гривны вины; а коли только вѣтъвь отрубить, 4 скотць маеть платити; а на дубровѣ за дубъ 2 скотць. А хто кому дерево зрубить со пчолами, имѣеть заплатити гривну тому, чій пчолы, а другую судови гривну; а хто бортное дерево зрубить безъ пчоль, то полгривны заплатити, а судови другую полгривны.

Слоўнік

вердунокъ — манета, знаменіе — знак, метка
чвэрць грыўны

ПРАКТЫКАВАННЕ 27. Прааналізуйце ўрывак з «Судзебніка» 1468 г. і вызначце:

- а) фанетычныя рысы жывой беларускай мовы, найбольш паслядоўна адлюстраваныя ў помніку;
- б) традыцыйныя напісанні;
- в) інавацыі і традыцыйныя з'явы ў марфалогіі і сінтаксісе;
- г) лексічныя і словаўтваральныя неалагізмы;
- д) архаізмы ў лексіцы і фразеалогіі;
- е) тыповыя для дзелавай пісьменнасці канструкцыі і прыёмы літаратурнага выказвання.

«Судзебнік» 1468 г. (інакш — Ліст, Статут, Судзебнік караля Казіміра Ягайлавіча) — першы кодэкс крымінальнага і працэсуальнага права Вялікага княства Літоўскага, які быў выдадзены каралём Казімірам IV у 1468 г. і дзейнічаў да выдання Статута Вялікага княства Літоўскага 1529 г. Урывак для аналізу прыводзіцца па выданню: Акты, относящиеся к истории Западной России. Спб., 1846, т. 1, 1340—1506 гг.

I. А коли бы злодѣй што у кого укралъ, а и гдѣ украдѣно, а тамъ его ухватятъ съ лицомъ, а он у домъ не принеслъ, жона и дѣти не поживали: злодѣй терпи, а жона и дѣти и домъ ихъ невинень. А коли злодѣй изъ

дому вышелъ, а украдетъ што и потеряетъ, а любо што изъѣсть, а кромѣ жоны и дѣтей: ино домовыми статкы, што того татя властное, заплатити; а жона и дѣти, и статкы женни отъ того порожни...

А который будетъ лежњи держати у своемъ дому тайно, а сусѣдемъ околицы не оповѣдаетъ, а въ томъ часу што у кого изгынеть, а будетъ на то доводъ, ижъ лежњи дрѣжалъ: ино дати тому рокъ, и другій и третій, ижъ бы того лежжня поставилъ, ли съ себе извелъ; а пакъ ли на рокъ на послѣдній не поставитъ, заплати жъ, а того ищи; а нашодъ къ праву поставити: не дѣй исправляется, а то уже заплачено...

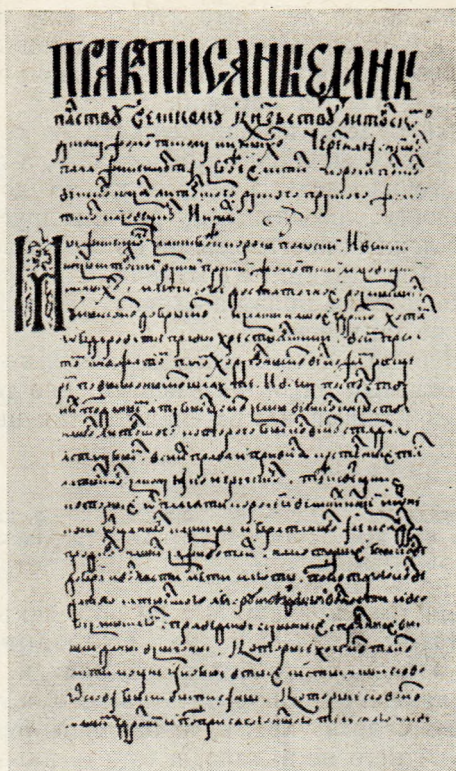
А будутъ ли на нашомъ человѣцѣ князьскыи или паньскыи или боярскыи люди чого искати: ино тому судъ и право передъ нашими намѣстныкы и тивуны...

Слоўнік

лежњи — салдаты,	разме-	пакъ ли — а, калі ж
шчаныя на пастой		рокъ — год, тэрмін
лице — след, доказ		

II. А коли татя приведуть, а на кого сокъ усочить, а домучатся татбы, а будетъ перво того крадывалъ и кому плачивалъ, а околица то будетъ вѣдала: и безъ лица обѣсити. А пакъ ли сокъ усочить на кого, а лица не будетъ, а перво будетъ укралъ, и околица будетъ перво злодѣйства на него не вѣдала, а будетъ никому не плачивалъ: ино ему платити татбу истыцю и вину; а смертною раною его не казнити...

А тако жъ кому будетъ до кого какое дѣло, будетъ земное дѣло, ино ѣздокы побрати; а будутъ иныи которыи дѣла, ино судыи побрати, а искати правомъ; а порубовъ и наѣздовъ не надобѣ никомуже чинити. А которыи бы сами собою порубы дѣлали, а любо наѣзды чинили: ино, кому сталася кривда, тотъ и маеть ся намъ жаловати; а пакъ ли не пригодиться насъ у Великомъ князствѣ Литовскомъ, и онъ имаеть паномъ радѣ нашей жаловати; и паномъ воеводамъ нашимъ по того послати и велѣти предъ собою мощно поставити, а и досмотрѣти: будетъ ли то такъ чинилъ а всадити его у казнъ и держати до нашего щастного приѣханія: бо тотъ ись права земьского выступилъ а надъ право сягнулъ, какъ у верху писано. Мы, пакъ, снемься съ паны радою нашою Великого князства Литовьского, осмотримъ того, какою казнью того казнити.

Першая старонка Статута Вялікага княства
Літоўскага 1529 г.

Слоўнік

казнь — пакаранне	сокъ — дазнанне, пошукі
наѣздъ — напад з мэтай захопу, грабязу	татба — кража, грабеж
объсиги — павесіць	ѣздокъ — межавы суддзя па разгляду спрэчных земляў
порубити — захапіць	

ПРАКТЫКАВАННЕ 28. Прааналізуйце адпаведныя артыкулы са Статутаў Вялікага княства Літоўскага (1529, 1566, 1588 гг.) і вызначце, як у іх адлюстраваны:

- фанетычныя і марфалагічныя рысы беларускай мовы;
- яе лексічныя і словаўтваральныя сродкі;
- розныя традыцыйныя з'явы ў правапісе і граматычным ладзе;
- з'явы, абумоўленыя ўплывам іншых моў;
- свасаблівыя прыёмы і формы літаратурнага выказвання.

Статут Вялікага княства Літоўскага 1529 г. — збор законаў феадальнага права, уведзены ў дзеянне караём Жыгімонтам I у 1529 г. Распаўсюджваўся ў шматлікіх перапісках. Упершыню быў надрука-

ваны ў 1841 г. лацінскімі літарамі ў Познані, а ў 1854 г.— кірыліцай у Маскве ў кнізе «Временник императорского московского общества истории и древностей российских» (кн. 18). Статут 1566 г.— збор законаў феадальнага права Вялікага княства Літоўскага, створаны на аснове Статута 1529 г. і зацверджаны прывілеем Жыгімонта II Аўгуста ў 1566 г. Упершыню надрукаваны кірыліцай у 1855 г. у Маскве ў кнізе «Временник императорского московского общества истории и древностей российских» (кн. 23). Статут 1588 г.— збор законаў феадальнага права, які дзейнічаў з 1589 г.; пасля ўз'яднання Беларусі з Расіяй — у Віцебскай і Магілёўскай губернях — да 1831 г., а ў Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губернях — да 1840 г. Крыніцай для яго распрацоўкі паслужылі Статуты 1529 і 1566 гг., розныя сеймавыя пастановы, каралеўскія прывілеі і інш. Быў надрукаваны ў віленскай друкарні Мамонічаў пад наглядам Л. Сапегі. Гэты статут таксама выдаваўся ў кнізе «Временник императорского московского общества истории и древностей российских» (кн. 19) у 1854 г. Урыўкі са статутаў прыводзяцца паводле перадрукоўкі ў вышэйназваных кнігах «Временника...».

ХТО БЫ ВЪ ПУЩЫ СВОЕЙ ЗАСТАЛЬ ЧИЕГО ЧЕЛОВЕКА (1529 г.)

Хто бы въ пуцы своей засталъ чиего человека и пограбилъ; тогды за тотъ грабежъ неповиненъ навязывати, нижли мает того человека пану и тотъ грабежъ на рукоемство дати и до пуцы купню повести где пограбилъ и шкоды своее на немъ домовити. И естли шкоды на немъ доведеть, тотъ мает ему оправовати, а естли шкоды ему въ пуцы отъ него не стало, онъ безвинне его пограбилъ, тотъ грабеж маеть ему навязывати.

Слоўнік

на в я з ы в а т и — плаціць пенью, штраф пацярпеўшаму
о п р а в о в а т и — пакрыць страту

р у к о е м с т в о — паручы-цельства

ХТО БЫ ЗАСТАЛ ЧИЕГО ЧЕЛОВѢКА У СВОЕЙ ПУЩИ И ПОГРАБИЛЪ (1566 г.)

Коли бы хто у своей пуцы засталъ челоуѣка, рубаючи альбо везучи дерево, и пограбилъ; тогды за тотъ грабежъ не повиненъ навезати, нижли маеть того челоуѣка пану и грабежъ на рукоимство выдати и до пуцы и до пана вести, гдѣ пограбилъ, а на немъ шкоды своее доводитъ. А если шкоды своее на немъ доведуть, тотъ маеть шкоду ему оправити, а естли бы въ пуцы ему отъ него шкоды не стало, а онъ безвинно его пограбилъ, тотъ маеть челоуѣку пограбленаго самого и грабежъ навезати.

ХТО БЫ ЗАСТАЛЪ ЧИЕГО ЧОЛОВЕКА ВЪ СВОЕЙ ПУЩИ И ПОГРАБИЛЪ (1588 г.)

Колибы хто у своей пущи и въ якомъ кольвекъ лесе в бору гаи дубровахъ и иныхъ заросляхъ засталъ чьего человека рубаючи або везучи дерево або следомъ за нимъ идучи на дорозе погонилъ и пограбилъ тогда с тымъ грабежомъ хотъ хто пограбить воленъ будетъ того человека або тыхъ людей колько ихъ съ такимъ деревомъ поймаетъ вести до своего дому а тому пану земнину чие люди будутъ або его вряднику маеть з однимъ человекомъ стороннымъ то ознаймити на далей третего дня, абы на паруку грабежъ и тыхъ людей взялъ, и на пень выехалъ, а тотъ панъ або врядникъ маеть с тымъ што пограбилъ на паруку тотъ грабежъ и люди взявъшы въ такомъ обовязку, ижъ што на пню осужоно будетъ, то стороне укривжоной заплачно быти маеть, и на пень по паруце на завтрее выехати, и за разомъ справедливость о тую шкоду в порубанью дерева учинити, и тотъ хто пограбилъ, маеть шкоды своее водлугъ права довести самъ, звлаща в речы великой, а в меньшей шкоде до досети копъ грошей черезъ сторожовъ своихъ лесныхъ, и если тое шкоды своее доведеть, тогда то ему плачно быти маеть шацункомъ в семъ статуте описанымъ. А где бы хто взявши грабежъ на паруку, на пень не выехалъ, або и выехавъшы а справедливости не учинилъ водле права, тогда возный з двема шляхтичы мають тую шкоду ошачовати, а укривжоной того на паручнику, а паручникъ на томъ на комъ ручилъ правне доходити маеть, будетъ ли ся кому в пущы або в лесе шкода не стала, а онъ безвинне пограбилъ тотъ маеть человека пограбеного и грабежъ навезати, и самый тотъ грабежъ верьнути, а хто бы за обосланьемъ грабежу на паруку взяти, и на пень выехати, и росправы о то приняти не хотель, але бы еще противъ того грабежъ противной стороне учинилъ, тогда такой свой грабежъ тратить, а то што такъ упорне пограбилъ з навезкою виненъ будетъ верьнути, и вины тры рубли грошей заплатити, а если се сопрутъ о кгрунтъ, тогда о томъ мають з собою правне чынити передъ судомъ належнымъ.

Слоўнік

паручникъ — той, хто даў
паручыцельства

шацункъ — ацэнка, цана,
каштоўнасць

Заголоўная старонка Статута Вялікага княства Літоўскага 1588 г.

О БОБРОВЫЕ ГОНЫ (1529 г.)

И теж, естли бы князский, або панский, або землянский были гоны бобровые у выншого суседа дедизне, а оный бы панъ, в чией дедизне будутъ гоны, не мает сам ани людем своимъ допустити, отъ старого поля доорати так далеко, какъ от зеремяни того киемъ докинуги, также далеко сеножати подкошивати не маеть и лозы теребити. А пакли бы бобръ с того зеремяни вышол, а пошол у выншое зеремя в поле або в сеножати; тогды также далеко не мает поля подорывати и сеножати подкашывати и лозы теребити, какъ бы могъ от зеремени киемъ докинуги. А естли бы подле зеремяни подорал, або сеножат подкосил, або лозу подрубалъ, а тым бобра выгониль; таковой мает дати, так далеко какъ бы могъ кием докинуги. А пакли бы кгвалтомъ платити, а колко будетъ бобров, тогды мает платити за карого копа грошей, а за чорного две копе грошей.

Слоўнік

гонъ — мера, паласа зямлі
дэдызна — родавы спадчыны маёнтак

земяне — дробныя землеўласнікі
земяне — месца, дзе знаходзіцца пасяленне баброў

О БОБРОВЫЕ ГОНЫ (1566 г.)

Тежь уставуемъ, естли бы князскіе панскіе або зямлянскіе были гоны бобровые у въ иншого сосѣда дѣдизнѣ, а оный пань, въ чіей дѣдизнѣ будутъ гоны, не маеть самъ ани людемъ своемъ допустити отъ старого поля такъ далеко дооривати, яко бы отъ зеремени могъ кіемъ докинути, также далеко сеножати подкашивати не маеть лозы теребити, яко бы могъ отъ зеремени кіемъ докинути. А естли бы подъ зеремемемъ подьораль, або сеножати подкосилъ, або лозу подрубаль, а тымъ бобра выгонилъ; таковый маеть платити дванадцать рублей грошей, а тому зеремени предсе маеть дати покой такъ далеко, яко бы могъ кіемъ докинути. А пакъ ли бы хто кгвалтомъ бобры побилъ, або злодѣйскимъ обычаемъ выкраль; таковый маеть кгвалтъ платити, а колко будетъ бообровъ убилъ, тогда маеть за чорного бобра двѣ копе грошей, за карого копу грошей.

Слоўнік

предсе — хоць, усё ж, аднак

Але самого бога него свѣдѣнн справедливосты и право посполитое и разумные свои передъ теми маюти, естли дошовъ некому нечестивому и злому великому и правдивое злое чинити а не видя на то и не правды не признавати, естли же боже помолити. А естли бы несправдливо боже ма быи. А писавъ землемъ масть и порубавъ и неграми и словы речеми вси листы выписны и позовы писати а не шилъ и зышолъ и словы и зумна и нести масть и наврядъ сво писати стыми словы и не признавати пань богу и втроице и едино му на то и несправдливо боже и боже и того права писаного и вольды и словы и позовы и споры и нитого несправдливо и не и видити. Естли же записати и правды стими и поидити, втрое неспра

Старонка Статута Вялікага княства Літоўскага 1588 г.

О БОБРОВЫЕ ГОНЫ (1588 г.)

Тежъ уставуемъ, если бы князские панские або и землянские были гоны бобровые давные звечные у иншого суседа дедизне, ино оный панъ в чьей дедизне будутъ гоны, не маеть самъ ани людемъ своимъ допустить старого поля доорати, такъ далеко и сеножати подькосити не маеть, и лозы теребити, а если бы подь зеремена подьораль, або сеножати подькосиль або лозу подрубалъ а тым бобры выгониль, таковой маеть платити дванадцать рублей грошей, а тому зеремени пред се маеть упокой дать такъ далеко яко бы могъ киемъ докинути, пакли бы хто кгвалтомъ бобры побиль, або злодейскимъ обычаемъ выкраль, таковой маеть кгвалтъ платити а колко бы бобровъ убиль тогды маеть платити за чорного бобра чотыри копы грошей а за карого две копе грошей. Пакли бы бобръ с того старого зеремени вышоль, а пришоль ново вынъшое зеремя на кгрунтъ и берегъ инъшого пана, тогды в чьем кгрунтъе зеремя будеть, тому тежъ и ловенье бобровъ належати маеть.

ПРАКТИКАВАННЕ 29. Прааналізуйце выпіскі з розных «Актавых кніг» XVI ст. і вызначце:

а) характэрныя асаблівасці беларускай мовы ў галіне фанетыкі і марфалогіі;

б) архаічныя моўныя з'явы;

в) розныя іншамоўныя элементы і абумоўленасць іх выкарыстання;

г) спецыфічныя прыёмы і формы літаратурнага выказвання.

«Актавыя кнігі» — гэта юрыдычныя запісы гарадскіх судоў і магістратаў XVI—XVIII стст. (скаргі істцоў, прырэчэнні адказчыкаў, данясенні судовых чыноўнікаў, завяшчэнні, падараванні, арэнды, дагаворы, прывілеі, судовыя пастановы і інш.). У залежнасці ад роду судоў былі гродскія (замкавыя), земскія, трыбунальскія, падкаморскія і магістрацкія актавыя кнігі. Упершыню абавязак весці актавыя кнігі быў заканадаўча замацаваны ў Статуце 1529 г.

СКАРГА ПАПА КЛІМЕНЦІЯ АБ ГРАБЯЖЫ

Выпіска з актавай кнігі Гродзенскага земскага суда за 1540—1541 гг. Друкуецца па выданню: Акты, издаваемые Виленскою комиссией для разбора древних актов. Вильна, 1865, т. 1.

Подъ лето Божего нарожения 1540 месеца сентебря 11 день, индиктъ 14, въ пятницу, жаловаль попъ Новодворскій церкви светого Николы отецъ Климентъ о томъ, штожъ дей намѣстникъ Новодворскій, панъ Симонъ Кгець, наславшы слугъ своихъ мощно и кгвалтомъ на имя Юрка а Миколая Ворону а Юрка Gryшковича и ин-

шихъ помочниковъ ихъ на домъ мой, которыижь дей съ росказаня его пришедши въ домъ, двери поотбивали и порубали и замки у клетей поотбивали и домъ мнѣ изграбили, а взяли дей двѣ скринки и зъ перлы и зъ брамками, и зъ святостми сребряными, съ перстенми и зъ иншими многими речми и къ тому шаты, которыи въ коморе были. И далъ то собѣ въ книги замковые записати до права.

Слоўнік

брамка — вышитая абля-
моўка

шата — вопратка

СПРАВА АБАКУНАВА СА СТАРАЖАМІ КАМОРНЫМІ

Выпіска з актавай кнігі Магілёўскага магістрата за 1579—1580 гг. Друкуецца па выданню: Акты, издаваемые Виленскою комиссией для разбора древних актов. Вильна, 1915, т. 39.

Перед лентвойтом, бурмистрами, райцами, лавниками места Могилевског, того року на справах меских в ратушу будучым, ставшы очевисто учтивый Абакун Артемович жаловаль самъ от себе и от товариша своего на Отрошка и его товаришов, сторожов комор меских рынковых, водлуг жалобы першое, о томъ, ижь с понеделку на овторокъ мсца ноябра семнадцатог дня, яком учынил жалобу, иж за их сторожою рыбы з бочки покрадены, которые шкоды я с товаришом своимъ ни от ког не маю, толко от них. А Отрошко з ыншими товаришами своими, сторожами комор меских чынечы отпор, поведили, иж о той шкоде его не ведаемъ и причыною тог не естесми, кгдыж у нocy, ходечы межы коморами, услышали есмо скробот коло бочок и тамъ есмо отогнали злодея от оных бочак и нашли есмо пришедшы открыту бочку з рыбами, якож погнализе есмо за нимъ, нижли у потемъку неведать было, куды за ним гонитсе... А так мы, не чынечы декрету межы ними, сказали есмо, абы он, Обакун, усю рыбу, што остало, роспродалъ и кгды роспрод(а)вшы намъ ознаймит маеть, колко за тот остаток озметъ, на тот час межы ними декрет учынимъ. Которая справа есть книгами описана.

Слоўнік

бурми́стръ — старшыня
магістрата
ла́вникъ — засядацель у су-
дзе магістрата

лентво́йт — намеснік войта
ра́йца — член магістрата
ра́тушь — дом магістрата

СКАРГА НА РАШЭННЕ КОПНАГА СУДА

Выпіска з актавай кнігі Мінскага гродскага суда за 1582—1596 гг. Друкуецца па выданню: Акты, издаваемыя Віленскою камісіяй для разбора древних актов. Вільна, 1891, т. 18.

Року 1582, месеца Мая 14 дня. Прысылалъ до владу кгродскаго замку его милости господарского Менского и до книгъ кгродскихъ Менскихъ до мене Яна Войны Епи-маха, подстаростего Менского, земенинъ господарский повету Менского, панъ Фабіянъ Матъясовичъ, оповедаючы на земенина господарского повету Менского, пана Федора Шалуху, ижъ онъ дня вчорашнего, месеца Мая ... дня, зобравшы дей копу, на врочыщу над речкою, прозываемою на Ушанце, на которой дей копе были подданные его Грабенские и иные многие суседи, подданные разныхъ пановъ, пры которыхъ дей былъ и подданный его Гребенский, на име Лаврынъ Муха, которого онъ дей въ заставе отъ пана Александра Мневского маеть; то пакъ дей намъ копа пана Шолушына, нетъ ведома, зъ якое вазни, безъ слушныхъ доводовъ правныхъ, копе належачой, не слушаючы слушного и певного выводу, того обжалованого подданого его въ копе, Лаврына Муху, съ чо-го се тотъ подданный его Лаврынъ выводилъ слушне, и гостя своего, который у него ночовалъ, и котораго на копе обовезалсе ставити, квалтовне и упорне на томъ Лаврыне мененомъ за неякиесь кони и вола, который панъ Шолуха менилъ быть себе на копе покраденые, всказали копъ 11, яко жъ дей тому пану Фабіяну, што бы надлежало, водлугъ обычаю права пересуду не давали, и о томъ суде ихъ неслушномъ ведати не хочеть. Которое оповеданье его до книгъ записано есть.

Слоўнік

ва з н ь — сварка, разлад, звадка, варожасць
за ст а в а — заклад
ко п а — збор народу для разгляду якой-небудзь справы

ко п ны суд — мясцовы хуткі суд на капе пры разборы зямельных сутычак і крымінальных спраў, дзе праводзілася дазнанне і выносіўся прыгавор

ПАСТАНОВА КАПЫ АБ СПАГНАННІ ЗА КРАДЗЕЖ РЫБЫ

Выпіска з актавай кнігі Брэсцкага гродскага суда за 1569—1621 гг. Друкуецца па выданню: Акты, издаваемыя Віленскою камісіяй для разбора древних актов. Вільна, 1891, т. 18.

Лета Божьего нароженья 1599, месеца Мая 24 дня, у волторокъ. Прысылала до владу господарского замку

Берестейскаго до мене Миколая Суходольскаго, подстаростего Берестейскаго землянка господарская повету Берестейскаго пани Богуфалова Туровая Макгдалена Ольховская, жалуючы и оповедаючи, ижъ дей дня и часу, минулаго месеца Мая первогоднацать дня, въ середу, покрадено дей зъ ставу ее Зубацкаго жаки и верши зъ рыбами, о которомъ дей покраденью хотечи шкодника доискатися, пани Богуфаловая копу збирала людей обопольныхъ трыкротъ, нижли дей вжо, кгда ся мела третя копа доконъчати, тогды люди пана Рафала Литвиновскаго и войтъ его Зубацкий Щепко Тальковичъ не вышли, о чомъ дей она до того войта Щепка посылала зъ стороною, пытаючи для чого бы онъ зъ людьми пана своего, бывши на двоухъ копахъ а на третюю копу выйти не хотелъ? Оный дей Щепко отказалъ, ижъ онъ безъ ведомости пана своего самъ ити и людемъ пана своего на копу ходити невелитъ, и поведилъ, абы о томъ пани Богуфаловая до пана Рафала, пана ихъ послала; ино дей пани Богуфаловая о томъ и до пана Рафала была послана, нижли дей кгда тотъ служебникъ пани Богуславское до двора Литвиновскаго пана Рафалова прыежчалъ, тогды дей передъ нимъ ворота замкнули и у дворъ его тамъ не пустили, што дей то осветчилъ прыехавши тотъ служебникъ копою, которая ся была зобра-ла. И тая дей копа взявши памятное и того дей войта и людей пана Рафаловыхъ нашли винъными и шъкоду сказали за нестанехъ ихъ. Которая жалоба и оповеданье пани Богуфаловое есть до книгъ врьдowychъ замку Берестейскаго записано. Писанъ у Бересты.

Слоўнік

войтъ — начальнік гарадско-
га пасялення

нестаня — няяўка, адсут-
насць
ставъ — сажалка

ПРАКТЫКАВАННЕ 30. Параўноўваючы і супастаўляючы да-
ныя, атрыманыя ў выніку выканання практыкаванняў 23—29, вы-
значце:

а) якія фанетычныя асаблівасці беларускай мовы адлюстроўва-
ліся ў помніках дзелавай пісьменнасці XV—XVI стст. і якія з іх ужы-
валіся найбольш рэгулярна;

б) у якой ступені пашырана варыянтнасць граматычных форм на-
зоўнікаў, прыметнікаў, дзеясловаў у помніках рознага часу і чым
яна абумоўлена;

в) якія граматычныя формы паслядоўна замацоўваліся ў дзела-
вых помніках.

ПРАКТЫКАВАННЕ 31. На падставе аналізу розных помнікаў
дзелавай пісьменнасці XV—XVI стст. зрабіце вывад аб тым, на-

колькі пашырылася яе жанравая разнастайнасць параўнальна з папярэднім этапам, і вызначце:

- а) як у залежнасці ад жанру адлюстроўваліся ў помніках жывыя моўныя з'явы і традыцыйныя кніжныя элементы;
- б) якія граматычныя формы к канцу XVI ст. сталі архаічнымі;
- в) у помніках якой мясцовасці найбольш шырока адлюстроўваліся з'явы жывой беларускай гаворкі.

ПРАКТЫКАВАННЕ 32. Вызначце ў помніках дзелавай пісьменнасці XV—XVI стст. (параўнальна з адпаведнымі помнікамі XIV ст.):

- а) новыя грамадска-палітычныя, юрыдычныя і канцылярска-адміністрацыйныя тэрміны і выразы;
- б) разрады слоў, якія адлюстроўваюць тагачасную лексіку жывой беларускай гаворкі;
- в) крыніцы і шляхі папаўнення лексічных сродкаў;
- г) лексічныя запазычанні і прычыны іх пранікнення ў помнікі;
- д) спецыфічныя для стылю тагачаснага дзелавага пісьма звароты і сінтаксічныя канструкцыі.

ПРАКТЫКАВАННЕ 33. На падставе атрыманых раней назіранняў сфармулюйце вывад адносна таго, якое значэнне мела дзелавае пісьменнасць XV—XVI стст. для замацавання і пашырэння ў пісьмовай практыцы асаблівасцей жывой беларускай гаворкі, фарміравання і развіцця старабеларускай літаратурнай мовы.

ПРАКТЫКАВАННЕ 34. Прааналізуйце мову і стыль вершаваных твораў XVI ст. і вызначце:

- а) фанетычныя рысы беларускай мовы і ступень іх адлюстравання;
- б) граматычныя формы, якія ўзыходзяць да жывой беларускай гаворкі;
- в) розныя архаізмы і прычыны іх выкарыстання;
- г) з'явы, абумоўленыя іншамоўным уплывам;
- д) важнейшыя моўна-выяўленчыя сродкі твораў (сінонімы, эпітэты, параўнанні і іншыя трыпы).

ЭПІГРАМА А. РЫМШЫ НА ГЕРБ Л. САПЕГІ

Андрэй Рымша (каля 1550 — пасля 1595 г.) — заснавальнік жанру панегірычнай паэзіі ў беларускай літаратуры. Эпіграма ўслаўляе род падканцлера Вялікага княства Літоўскага Л. Сапегі, якому даручылі падрыхтаваць да друку Літоўскі статут 1588 г. У гэтым статуце яна і была змешчана. Тэкст для аналізу прыводзіцца па экзэмпляру статута, які захоўваецца ў бібліятэцы Вільнюскага дзяржаўнага ўніверсітэта.

Всье можемъ своимъ окомъ лацно обачити,
Дольжыню и шырокость, шнуромъ позначити.
И чловека можемъ, познати по твары,
Если въ себе не маеть лишнее привары.
Але где цнота собе, обрала оселость,
Там ростропъ естъ до всего и мужьская смелость.
Которая зацные, завжды дома буди.
И клеиноты роздаеть, тыми слынуть люди.
Бо такие николи зъ света не изьходеть.

Але одинь по другомь, во веки славу плодеть.
 Хочеш же ся присмотреть, гербомь праве значнымь,
 Заразь можешь познати, ижъ суть в дому зацнымь.
 Здавна славныхъ Сапеговъ, тые з предковъ своихъ,
 Заквитывали въ цнотахъ, знать во лилияхъ троихъ.
 Пры которыхъ зь оружьемъ, коньный воинъ стоить,
 Знакомъ того ижъ ся з нихъ, ни одинъ не боить
 Служить своимъ сподаремъ, ку каждой потребе.
 Не литуячы скарбовъ, ни самого себе.
 Къ тому видишь якъ в локоть, пострелена рука,
 Видишь ижъ вскрозь изъ туга, з пострелного лука.
 Такой пострель никого дома не потькаеть,
 Одно хто поганьские, польки розрываеть.
 Въ тыхъ же геръбехъ посредку есть стрела зь крестами,
 Двема, а третий блиско, осаженомъ лунами.
 Тые знакомъ ижъ они, болшъ для хрестиянства,
 Кълали здорowie свое, не смотречы панства.
 Смотри жъ вышей узришь тамъ, надъ гельмомъ коруну,
 Которая даеть знать ижъ тамъ богъ фортуны.
 И цноту зь сильнымъ мужствомъ сполне коронуеть,
 Чого у нихъ а ни моль, ни ржа не попусуеть.
 Живете жъ Сапегове, вси въ многие лета,
 Ваша слава слыть будеть, покуль станеть света.
 Подаваите жъ потомкомъ, што маете зь предковъ,
 Вед же и вашихъ цныхъ справъ, ввесь светъ полонъ
светьковъ.

Слоўнік

гельмъ — шлем, каска
 зацны — сумленны, высака-
 родны, прыстойны
 лацно — лёгка
 литовати — шкадаваць,
 берагчы
 клеиноты — каштоўнасці
 позначити — вызначыць

поганьскни — неправа-
 слаўны, язычаскі
 привара — загана, недахоп
 ростропъ — разважлівасць,
 прадбачлівасць
 цнота — дабрачыннасць, даб-
 радзейнасць

АНАНІМНЫЯ ВЕРШЫ

Ананімныя вершы — гэта творы, аўтарства якіх невядома і якія звычайна прыкладаліся да розных кніг рэлігійнага і юрыдычнага зместу, біяграфічных апавяданняў і г. д.

НА ГЕРБ СІМЯОНА ВОЙНЫ

Гэты верш быў упісаны ў «Толковое Евангелие», выдадзенае братамі Мамонічамі ў Вільні ў 1595 г. Тэкст для аналізу прыводзіцца па кн.: Хрэстаматыя па старажытнай беларускай літаратуры. Мн., 1959.

Яко досыт значне трубы нам оповѣдают
 Врима брани и врима побѣды, людие знают,
 Паче же троегласно и троеполчѣно рядимо
 Послушно строителю, воистину непобѣдимо,
 Происходяща же троеречна быстротекущи,
 Не тры есть корѣмчых, но единого имущи.
 Что плавание, разве бо преподобие всяко
 В дому твоём? Дары дает бог не всим одинако.
 Пентекерас, называют пять рог, ясна бывает
 Над иншие звезды: ясность большую в собѣ мает.
 Млива вонно, носяще бела, и красно зрачна.
 В дому том благодать изобилна людем ест значна.
 Что ж, паче мысленныя трубы, мысленныя реки,
 В православии цвѣтуще, не оскудеют на вѣки.

Слоўнік

вонныи — пахучы

зрачныи — яркі, той, што
кідаецца ў вочы

НА ГЕРБ ЛУКАША ІВАНАВІЧА МАМОНІЧА

Гэты верш уваходзіць у склад твора «Апокрысіс» Хрыстафора Філалета. Тэкст для аналізу прыводзіцца па кн.: Хрэстаматыя па старажытнай беларускай літаратуры. Мн., 1959.

Ни кое ино добро не величить тако
 Мужа, благородству подобящася всяко.
 Срам, убо малитися в них же, побѣждати.
 Срамнѣ ж побѣждати, в них же ся малити.
 Ниже в похвалении есть ино любезнѣ,
 Яко же егда имать что реши полезнѣ.
 Не преподобно убо о благих молчати,
 Яко же и не таяжде воспоминати.
 Стрѣла убо воздух прерѣзуе высоко,
 Туголучно испущена летит широко.
 Крест же паче сея небеси ся касает,
 Сего носяй свѣтлѣ паче всѣх бывает.
 Ты же ми богомысльне зриай на обое:
 Велико бо едино, много паче двое.
 Силно пачествовати мертвена чоловѣка—
 Добродѣтелми, сокровища оного вѣка.

Слоўнік

ни кое — ніякага

таяжде — таіўшыся

ПРАКТЫКАВАННЕ 35. Прааналізуйце ўрыўкі з перакладных аповесцей XV—XVI стст. і вызначце:

а) своеасаблівыя фанетычныя рысы беларускай мовы і розныя традыцыйныя напісанні;

- б) суадносныя традыцыйныя і новыя з'явы ў марфалагічным ла-
дзе;
в) лексічныя інавацыі (узнікшыя на ўласнай моўнай базе і шля-
хам запазычання) і архаізмы;
г) выкарыстанне якіх рыс можна тлумачыць уплывам іншых моў
і як гэтыя рысы праяўляюцца ў асобных помніках;
д) характэрныя сродкі мастацкай выразнасці.

АЛЕКСАНДРЫЯ

«Александрыя» — папулярная ў сусветнай літаратуры воінская аповесць пра жыццё і подзвігі Аляксандра Македонскага. Узнікла ў II—III стст. на грэчаскай мове, на Беларусі была вядома ў старажытнарускіх, а таксама беларускіх перакладах, зробленых у XV—XVII стст. У наш час вядома 5 рукапісных беларускіх спісаў-рэдакцый, самы ранні з якіх адносіцца да XV ст. Урывак для аналізу з гэтага спіса прыводзіцца па публікацыі: Александрыя / Склад. У. В. Анічэнка. Мн., 1962.

Порь же индиискии царь. по многимъ землямъ царства своего листы розослалъ. и воиско свое собралъ. и переписати велелъ, и было ихъ тысяча тысячъ и 10 тысячъ лвовъ. ижь были на бои учоны ходити. тогды же видевшие макидоняне и иньи языци Александрова воиска Порову вельми велику воиску и убоялися велми. и мыслили Александра царя выдати индиискому царю Пору. а говоряче сами в собѣ животь свои спросивше в Макидонью втечемъ. а иньи которыи были мыслили побѣчи въ свою землю каждыи. то слышавши Птоломѣи воевода раду ихъ. Александрю сказалъ. Александръ же то слышавъ воиску свою къ собѣ призвавъ и к нимъ говорилъ и мои милыи веломощныи мои макидоняне. и всехъ языкъ силнейшии и великии витязи. ижь весь свѣтъ оземше и великихъ битвъ зыскавше. а нынѣчи отъ нехоробрыхъ и непотребныхъ убоялися есте индиянъ. не также они насъ изъедять какъ ся вамъ мыслитъ быти. а колижь уже вамъ омерзлъ есми вы сами увидите мя. а колижь ся вамъ видитъ болши мене. а што ми маеть учинити самъ я на бои к нему иду.

Слоўнік

з ы с к а т и — выйграць

о м е р з и т и — выклікаць
агіду

ГІСТОРЫЯ ТРАЯНСКАЙ ВАЙНЫ

«Гісторыя Траянскай вайны», у якой расказваецца пра заваяванне грэкамі Троі, захавалася ў некалькіх спісах розных рэдакцый. Адзін з іх — пераклад з заходнеславянскага (польскага ці чэшскага) арыгінала каля сярэдзіны XVI ст. Невялікі ўрывак з яго апублікаваны

А. І. Бялецкім у кн.: Хрестоматія давньої української літератури (доба феодалізму). К., 1952. Текст для аналізу приводзіцца на гэтай публікацыі.

Напервеи заправду уставили сто кораблев поити по морю поднешши парусы и хоругви валечне у местех добытых побраных, а о многих людех зброинных осажено. Потомъ заправду устави другую сто кораблев, а потом инший вшитки един за другим уставили. А так плынуць к Троиі през кроткий час береги троянскии и люд со всих сторон стоячих обозрели, а так склонивши ветреники ку берегом места Троииского приплынули, спешаться выити на землю. А трояне, видячи корабли юж к их берегом в такой великости приплынули, на тых мест ку зброи побегли а на зброинны кони вседали, а не ждучи гетмана их а любо кролева отпушенья неврядным еханьем ехали. А грекове, видячи такую обфитость рыцерьства убраного ку оброненью брега приходячи, зь их великости сут ся дивили, але ся болши дивили, видячи оных так ростропне а вмеючих во зброи ку оброне. А ни один не был меж ими так смелый, так мужной и так мощныи, кторыи бы, на позренье троянов великости, сердца лекъненого и дрыжачего не мел. Але грекове иншим обычаем не могли мети приступу в землю их, одно толко през бите голых мечов а през собране окрутное валки. Вси зброю почали брати, велми ся в смелости потвердивши, а для того Протослеус, крол Филярдуrom, кторыи первый был в шиху кораблев, приходячих с первым стом кораблев, у великом мужстве презпечне на землю выити усилвал. Але велъ их с кораблев оных з веяня ветра а с поднесения парусов на землю приплынули, с которых же велъ ся поломало, а для того с них кторыиж были в кораблех, много их море пожерло, а кторыи живы з них на землю приити могли, от троянов у великои окрутности битя погинули. А от частого битя разов берег загустился, а с частого уставичного выпущания стрел вода близко берега для крови побитых черленелася. С которых смерти явно и дано есть знати, яко был окрутныи выступ греков на землю. Никгды не слыхано а ни есть чтено, иж бы кторыи гуф так великим нещастьем, так великим упадом в землю неприятелеи своих уступил.

Слоўнік

валечне — з боем
гуф — калона салдат, войска
обфитость — мноства
окрутныи — жорсткі, люты

разъ — удар
уставичныи — беспера-
пынны
ших — строй, рад

ГІСТОРЫЯ АБ АТЫЛЕ

«Гісторыя аб Атыле каралю ўгорскім» была перакладзена на беларускую мову з польскай у апошняй чвэрці XVI ст. Адзіны спіс помніка захаваўся ў так званым рукапісным Пазнанскім зборніку XVI ст. (зборнік належаў бібліятэцы Рачынскіх у Познані). Быў выдадзены А. Н. Весялоўскім у кн.: Сборник Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. Спб., 1888, т. 44, № 3. Урывак для аналізу прыводзіцца з названага выдання.

Кгды Атыля довѣдал ся, же Аэцыусъ и Тразымундъ и иншыя непрыятелі где хто хотѣл розехалі ся, дивная речъ якъ ся с того болшей ніжлі прыстало пышнілъ, розумѣючы, иж вжо рымское воиско на потом не мѣло смѣти выходити против ему, а за разомъ оныя пышныя слова почал мовити, иж звѣзды перед ними падають, земля дрыжыть, а иж ест молотом всего свѣта. Потомъ з великое хлубы а о собѣ мниманя, розказал яко был пустѣльник рѣк, абы его звано бичом божым, а тот титуль до листов прыкладано. Тягнувшы тогды на тое мѣсто. гдѣ битва была, мешкал там колко дней, абы жольнере его в покою собѣ вытхнули, там учынившы водле звычайу народу своего Марсови офяры и иншыя обходы для щастливого в рѣчахъ его повоженя, вытягнул з воискомъ до другихъ французскихъ мѣст абы на себе не з большим, ніжели первей, страхомъ, обурыль. Напервей тѣды до Трекушу мѣста, которое тѣж Треками и Троею часомъ зовуть, на границахъ сѣнонскихъ над рекою Сѣкъваною лежачого прытягнул. Кальлимахъ поведает, же первѣи до тунгровъ тягнул и столечного ихъ мѣста добыл, а мешчаны его, не маючы жадного на плотъ и на вѣкъ баченя, вси аж до одного позабывал; леч если ся хто тому пилне прыгледитъ, тунгрове суть люди эбуренского народу не далеко от реки Моса в земли леодынскои, далеко от тое дороги Атылевои лежачои. Прожна бы то тѣды его праца от тунгровъ ворочать ся до трековъ, яко Кальлимахъ поведаеть. Тыхъ тѣды Трековъ albo Троеи бискуп, што его звано Люпус, то ест волькъ, человекъ святобливого жывота, убравшы ся ув-одѣные бискупе, з множествомъ духовныхъ особъ вышол противъ Атыли прыездчаючому.

Слоўнік

в ы т х н у т и — выштурхнуць,
выпхнуць
м н и м а н е — думка
п о в о ж е н е — поспех, удача,
шчасце

п р о ж н ы — дарэмны, пусты
п ы ш н и т ь с я — задавацца,
фанабэрыцца
с в я т о б л и в ы — набожны
х л у б а — слава, гордасць

АПОВЕСЦЬ АБ ТРЫШЧАНЕ

«Аповесць аб Трышчане» — адзін з самых яркіх узораў рыцарскай аповесці. У аснове яе ляжыць легенда аб каханні храбрага рыцара Трыстана і залатавалосай Ізольды (у беларускім перакладзе з сербскай мовы — Трышчан і Іжота). Беларускі пераклад аповесці захаваўся ў рукапісным Пазнанскім зборніку XVI ст., а выдадзены быў А. Н. Весялоўскім у кн.: Сборник Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. Спб., 1888, т. 44, № 3. Урывак для аналізу прыводзіцца з названага выдання.

Потомъ немного минувшы король поехал в ловы з доброю дружиною а с нимъ Трышчанъ и Говорнаръ абы ся учыл лову, и ехали по дуброве, але прыехали два рыцэры у зброи и со всею бронею, и спытали: кое тут есть король? Они рекли: ото король и з сыномъ. Рекъ Говорнаръ: Што говориш? Нѣтъ тутъ его сына, оставиль дома. И приступили тые рыцэры, рекли королю: Ты намъ не чынилъ ничего злого, але нехто иныи с твоего двора мыслит насъ погубити и тепер мыслимо збыти того если узможемъ. И вынявшы мечы нихто не могъ того оборонити абы король не был раненъ смертною раною у голове. А ихъ обѣыхъ тутъ же забито. А они обадва были племя князю из Нороту, которые были наибольшое племя от Корновали. То имъ была одная ворожбитка поведила; вам погинути от короля Мелиядуша двора. А в том имъ была рада от короля Марка корновальского, иж онъ боял ся Трышчана, если прыидет к лѣтомъ, абы его с панства не выгналъ, якъ была оная ворожбитка рекла, якож и потомъ, коли Трышчанъ прышолъ к лѣтомъ, прышолъ из своею дружиною и вбилъ князя изъ Норота своею рукою и сказиль город ихъ, ижъ там камень на камени не зостал.

А кгда короля бояре видели мертва, они не вѣдали штобы мѣли вчынити, рекли межы собою: Ни одинъ панъ не есть так зле вѣстережонъ от своих якъ нашъ от насъ. И Трышчан плакал много со всеми людьми своими, и прыправили носило на два кони и понесли короля. А коли были близко города, и люди зъ города вчынили великии плач и жалост по немъ и погребли почестно як слышит на такового пана.

Слоўнік

абы — каб
броня — воінскія даспехі
ловы — паляванне

прыправити — зрабіць
сказити — знішчыць, раз-
бурыць

АПОВЕСЦЬ АБ БАВЕ

«Аповесць аб Баве» расказвае пра каханне і рыцарскія подзвігі Бавы за бацькоўскую спадчыну і царэўну Дружнену. Перакладзена яна на беларускую мову з сербскай у XVI ст. і захавалася ў рукапісным Пазнанскім зборніку XVI ст. Была выдадзена А. Н. Весялоўскім у кн.: Сборник Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. Спб., 1888, т. 44, № 3. Урывак для аналізу прыводзіцца з гэтага выдання.

И встал один кухаръ и взялъ головню горячую и вдарыл Бово по голове и всю гунию ему опалилъ; и Бово был велми жалостен, а взял головню и вдарыл кухара по голове, он пал мертвъ, а мозок и очы ему выскочыли; и другого вдарыл, одинъ осталь, и вси вонъ побегли, а тому бокъ выбиль. И пошол Бово на палац и стретил одного дворянина и рече Бову: Даи ти Бог зло, чому еси убил кухара? И рече Бово: Пане, выслухай мя: я в них просиль для бога, а онъ мя вдарыл головнею и всего мя зъжогъ, а я ся ему боронил. Не мен ми за зло. И он рече: Брате богороднику, бог тя уховаи, а я тобъ ражу: поиди в комору, бо в коморе Дружненна и иныхъ великих паней много, а проси в нихъ про бог. Бово вшолъ в комору и видель паней, а они седять на обѣде за столом; и Бово прыступил ближе и вслонилъ ся на посохъ, рече паниямъ: Для бога вас прошу и за милость доброго витезя Бова. Коли чула Дружненна именуочы Бова, не могла болшей ести ни пити и пошла къ пелгриму и рекла ему: Видел ли еси гдѣ Бова? Як его знаеш, што его для просиш? Не вѣдаешъ обычая, которыи тут уставлен: хто Бова помянетъ, мает быти обешон. Але гдѣ ты, пелгриме, Бова видел? И рече Бово: Я ти хочу тут поведати, так ми бог помози. Седѣл есми у Солъдана въ темницы годъ и тры мѣсецы. Будучи племенида Дружненна з Бовом в той розмове, и услышал конь Бововъ и познал голос пана своего, почал рѣзати так мощно, мало ся весь град не рострасъ, и мало семерых желѣзъ не розбил: онъ был от чотырох наболшыхъ, которые у граде хованы: И рече Бово: Што за конь? И она рекла: То ест конь, которого есми дала витезю Бово, и его зброю прынесла есми зъ собою, иж былъ Бово в один часъ мой человекъ; а купил его отец мой за пенези, и поведал ся млынарвичом, а он былъ сын одного короля, которому было имя Кгвидон, з города Антоня. И в тот час прышли сарацѣны из за моря, царъ Солдан и сын его Лукаперъ з великого града Задонии, и болшей ста тысячъ воиска зброиногo. И прышол мой отецъ и Маркобрун, и

поимали моего отца и Маркобруна, а я, злочастница, поставила Бова в тот час витезем и тогда ся есми довѣдала, хто его отец. И забил Бово поганого Лукапера и большеи тисечи сарацынов головы стял и моего отца и Маркобруна освободил, и опят тое-ж нocy невѣмъ куды пошол, и до сего часу есми его не видала.

Слоўнік

бо гора дникъ — заступнік,
спагаднік
голова — галавешка
гу ня — старая падраная во-
пратка, лахманы

комора — пакой
невѣмъ — не ведаю
пелгрымъ — вандроўнік
племеніды — высакарод-
ны, шляхетны

ПРАКТЫКАВАННЕ 36. На падставе даных, атрыманых у выніку аналізу мовы і стылю літаратурна-мастацкіх твораў, зрабіце заключэнне адносна таго:

а) якія рысы жывой беларускай гаворкі і ў якой ступені адлюст-
роўваліся ў гэтых творах;

б) якія з гэтых рыс набывалі характар нормы;

в) у якіх выпадках найбольш паслядоўна выкарыстоўваліся тра-
дыцыйныя, архаічныя рысы і чым тлумачыцца іх выкарыстанне;

г) якія іншамоўныя элементы выкарыстоўваліся і якія бакі мо-
вы помнікаў былі найбольш пранікальнымі да розных іншамоўных
уплываў;

д) якімі крыніцамі карысталіся пісьменнікі ў адборы моўна-вы-
яўленчых сродкаў.

ПРАКТЫКАВАННЕ 37. Зрабіце агульны вывад адносна стылі-
стычна-жанравага развіцця беларускай мастацкай літаратуры ў XV—
XVI стст. і значэння літаратурна-мастацкіх твораў для фарміравання
і развіцця старабеларускай літаратурнай мовы.

ПРАКТЫКАВАННЕ 38. Прааналізуйце ўрыўкі з летапісаў XV—
першай палавіны XVI ст. і вызначце:

а) фанетычныя і марфалагічныя рысы беларускай мовы і пасля-
доўнасць іх адлюстравання;

б) фанетычныя і марфалагічныя асаблівасці, якімі беларускія
летапісы збліжаюцца са старажытнарускімі;

в) ступень суадноснасці інавацый і архаічных моўных элементаў;

г) наколькі ў залежнасці ад зместу змяняўся характар мовы,
прыёмы і сродкі тагачаснага беларускага летапісання.

ВІЛЕНСКІ СПІС ЛЕТАПІСУ

Гісторыя беларускага летапісання ахоплівае некалькі стагоддзяў.
Адносна яго ўзнікнення існуюць розныя меркаванні, аднак вядома,
што росквіт летапісання на Беларусі прыпадае на XV—XVI стст.
Да нас дайшло больш 20 спісаў летапісаў.

Віленскі спіс летапісу — адзін з найбольш ранніх. Ён быў выяў-
лены ў канцы летапіснага зборніка Аўраамкі і выдадзены ўпершыню
А. Ф. Бычковым («Отрывок краткой литовской летописи, находящейся
в летописном сборнике, именуемом летописью Авраамки». Спб.,
1893), а затым — Археаграфічнай камісіяй у «Полном собрании рус-
ских летописей» (Спб., 1907, т. 17). Урывак прыводзіцца па апошня-
му выданню.

Князь великий пакъ Кестутей. събравъс съ всеми вои
своими. и вженеть у Вилню. и иметь великого князя Яга-
ила. и с матерью его и зъ братьею, и грамоты найдеть,

и нцѣтѣмъ пѣть. и събравъс кнѣзю
Витовтѣмъ Дорогичину. што дѣ-
ла дѣлашася. и гонецъ твой
наидеть. великого князя
Витовта у Городнѣ. и князь великий
Кестутей за одинъ день зъ
Городна приженеть къ отцу своему
великому князю Кестутею. онъ жъ
реклъ. сыну своему великому князю
Витовту. ты мнѣ не вѣрилъ. а се
теби грамоты. што записалися на
насъ. но богъ насъ остерегъ. ино я
великому князю Ягаилу ничего не
вдѣлалъ. не рушилъ еси ни
скарбовъ его. ни стадъ. а сами у
мене у нятствѣ ходять

Старонка летапису Аўраамкі 1495 г.

што с нѣмъци записалися. и къ сыну своему гонца
пошлеть. къ великому князю Витовту к Дорогичину. што
тая дѣла сталася. и гонецъ твой наидеть. великого князя
Витовта у Городнѣ, и князь великий Витовтъ за одинъ
день зъ Городна приженеть къ отцу своему великому кня-
зю Кестутею. онъ жъ реклъ. сыну своему великому князю
Витовту. ты мнѣ не вѣрилъ. а се теби грамоты, што запи-
салися на насъ. но богъ насъ остерегъ. ино я великому.
князю Ягаилу ничего не вдѣлалъ. не рушилъ еси ни
скарбовъ его. ни стадъ. а сами у мене у нятствѣ ходять

за малою сторожою. а отчину его Витебскъ. и Крево. и вся мѣста. што отецъ его дрѣжал. а тое все ему даю ни въ што не вѣступаюся, а то вдѣлал есми, стерега головы своеи. и почувъ есми што на мене лихо мыслят. и князь великый Ягаило, урадовался. велми. приезду князя великого Витовта, и правду дасть князь великый Ягаило. великому князю Витовту. и дяди своему великому князю Кестутю. што николи противу ему не стаяти, а завсе у его воли быти.

Слоўнік

н я т с т в о — палон, няволя

п р а в д у д а т и — прсыгнуць

УВАРАЎСКІ СПІС ЛЕТАПІСУ

Гэты спіс летапісу адносіцца да XV ст. Захаваўся ў зборніку, які належаў бібліятэцы графа А. С. Уварава. Урывак для аналізу прыводзіцца па выданню: Полное собрание русских летописей. Спб., 1907, т. 17.

Тоеж зимы у другии рядъ князь великий. Швитригаило собра силу многу Рускую. и поиде на Литву. и повоеваша Литовьской земли множество. и пожгоша и во полонъ повели. На летож собра силу многу Рускую. и мештера. Лифляньски со всею силою своею. прииде к Швитригаилу на помочь. и князь великий Тверьски далъ ему свою силу. и поидоша в Литовьскую землю. за польторы мили от Вилни ночеваль в Рудоминофъ. и поиде к городу. не доходя Троковъ поверне на старьи Троки. а под Троки стоялъ на спсвъ день. а стоялъ 4 дни. і отиде от Троковъ. искати великаго князя Жидимонта. и рати Литовьской. и стояша во Воитяшках 4 дни и взя град Кревъ мурованыи сожже. а люди много посекоша. и в полонъ повели. а оттолъ поидѣ к Молодечну. и приидѣ к великому князю Швитригаилу вестъ. штож идет Литва погонею. и князь великий Швитригаило. посла па нихъ князя Михаила Киевьскаго воеводу. а с нимъ посла иныхъ князеи Рускихъ. и побили пана Петра Моньтикирдовичъ и Литву. а иныхъ поймали на Копачехъ. и оттоле поидѣ к Жеславлю и Жславль возме тогож дне пожже а люди много в полон поведе. и пришли к Менску и возме град Менескъ и сожжѣ. а люди много в полонъ повели. мужи и жоны. иде у свою землю а много зла сотвориша Литовьской земли приидоша к Борисову и ту изымаша князя Михаила Ивановичъ Гольшанскаго. на

реце на Березыне и посла его к Витебску и тамо его повеле втопити. у реце у Двине под Витебскомъ.

Слоўнік

мештеръ — галава сярэдне-вяковага духоўна-рыцарскага ордэна, магістр рядъ — распараджэнне

СУПРАСЛЬСКІ СПІС ЛЕТАПІСУ

Летапіс быў знойдзены ў Супрасльскім манастыры ў зборніку, складзеным у сярэдзіне XV ст. і перапісаным у 1519 г. нейкім Грыгорыем Іванавічам па заказе князя Адзінецвіча. Урывак прыводзіцца па выданню: Полное собрание русских летописей. Спб., 1907, т. 17.

I. В лѣт 6420 посла Олегъ построиити, мѣра и полжити ряд. межи Греки и Русью и царь Леонъ. построи мѣра и утверди съписанием. еже непрступну быти мѣру их. и живяше Олегъ миръ имѣя. съ всеми и по сих помѣну Олегъ конь свои. на немъ же волъховъ кудесникъ. не вѣли ездити. рекуще яко от того ти есть смерть, и призва Олегъ конюхи свои. и рече имъ кдѣ есть конь онъ. они же рекоша умерлъ и приеха Олегъ. видети головы коня. ажь и кость огнила и вступи. Олегъ на голову коневу рекучи. от сего ль было мнѣ умерети. и абие из головы змяя вкуси Олега. и умре Олегъ. и бысть всех лѣт княженна его. лѣт 33.

Слоўнік

абие — у той жа час, момант рядъ — дагавор

II. Князь велики Евнутей во болшенствѣ будя. не любился има. и смовили межи собою братия князь велики Олгирдь. и князь велики Кестучи. какъ бы его оттоле высадити а некоторому бы межи их сести. и смолвилши межи собою. рокъ учинили. которого бы дни к Вилни пригнати. засести город под братомъ великимъ княземъ Евнутиемъ. а князь велики Олгирдь к Вилни из Витебска не поспель. к тому року. а князь велики Кустутей пригналь ко городу Вилни. и вогна в городъ и князь велики Евнутей выскочивъ. убежить во гуры. тамо озябеть в ноги. немше его привезли ко брату его ко князю великому Кестутию. онже жда брата своег старшего великого князя Олигрда посадити его за сторожею, а противу брата своего великого князя Олигорда послалъ гонца. что иже во Вилни сель а брата князя великого Евнутия инял стретиль гонецъ. во Креве. и князь велики Олгирдь. борздо поспешить. ко брату своему великому князю Кестутию и князь великий князь Кестути рече

брату своему. великому князю Олигрду. тобѣ подобаеъ княземъ великимъ быти во Вилнѣ. ты стареши братъ. а я с тобою за одно живу. и посади его на великомъ княжени Вилни. а Евнутию даль Ижеславль.

Слоўнік

засести — захапіць, за-
ўладаць

рокъ — тэрмін, пэўны час

ЛЕТАПІС ПА СПІСУ КРАСІНСКАГА

Гэты спіс летапісу, што адносіцца да сярэдзіны XVI ст., захоўваўся ў зборніку, які належаў бібліятэцы графаў Красінскіх у Варшаве. Урываак для аналізу прыводзіцца па выданню: Полное собрание русских летописей. Спб., 1907, т. 17.

А потом короля Полског Казимира в животоѣ не стало. а сыновѣ у него жадного нѣ было толко одна дочка была у него. на имя Ядвига. и почали Поляки слати послы часто. с Кракова ко князю великому Якгаилу. рекучы штобы принял. крещенье старого Рима а понял бы у них королевну. Ядвигу собѣ жоною. и стал бы у них королем у Краковѣ на всѣи земли Лядкои. и княз великыи Якгаило раду собѣ учинил съ своею матерю великою. княгинею Уल्याною. и з братею своею. и со всеми князи и бояры. Литовское земли. и поехал до Кракова в Лядскую землю, такъ ж сам охриститися и братя его князи и бояре. похриститис и понял за себѣ королевую. и корунован был того кролевѣства коруною. и оттул почали христити Литву в Латинскую вѣру. и прислал арцыбискуп бискупа до Вилни. на Литовѣскую землю. и тогды почали костелы ставити по всей земли Литовѣскои. тое жь зимы будучи королю в Краковѣ со всеми князи и бояры Литовѣскими. Потом пакъ сталася новина приѣдет князь Андрѣи Полоцькыи з войском з Немецким з Лифлянты. со всею Латыголою. на Литовскую землю. и воевали и пожгли мног мѣсть и сел. а городом Литовским ничиго не могли учинити. и вернулися во свою землю. Тое жь опят зимы князь Свяцлав Смоленскыи учинит собѣ съем и раду с князем Ондрем Полоцким князь Ондрей в Литву а князь Свяцслав ко Рши и захавшыся мног лихого хрстьяномъ учинили. нѣ по хрстьянскыи а ни по человеческыи мучили люди. а ни мѣжи поганских воинах таких мук нѣ было. мучили люди немлство. имаючи и запираючи у в ызбах. и зажигали. избы з людьми.

Слоўнік

пакъ — зноў

поняти жену — узяць за
жонку

ПРАКТЫКАВАННЕ 39. Прааналізуйце ўрывак з летапісу другой палавіны XVI ст. і вызначце:

а) уласнабеларускія фанетычныя і марфалагічныя рысы, якія набывалі характар нормы;

б) розныя архаізмы і ступень іх адлюстравання параўнальна з летапісамі XV — першай палавіны XVI ст.

ЛЕТАПІС ПА СПІСУ РАЧЫНСКАГА

Гэты спіс з'яўляецца тыповым узорам беларускага летапісання другой палавіны XVI ст. Ён быў змешчаны ў Пазнанскім зборніку канца XVI ст., што захоўваўся ў бібліятэцы графа Рачынскага. Урывак для аналізу прыводзіцца па выданню: Полное собрание русских летописей. Спб., 1907, т. 17.

О ВЕЛИКОМЪ КНЯЗИ КГИДИМИНЕ ЯК ТРОКИ ЗАРУБИЛЬ И ВИЛНЮ

Некоторого часу поехал князь великий Ггидимин зъ столца своег с Кернова в ловы за пять миль за реку Велью, и наидет у пущы гору красную дубровами и ровнинами обляглюю и сподобалося ему вельми и он тамъ поселился и заложылъ город и назоветъ имя ему Троки гдѣ тепер Старые Троки и с Кернова перенесетъ столец свои на Троки и в малых часехъ поехалъ после того князь великий Кгидимин в ловы от Трокъ за чотыри мили и наидетъ гору красную над рекою Вилнею на которой знаидет звера великого тура и вбьетъ его на той горе гдѣ теперь зовут Туря гора и велми было позно до Троковъ ехати и станет на луцэ на Швинторозе, гдѣ першыхъ великих князей жыгали и обночовал тут, и спечы ему там сонъ видель. што ж на горе которую зывали Кривая а тепер Лысяя стоит волькъкъ желъзныи великий а в нем ревуть якъ бы сто вильков, и очутился от сна своего. и мовить ворожбиту своему именовемъ Лиздеику который был наиденъ ув орлове гнезде, и был тот Лиздеику у князя Кгидимина ворожбитомъ наивышъшым, а потомъ попомъ поганскимъ. видел деи есми сон дивныи и споведалъ ему вѣсе: што ся ему уво сне видело, и тотъ Лиздѣико мовить господару княже волкъ великий жэ-лѣзныи знаменуеет город столечныи тут будетъ, а што в немъ внутри ревут то слава его будет слынути на весь свѣт, и князь виликни Кгидымин на завтрее ж не отеждчаючы и послалъ по люди и заложылъ городъ одинъ на Швинъторозе нижний, а другии на Кривой горе которую тепер зовут Лысою и наречет имя тымъ городом

Вилня, и збудовавши города перенесеть столец свои с Троковъ на Вилню.

Слоўнік

з а р у б и т ь — заснаваць

к р а с н ы и — прыгожы

ПРАКТЫКАВАННЕ 40. Прааналізуйце адзін і той жа ўрывак з розных спісаў беларускіх летапісаў і вызначце:

а) якія фанетычныя і марфалагічныя рысы беларускай мовы і ў якой меры ў іх адлюстраваны;

б) як у розных спісах судносяцца архаічныя моўныя з'явы і асаблівасці тагачаснай беларускай мовы.

ВІЛЕНСКІ СПІС ЛЕТАПІСУ

Князь пак великий Витовтъ седъл у Креве. у комнатъ за твердою сторожою. а жонць двѣ ходили. покладыват. князя у комноту. положивъ да вонъ идут. а сторожи около. то пакъ великая княгини слышав. от людеи. имет людеи великий князь Витовтъ должеи сѣдѣти. аль пак также изгадають над нимъ. какъ и над отцемъ его. и пригадала ему такъ. как жонкы приидуть покладат. ино ему одное жонъкы порты. ускладши да выити вонъ и з другою жонкою. а той жонце остати у нее. у которое портехъ вышоль. а такъ его научить. і онъ такъ вдѣлаеть. да и спустился з города. и утекъ.

УВАРАЎСКІ СПІС ЛЕТАПІСУ

Князь. пакъ великий Витовтъ седель у Кревѣ. двѣ ходили покладывати княгини у комноту. да положивъ их да вонъ пойдуть а сторож около. то пакъ великая княгини слышавъ от людии. имет ли князь великий Витовтъ долъжи сѣдѣти. ачеи такъже изгадають какъ и надъ отцемъ. и пригадала ему такъ. какъ пойдуть жонкы покладати ино бы ему одное жонкы ускласти порты да выити вонъ. со другою жонкою. а той жонце остати бы в нее онъ наредилсь одное жонкы порты да з другою вышель. да спуститься из города. и утечеть.

ЛЕТАПІС ПА СПІСУ КРАСІНСКАГА

Князь великий Витовтъ седъл у Креве за твердою сторожою у комнатъ а жонкам двѣма призволено было ходити до комнатъ княгиню с ним покладати. а положивши их вон выходят. а сторожа завжды около была. и княгиня великая Витовтова слышала от людеи што ж князь

великыи Витовтъ долго мает сѣдети с нѣю, такъ ж собѣ згадают какъ жонки будутъ нас покладывати тогда тобѣ одное жонки плате вскладчи и выити з другою жонкою вон с комнаты. а той жонцѣ остат бы у нее в коморѣ. и Витовтъ послухавши жоны свое рады. и нарядивъшис одное жонки в плате и выидет з другою жонкою вон и спустится з города и утечет.

ЛЕТАПІС ПА СПІСУ РАЧЫНСКАГА

Витовтъ седѣль у Креве за сторожою у коморе, а жонькамъ двама прызволена было ходити до коморы, и княгиню с нимъ посадили, а положывшы их вон выходят а сторожа завжды около была, и княгиня великая Витовтовая слышала от людеи што князь Витовт мает долго седѣти с нею. и змыслила собе якъ жоньки будутъ насъ покладати. тогда тобѣ одное жонки плате ускладшы выити вонъ, з другою жонкою, а той жонцѣ остати бы ся з нею у коморе, и Витовт послухавшы жоны своее порады и нарядился у жончыно платьѣ, и вышол вонъ з другою жонкою и спустится з города и втечет.

ПРАКТЫКАВАННЕ 41. На падставе аналізу мовы і стылю беларускіх летапісаў XV—XVI стст. зрабіце заключэнне адносна таго:

- а) чым вызначаліся беларускія летапісы ў адлюстраванні жывых моўных з'яў і традыцыйных моўных элементаў сярод іншых жанраў старабеларускай пісьменнасці;
- б) якія спосабы і прыёмы моўнага выказвання былі характэрны для летапісаў рознага часу;
- в) як складваўся стыль беларускага летапісання;
- г) якое значэнне мела беларускае летапісанне для фарміравання, развіцця і ўдасканалення старабеларускай літаратурнай мовы.

ПРАКТЫКАВАННЕ 42. Прааналізуйце ўрыўкі з беларускіх рэдакцый жыццёвай літаратуры і шляхам параўнання з адпаведнымі тэкстамі старажытнарускага перыяду вызначце:

- а) якімі фанетычнымі і марфалагічнымі асаблівасцямі яны збліжаюцца і чым гэта тлумачыцца;
- б) якія рысы тагачаснай жывой беларускай гаворкі і ў якой ступені адлюстраваны ў беларускіх рэдакцыях;
- в) якое месца ў структуры мовы помнікаў займаюць архаічныя з'явы;
- г) якія моўна-выяўленчыя сродкі ўласцівы помнікам (эпітэты, параўнанні, пераноснае ўжыванне слоў і інш.).

КАЗАННЕ АБ БАРЫСЕ І ГЛЕБЕ

«Казанне аб Барысе і Глебе» — папулярны твор жыццёвай літаратуры з часоў Старажытнарускай дзяржавы. Адна з ранніх беларускіх рэдакцый гэтага твора адносіцца да XV ст. Яна змешчана ў Чэці-мінеі 1489 г., напісанай паповічам Бярозкам з Новагарадка.

«Казанне» было ўключана М. Карпінскім у артыкул «Западнарусская четья 1489 года», змешчаны ў «Русском филологическом вестнике» (Спб., 1889, т. 21, вып. 1), адкуль і ўзяты для аналізу ніжэйпрыведзены ўрывак.

Приспѣша погании отъ Святополка. злыя его слуги. немлствии кровопивѣци. братоненавидци. злые ненавистници. какъ лютые звѣрие, святыи же Глѣбъ пошолъ во корабльци. и стрѣтили его на устьи реки Смядыни Глѣбъ же какъ узрѣлъ ихъ. возрадовался душею. они же какъ узрѣвше борздо почали грести к нему. святыи же Глѣбъ цѣлования чаяше отъ нихъ прняти. и вжо быша ровно пловуще. почали погании злии. в лодью скакати. нагие мечи в рукахъ своихъ держаще. слугамъ же Глѣбовымъ всѣмъ вясла из рукъ отпадоша. и вси отъ страха ужасошася. и се увидѣвъ святыи Глѣбъ. вразумѣлъ штожь хотятъ его убити. позрѣлъ к нимъ умиленыма очима. слезами лице свое моча. тѣломъ уведая. жалосно глса спущаше к нимъ. арекучи. не дѣйте мене осподо моя. и братья моя милая. не убивайте мене ничто же зла сотвориша. чи которую обиду сотворихъ брату моему. или вамъ братья господѣ моеи. а колижь которая вамъ обида есть отъ мене. и вы ведѣтъ менѣ ко князю вашему, а моему брату господину. помилуйте молодость мою осподо моя. вы ми будете оспода. а я вашъ рабъ буду. не пожнѣте мене отъ житья не созрѣла, и не посецѣтъ лозы до конца не возрастшее. молю вы ся и милъ ся дью. не убивайте мене. убоитесь рекшаго усты апостольскими. не дѣти бывайте умы, и незлобою младстуйте.

ЖЫЦІЕ АЛЯКСЕЯ

Беларуская рэдакцыя «Жыція Аляксея» змешчана ў рукапісным зборніку канца XV ст., які захоўваецца ў Дзяржаўнай бібліятэцы імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына ў Ленінградзе. Урывак для аналізу прыводзіцца па рукапісу.

За семнадцать лѣтъ на божен службе мешкалъ уставичне. тогды образъ панны Маріи которыи тамо былъ. сторожу црквному реклъ упусти человека божьего бо достоенъ есть королевства небесного. а духъ божиі одпочиваетъ надъ нимъ. бо молитва его какъ закурение кадильное предъ обличье божье уступуетъ. да коли сторожь не вѣдалъ о какомъ бы члвце образъ говорилъ. опять ему реклъ. тотъ которыи вонкахъ седить у присѣнку церковномъ тотъ есть. тогды сторожь борздеи вышолъ и увелъ и у церковь. а колижь тая речь усимъ явна была а уже люди его чтити и велми жаловати почали, свѣтское хва-

лы бегачы. одтоле прочь пошоль. а пришоль до Лаодоце. а тамо у судину усѣдши хотя до Цилицеи се перевезти. а бжымъ рядомъ судъ от ветру припуженыи на римскіи брегъ пришоль. то узнавши Олѣксѣю рекль самъ у себе у дому отца моего незнакомить буду мешкати. а иному тяжокъ буду. а тогды отца ис терема идучого от великости людеи огарненого. противъ себе идучого увидель и почаль кликати за нимъ. слуго божіи мене перькгрима у домъ свои приняи вели. а от крупъ стола твоего кормити прикажи. абы тежь надъ твоимъ перькгримомъ Олѣксѣемъ. богъ рачиль се смилувати. то услышавши отецъ для милости сына своего, его приняи велѣль. а мѣстце ему опришное у дому своемъ далъ а покормъ его ис стола своего ему уставиль и слугу питомого приставиль. да онъ у молитвахъ уставично былъ. а тело свое посты сушилъ и дручилъ. а слуги дому оногго его частократъ посмехали. а помые горячіе на голову его часто проливали. але онъ ко всему терпеливыи велми былъ. а семнадцать лѣтъ у дому отца своего незнакомить перемешкаль.

Слоўнік

дручити — мучыць,	припуженыи — прыгнаны,
прыгнечаць	прынесены
мешкати — жыць, знаходзіцца	присьнокъ — пярэдня частка царквы
огарненыи — акружаны	рачити — рабіць ласку, клапаціцца
опришныи — асобны	судина — судна, лодка, карабель
перькгримъ — вандроўнік	уставичне — пастаянна
перемешкати у дому — пражыць у каго-небудзь	
покормъ — харч, ежа, страва	

ПРАКТЫКАВАННЕ 43. Прааналізуйце ўрыўкі з выданняў Ф. Скарыны, С. Буднага, В. Цяпінскага і вызначце, у якой ступені адлюстраваны ў іх:

- фанетычныя і граматычныя рысы жывой беларускай гаворкі;
- кніжна-славянскія моўныя элементы;
- з'явы, абумоўленыя ўплывам іншых моў.

Ахарактарызуйце лексіку помнікаў з пункту гледжання яе паходжання і далейшага лёсу ў гісторыі беларускай мовы.

ФРАНЦЫСК СКАРЫНА

Францыск (Георгій) Скарына (каля 1490 — у 1540-х гг.) — беларускі першадрукар, вучоны, асветнік і культурны дзеяч, перакладчык і пісьменнік эпохі Адраджэння — у 1517—1519 гг. надрукаваў у Празе больш 20 кніг «Бібліі». Да кожнай з іх Ф. Скарына прыклаў прадмовы і пасляслоўі (новыя на той час літаратурныя жанры), у якіх расказваў пра вартасці і мэту выдання твораў, выказваў свае грамад-

ска-палітычныя, філасофскія, маральна-этычныя і эстэтычныя погляды. Для аналізу прыводзіцца ўрывак з прадмовы да кнігі «Юдзіф» і ўрывак з названай кнігі па экзэмпляру, які захоўваецца ў Дзяржаўнай бібліятэцы імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына ў Ленінградзе.

Біблія Ф. Скарыны

І. Понеже от прирощения Звери ходящие въ пустыни знаютъ ямы своя, Птицы летающие по въздуху ведаютъ гнезда своя. Рыбы плавающие по морю и в рекахъ чуютъ виры своя. Пчелы и тымъ подобная боронятъ ульевъ своихъ. Тако жъ и люди игде зродилися и ускормлены суть по бозе к тому месту великую ласку имають. Протожъ и сия вдовица Іудифъ для места рожения своего, выдала есть животь свои на небезпеченство, Но господь богъ для доброго умыслу ея помогъ ей, яко непобедимого от людеи побѣдила.

Слоўнік

животь — жыццё

понеже — бо, таму, таму што

Слоўнік

вкупе — разам, сумесна
градъ крепкій —
крэпасць
гудба — музыка
егда... протое — хоць...
усё ж

казити — знішчаць
комонѣство — конніца;
царская світа
место — горад
прапоръ — сцяг

СЫМОН БУДНЫ

Сымон Будны (1530—1593) — беларускі гуманіст, рэфармацыйны дзеяч і асветнік — напісаў на беларускай і польскай мовах некалькі твораў, сярод якіх вылучаецца «Катэхізіс» (Нясвіж, 1562). Для аналізу ўрыўкі з «Катэхізіса» (I. Прадмова. II. Асноўны тэкст) прыводзяцца па экзэмпляру, які захоўваецца ў аддзеле рэдкай кнігі Дзяржаўнай бібліятэкі СССР імя У. І. Леніна.

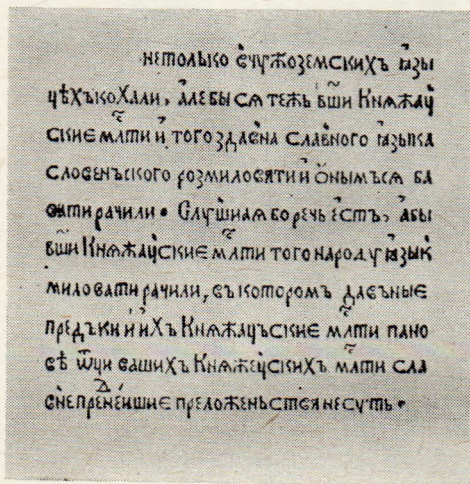
«Катэхізіс» С. Буднага

I. Вы есте соль земли, аще же соль Обуяеть чимъ осолится. ни в что же будетъ к тому, точію да и ссыпана будетъ вонъ и попираема члкы. солью називають всехъ учителей, яко бо соль заховуеъ што ею посолится, абы не провоняло, тако и учитель наказаніемъ, поученемъ

и напомнимъ захуветъ людей от дхвное гнили, але если того ни чинить, повелѣваетъ господь вонъ его выкинути и потоптати, яко соль естли бы одурѣла, або силу свою утратила. Чого жь для не послушни есмо того повеленія самого сына божіею. Заисте бы непотреба сего слова мало важити. Повинни бы есмо и на Оное слово памѣтати. Аще слѣпецъ слѣпца водить, Оба въ яму въпадетася. слышиш ли възлюбленный мой брате, ижь ты самъ господь остерегаетъ, абы еси въ яму не упаль... Чого жь для от таковыхъ слепцовъ не бежимъ. Чому ся имъ водити допускаемъ, смилуйся уже каждый надъ собою бога для. Въстани от сна, уже пора обачитися. Досить есмо вже спали, коли есмо за справою сихъ слепцовъ ни бога знали... Нехай то былъ часъ гнѣва божіею за грѣхы предковъ нашихъ, который ся за преданія, або лепей за сны и стареческие басни, взявши, слово божіе были опустили.

Слоўнік

ва ж и т и — звяртаць увагу т о ч і ю — толькі
з а и с т е — сапраўды, на самай
справе

Урывак з «Катэхізіса» С. Буднага

II. Да ведже не кажное войны христианинъ служити можетъ. Бо часомъ война бываетъ несправедливая. Яко коли Тираннъ или мучитель какой гордый, не переста-

ваючи на своємъ паньстве, чужие города, князства или земли силою забираеть. Таковое войны служити христианину не годиться. бо таковая война есть розбой. А кто бы тамо человека, хотя жь не христианина, убилъ, вередилъ або обидель, той противу шестому слову божіему убійство пополнилъ... Опять справедливая война есть, коли не для гордости, не для лакомьства, але для обороны предѣловъ своихъ Король или Княз оружие противу враговъ своимъ беретъ, отпѣраючи имъ, абы подданныхъ его не мордовали, не вязали, в полонъ не гнали, женам и девицамъ насилия не чинили, церкви не потребили, детей не споганили або не побили, градов не спустошили, учителей не розгонили и всякого чину доброго не помѣшали. С тыхъ причинъ. а не такихъ людей слушнаа бываеть война. можѣтъ ее христианинъ з доброю совѣстию служити.

ВАСІЛЬ ЦЯПІНСКІ

Васіль Цяпінскі (Амельяновіч; каля 1540 — каля 1604 гг.) — беларускі гуманіст, асветнік і рэфармацыйны дзеяч — пераклаў на беларускую мову і выдаў у заснаванай ім друкарні «Евангелле» (каля 1580 г.), у прадмове да якога выказаў свае асветніцкія і палітычныя погляды. Урыўкі з прадмовы і «Евангелля» прыводзяцца па экзэмпляру, які захоўваецца ў Дзяржаўнай бібліятэцы імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына ў Ленінградзе.

І. Видечи такъ великихъ княжатъ, такихъ пановъ значныхъ. такъ много детокъ невинныхъ. мужовъ з жонами. в такомъ зацномъ рускомъ, а злаща передъ тымъ довстипномъ учономъ народе. езыка своего славнаго занедбане, а просто възгарду. С которое за покаранемъ панскимъ оная ясная ихъ, в слове божьемъ мудрость. а которая имъ была праве яко врожоная, гды от нихъ отишла, на ее мѣстыце на тыхъ мѣстъ, такая оплаканая, неуметность пришла. же вжо некоторые и писмомъ се своимъ а злаща в слове божемъ, встыдають. А на остатокъ што можетъ быти жалоснейшая, што шкарадша. иж и тые што се mezi ними зовуть духовными, и учителя, смѣле мовлю, намней его не вмеють, намней его вырозуменя не знаютъ, ани се в немъ цвичать. але и ани школы ку науце его, нигде не мають...

Слоўнік

з л а щ а — асабліва,
пераважна
п р а в е — амаль, сапраўды

ц в и ч а т и — навучаць
ш к а р а д н ы й — кепскі, агідны

народу чинячому овощи его. И упавший на камени томъ скрушиться. а на которомъ тежъ падеть, сотреть его.

Слоўнік

винница — винаград, винаграднік	лечь — але, аднак
дедичъ — наследнік	тискъ — чан для выціскання
достойность — маёмасць, набытак, уласнасць	винаграду
засе — яшчэ, зноў; а, але, ды	челядникъ — дамавы слуга, дваровы, прыдворны

ПРАКТЫКАВАННЕ 44. Прааналізуйце правапісна-фанетычныя і марфалагічныя асаблівасці ўрыўка з «Казання Кірыла Іерусалімскага», а таксама лексіку з пункту гледжання яе паходжання і далейшага лёсу і на падставе параўнання са «Словам» Кірылы Тураўскага (старажытнарускі перыяд) устанавіце:

а) якімі моўнымі асаблівасцямі гэтыя творы збліжаюцца;

б) чым яны адрозніваюцца;

в) як змяніўся характар мовы павучальнай і прапаведніцкай літаратуры і якім аказаўся лёс кніжна-славянскай мовы на Беларусі к канцу XVI ст.

«Казанне Кірыла Іерусалімскага» — гэта збор павучанняў і прамоў іерусалімскага епіскапа Кірыла. На беларускай мове было выдадзена С. Зізаніем у 1596 г. у Вільні. Урывак для аналізу прыводзіцца па экзэмпляру Дзяржаўнай бібліятэкі СССР імя У. І. Леніна.

И якъ плевелы збирають и огнемъ спалюють также будетъ и на конци вѣка сего. пошлетъ снѣ члскіи аггловъ своихъ, и зберутъ от царства его всякое погоршене и которіе чинятъ безаконство и ввергутъ ихъ в пѣчь огнистую, ту будетъ плачь и скрежетъ зубомъ. тогды справедливыи просвѣтятся якъ слнце в царствіи отца ихъ а кто маеть уши слухати нехай слухаетъ. слухай же ту еретику выкладу што Христось мовить, ижъ дня остатнего на скончанію того свѣта, всѣмъ судъ маеть быти, тогдыжъ и заплата грѣшнымъ и справедливымъ дана будетъ. А если речешъ ижъ малые грѣхи теперъ судятъ и за нихъ дочасне каруть. ино и на томъ ся мылишь. Мовить бовѣмъ Христось, ижъ с каждого слова порожнего, которое если мовити будутъ члци дадутъ личбу з него в день судныи, а то видишь ижъ не толко за учинокъ, але и за слово, не теперъ але на онъ часъ судити богъ будетъ. также и за тое што голодного не накормили, и прагнучого не напоили. не до чистцу, але до вѣчныхъ мукъ осудивши одошлетъ яко мовить: и поидутъ сіи в муку вѣчную, и праведници в животь вѣчныи. для тогожъ за умерлыхъ молимся и милостию чинимъ ижъ еще и малыхъ грѣховъ не сужено. абы тымъ предъ декретомъ судію ублагати.

ПРАКТЫКАВАННЕ 45. Прааналізуйце ўрывак з «Апокрысіса» Хрыстафора Філалета і адзначце ў ім:

а) фанетычныя і граматычныя асаблівасці, характэрныя для беларускай мовы;

б) розныя іншамовныя з'явы і ступень іх адлюстравання;

в) архаізмы.

Хрыстафор Філалет — псеўданім М. Бранеўскага, аўтара «Апокрысіса», аднаго з буйнейшых твораў палемічнай літаратуры канца XVI ст. (на польскай мове — Вільня, 1597; на беларускай — 1598), накіраванага супраць Брэсцкай уніі 1596 г., якая несла беларускаму і ўкраінскаму народам пакуты і жорсткі рэлігійны ўціск з боку каталіцызму. «Апокрысіс» з'явіўся ў адказ на творы езуітаў. Урывак для аналізу прыводзіцца па выданню: Русская историческая библиотека. Спб., 1882, т. 7. Памятники полемической литературы в Западной Руси, кн. 2.

В напамінацьню сваємь до руского народу дѣепись и тыхъ словъ уживаетъ: «А намъ католикомъ, што зъ вашого того зъедноченья зъ нами прыбывае? Ничого а ничого. Окромъ духовной потѣхи а веселья ангелского, которымъ ся зъ ними зъ овецъ налѣзеныхъ радуемо. Што ж мы зъ васъ корыстити, што за пожитки свѣцкии зъ васъ мѣти хотѣмо? Жадныхъ. Ничого намъ не приступуетъ, одно веселье зъ болшей хвалы божей, ижъ ся християне згажають, ижъ пострахъ будетъ еретикомъ и туркомъ, которые ся о розорванье християнское старають. Знаете уприймую, жадного пожитку нешукающую нашу ку собѣ милость гдѣ ся о самое доброе ваше збавенье стараемо, а ничого своего свѣцкого не ищемо, ани по васъ ся сподѣваемо».

Бы то все правда была, было бы чому вѣрити. Але если до правды и што инога ся примѣшало, нехай дѣепись не маеъ за зле, же не цѣле въ той науцѣ вѣра ему ся даеъ. Быть може, же суть такие межи католиками, которые тымъ мниманьемъ, же, окромъ сполечности зъ римскимъ костеломъ, ништо збавень быти не можетъ, отъ своихъ пастырей опоени будучи, и, зъ зычливости противко намъ и спасенью нашему, наше зъедноченье зъ римскимъ костеломъ ради бы видѣли, пожитковъ въ томъ своихъ приватныхъ нешукаючи. Але жебы дѣепись и ему подобныя тѣкавци — а што болшая — жебы папежъ римский, стараючися о тое наше зъедноченье, прыбытъя пожитку своего не угледалъ, — то въ насъ згола не хочетъ. Не вѣдаю, што бы ся то стати мѣло, жебы ся звычай отмѣнити мѣли? Давна ово барзо приповѣсть:

«двор римский не просить о овцу, або не маеть ся до овцы безъ волны».

А же то правда, рѣчь сама посвѣдчаеть. Гдѣ жъ колвекъ бовѣмъ едно есть што скубти, тамъ ся римский предложеныи горнуть, тамъ ся тиснуть тамъ съ каждой мѣры старанье чинять, якобы свои прапорци ростягнути могли; которые ростягаючи, заразы на першомъ вступку, а праве — предъ всѣмъ, свои собѣ пожитки звыкли варовати.

Слоўнік

барзо — вельмі
бовѣмъ — бо, дык
варовати — берагчы
дѣепись — гісторык
жадный — ніякі
жебы — каб
згажати — аб'ядноўваць,
мірыць
згола — зусім
мниманье — меркаванне

налѣзеные — тут: набытыя
ово — гэтая
папержь — папа (рымскі)
прапорець — сцяг
преложеныи — духоўны
саноўнік, настаўнік
рѣчь — тут: справа
сполечность — суполь-
насць, саюз
уприймовати —
папярэджаць

ПРАКТЫКАВАННЕ 46. На падставе назіранняў над моўнымі асаблівасцямі «Казання аб Барысе і Глебе», «Жыцці Аляксея», выданняў Ф. Скарыны, С. Буднага і В. Цяпінскага зрабіце заключэнне адносна таго, у якім напрамку адбывалася развіццё мовы рэлігійных твораў на працягу XV—XVI стст., наколькі яна ўпарадкавана і якое значэнне мела дзейнасць Ф. Скарыны і яго паслядоўнікаў для граматычна-правапіснага афармлення старабеларускай літаратурнай мовы, збліжэння яе з жывой гаворкай народа, удасканалення сродкаў літаратурнага выказвання.

ПРАКТЫКАВАННЕ 47. На падставе моўных асаблівасцей помнікаў старабеларускай пісьменнасці XV—XVI стст. вызначце, у якой ступені помнікі розных жанраў адлюстроўвалі з'явы жывой беларускай гаворкі, спрыялі іх замацаванню і пашырэнню ў пісьменнасці, фарміраванню старабеларускай літаратурнай мовы ў яе асобных структурна-стылістычных разнавіднасцях.

ПОМНІКІ XVII ст.

ПРАКТЫКАВАННЕ 48. Прааналізуйце мову і стыль выпісак з актавых кніг і вызначце, у якой меры адлюстраваны:

- фанетычныя і граматычныя асаблівасці беларускай мовы;
- з'явы, абумоўленыя ўплывам польскай мовы;
- традыцыйныя напісанні.

Адзначце, якія з іх мелі характар літаратурнай нормы, а якія можна разглядаць як дыялектызмы.

ЗАЯВА НА КАПЕ АБ КРАДЗЯЖЫ ПЧОЛ (1606 г.)

Друкуецца па выданню: Акты, издаваемые Виленскою комиссией для разбора древних актов. Вильна, 1891, т. 18. Акты о копных судах.

Року тисеча шестьсот шостого, месеца Августа двадцать четвертого дня.

На враде его королевское милости кгородскомъ замьку Слонимьского, передо мьною Станиславомъ Рембескимъ — подстаростимъ Слонимскимъ, будучимъ отъ ясене вельможного пана его милости пана Яна Станислава Сапеги — старосты Слонимьского, Ясвонского, Марковского и Мядельского, жаловаль и оповедалъ урядникъ землянки господарское повету Слонимьского ее милости пани Андреевое Маскевичовое пани Настазей Овсяного, именья ее милости Узловецкого, въ повете Слонимьскомъ лежачого, Тимошь Левоновичъ тымъ способомъ, ижь дей въ року теперь идучомъ тисеча шестьсотъ шостого, месеца Августа двадцать второго дня, въ томъ именью Узловецкомъ, не ведати хто-сь пчоль неподглядованыхъ подданныхъ ее милости Узловецкихъ, у бору Узловецкомъ будучихъ, на розныхъ местцахъ и урочищахъ, въ соснахъ будучихъ, семеро на корень выдраль, не ведаю въ який способъ, чили квалтовне, чили иншимъ способомъ, потаёмьне то учиниль, а то есть меновите дворныхъ пчоль ее милости пани Маскевичовое дъвои, за Хомичы селомъ одны, а другие у Черленки, а бортъника ее милости Михайла Гринчича трое тамже за селомъ Хомичы, Андрея Наумовича — подданого его милости пани Маскевичовое, двои, тамъ же за селомъ Хомичы. О которой той шкоде хочечи меть ведомость, отъ кого бы се стать мела, на копу, водле стародавного звычайу, заказавшы, опыть чинити не занехано будетъ. И просиль тотъ урядникъ ее милости пани Маскевичовое, абы тая жалоба и оповеданье его до книгъ кгородскихъ Слонимскихъ записано было. Што есть записано.

Слоўнік

землянка — уладальница нерухомай маёмасці, дробная памешчыца

занехати — не звяртаць увагі, выпусціць з-пад увагі, пакінуць

на копу заказати — звярнуцца да збору сялян для расследавання справы

РАЗБОР НА КАПЕ СПРАВЫ АБ ПАРУБЦЫ ДУБОУ (1624 г.)

Друкуецца па выданню: Акты, издаваемыя Виленскою комиссіей для разбора древнихъ актовъ. Вильна, 1891, т. 18. Акты о копныхъ судахъ.

Року 1624, месеца Августа 17 дня.

Оповедалъ и жаловалъ урожоный панъ Петръ Тишевичъ на землянъ княжати его милости Слуцкихъ Шуляковъ, на Семена и Данила Болботовъ о томъ, ижъ сего року вышей мененого, сего месяца Августа 6 дня, тые помененые Болботы, будучы людьми в суседстве неспокойными, а вырезаючы частокротъ мне самому и подданнымъ моимъ прыкрости, чынечы кгвалтъ посполитый суседский, наехавшы на кгрунтъ мой власный в князстве Слуцкомъ, у Шуляковъ лежачый, мижы дорогами, на врочыщу Летково, дубы мои два власныи, на выробене бортей гожыи, кгвалтовне порубали и на уле ... до домовъ своихъ, тамъ же у Шуляковъ лежачыхъ, з кгрунту моего поотвожывали; о чомъ я, взявши ведомость, же тые дубы порубаные и з кгрунту моего звезеные, выдлугъ давныхъ звычаевъ, купу есми выдлугъ звычаю збираль... Прото, хочучы я з ними о то правне чынити, на нихъ се протестую и прошу, абы то было до книгъ записано.

Слоўнік

выдлугъ (ведлугъ) —
паводле
кгрунтъ — зямельныя
ўгодзі

копа (у тэксце: купа) —
збор народа для разгляду
якой-набудзь справы

СУДОВЫ ПРЫГАВОР ПА СПРАВЕ ВІЛЕНСКАГА ТРОЦКАГА МАНАСТЫРА (1694 г.)

Урывак для аналізу прыводзіцца па выданню: Акты, издаваемыя Виленскою комиссией для разбора древних актов. Вильна, 1875, т. 8.

Льта отъ Нароженья Сына Божого тысеча шестьсот деветьдесять четвертого, мѣсеца Марца шестого дня.

На рочкохъ кгородскихъ Виленскихъ марцовыхъ, по радкомъ правнымъ оправованыхъ, передо мною Михаиломъ Рафаломъ Шумскимъ — подстолимъ и подвоеводимъ, Яномъ Рачковскимъ, на мѣйску его милости пана Стефана Швейковского — судьи на тотъ часъ protunc засажонымъ, а Яномъ Константинымъ зъ Русинова Вольскимъ — войскимъ и писаремъ, урадниками судовыми кгородскими Виленскими, отъ ясне вельможного пана его милости пана Яна Казимира Сапѣги, воеводы Виленского, гетмана великого князства Литовского, на справы судовые кгородскіе Виленскіе установленными, кгда съ порядку реестрового ку суженью нашому припала справа въ Бозѣ велебного его милости ксендза Юзафата Гуторо-

веча — старшого и всихъ отцовъ базильяновъ, при церкви святой Троицы въ Вильнѣе будучой мѣшкающаго... Не достъ на томъ маючи, черезъ ихъ же обжалованныхъ зъ громадою вальною, зъ стрѣльбою, на туюжъ маетность повторе въ року прошломъ тысяча шестьсот деветьдесять третемъ, мѣсеца декабрия двадцать третьяго дня, на другое село жалуючихъ, названое Руйковщизна, до двора Свиранскаго належачое, кгвалтовне, въ пулночи, гды вже люде уснули, по неприятельску нападши, подданныхъ вѣчистыхъ, самыхъ, жонъ и дѣтѣй и добытки ихъ, забирать усиловали, домовъ ихъ, а меновите дому Семена Ковшика въ нивечъ оберненье, зъ огнями оногo шуканье, гдѣ самого незнаходши, жоны его на име Кристины Ковшиковой збитье и на руку правую скалѣченье, дѣтѣй перестрашенье и другихъ особъ розганянье и до хоробы приведенье, брата того Симона Ковшика, на име Михала Ковшика, тиранско поврозами, яко якогo злочинцу звязавши, зъ помененогo села увезенье, а потомъ оногo въ ноци о пуль мили за неживогo на дорозѣ збитогo покиненье и знову одповѣдь и похвалки черезъ сихъ же обжалованныхъ пановъ Милевскихъ таковымъ же подобнымъ наездомъ и позабѣяньемъ на смерть учиненье; для чого, въ уставичномъ небеспеченствѣ подданные жалуючихъ застаючи, одные стражъ што ночь отпраковать, а другіе прочь исти готуются, а иншіе уже и повыходили, презъ што жалуючіе шкоду не малую въ роботизнѣ поносятъ... Которая справа есть до книгъ судовыхъ кгродскихъ Виленскихъ записана.

Слоўнік

вальныи — усеагульны
 велебныи — прападобны,
 праасвяшчэнны
 войскни — ураднік, які са-
 чыў за парадкам у павесе ў
 час вайны
 одповѣдь — заява

поврозъ — канат, вяроўка
 похвалка — пагроза
 рочки — судовая сесія, якая
 працягвалася 2—3 тыдні
 уставичныи — пастаянны,
 бесперапынны

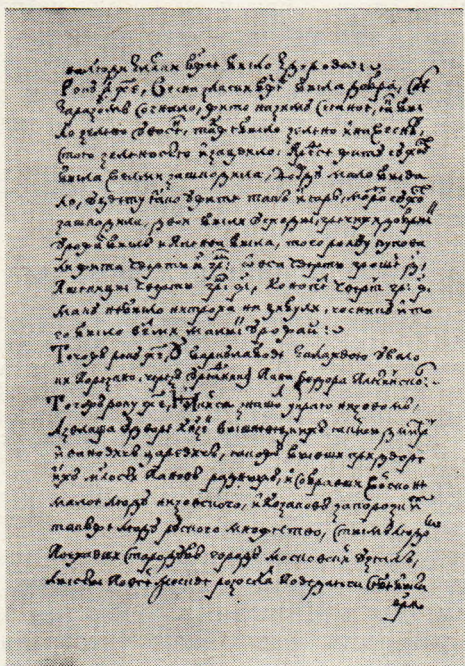
ПРАКТЫКАВАННЕ 49. Прааналізуйце ўрыўкі з летапісаў і хро-
 нік XVII ст. і вызначце:

- агульнапашыраныя і вузкамясцовыя фанетычныя і марфалагічныя рысы беларускай мовы;
- іншамоўныя элементы і матываванасць іх выкарыстання;
- ступень літаратурнай апрацоўкі мовы помнікаў, найбольш яркія сродкі мастацкай выразнасці (эпітэты, словы эмацыянальнай ацэнкі і інш.).

Ахарактарызуйце лексіку помнікаў з пункту гледжання яе паходжання і далейшага лёсу ў беларускай мове.

БАРКАЛАБАЎСКИ ЛЕТАПІС

«Баркалабаўскі летапіс» — гістарычна-мемуарныя запіскі жыхара сяла Баркалабава Быхаўскага раёна Магілёўскай вобласці галоўным чынам пра падзеі, што адбываліся ў наваколлі. Летапіс ахоплівае перыяд 1545—1608 гг. Змешчаны ён у зборніку XVII ст., які захоўваецца ў Дзяржаўным гістарычным музеі ў Маскве. Урывак для аналізу прыводзіцца па выданню: *Вайтовіч Н. Т.* Баркалабаўскі летапіс. Мн., 1977.

Старонка з «Баркалабаўскага летапісу»

Того жъ року была зима злая, снеги великие и силные были морозы многимъ людемъ поморозило кому ногу кому палцы другому видъ уши носъ, а другие з морозу померли: А коли вже была весна в року 1602, Тотъ находъ людей множество почали мерти по пятеру по тридцати у яму хворыхъ голодныхъ пухлыхъ многое множество, страхъ видети гневу божого. а такъ при великихъ местахъ человека по одному у яму ховали священники проводили: тамъ же которые ишли на низъ тые вси тамъ померли мало се зостало, а такъ мерли одны

при местах на вулицах по дорогах по лесах... отец сына сын отца, matka детки детки матку, муж жену жена мужа покинувши детки свои розно по местах по селах разышлися, одинь другого покидали не ведаючи одинь о другомъ мало не вси померли: А коли тотъ нахождь у воротъ албо в дому у кого стоячи хлеба просили. отецъ з сыномъ сынъ с отцемъ, matka з дочкою дочка з маткою, братъ з братомъ, сестра з сестрою, мужъ з жоною, тыми словы мовили силне слезне горко, мовили такъ матухно зезулюхно утухно панюшко, сподариня солнце месецъ звездухно, дай крошку хлеба, тут же подле воротъ будетъ стояти з раня до обеда и до полудня такъ то просячи, тамъ же другий подъ плотомъ и умреть.

Слоўнік

видъ — твар
место — горад

сподариня — гаспадыня

«ДЗЁННИК» ФЕДАРА ЕЎЛАШОЎСКАГА

«Дзённік», аўтарам якога з'яўляецца навагрудскі падсудак Ф. Еўлашоўскі, створаны ў пачатку XVII ст. на матэрыяле назіранняў над мясцовым жыццём і ўражанняў, звязаных з юрыдычнай дзейнасцю. Рукапіс помніка захоўваўся ў Вілянаўскай бібліятэцы (каля Варшавы). Урывак для аналізу прыводзіцца па выданню: Помнікі мемуарнай літаратуры Беларусі XVII ст. / Уклад., уступ. артыкул і камент. А. Ф. Коршунава. Мн., 1983.

Рок 1603. От стычня 22 сэйм вэлкий зачиналсе у Кракове для заповітвеня у Варшове...

В том року 603 мелом трое писане от милого сына моего Яохима, яко того лета с панэм свым, княжатем Мантуанским, был в Нэаполим. Морем там ездил. Якон там велкон учтивость неаполчицы указовали княжати, немней, яко велкему монарше. Был там для лекарств.

Мой зась сын, хоть там инших з моря мыто брало, здравый был. А потым вэ врэснен, впадши в дивнэ фэбры, 23 дня мало не умарл. А ям ту дома, того ж 23 врсеня, зле сны о ним видял и написалэм был в минуцьях тогорочных, утешившисе, же было то в первший квар (те) месяца. Аж з писаня его тот же день 23 обачивши, дивовалэмсе судом и справом божим, хвалечи пренасветшее име его.

Далей в том року 603 не было в моей вядомости, што бы писаня годно было. Одно то, же пан Ян Кароль Ходкевич вжо то другий рок в Лифлянтех з войски мешка, завешши там паню малжонку и сына Яроша малого. Дэрпту, аж кго, праве, знэдивши, ркомо, през трактат

достал, замэчкі околiчнэ побрал и влості сприврацал. Под Рэвель и Нарву уставичне узгоны чинил так бэспечне, яко пред тым вэ чворо на соб(е) з болши(м) войском такей бэспечности не уживано.

Слоўнік

в минуцыях — у календарх з прароцтвамі, прадказаннямі
 врэсень (вресень) — верасень
 заповетрене — зараза
 зась — тут: часціца жа
 знэдивші — прымусіўшы
 малжонка — жонка
 мешкаць — жыць

не меней — не меней
 ркомо — як быццам, нібы
 спривроцать — вяртаць
 стычень — студзень
 трактат — дагавор
 узгон — наезд
 уставичне — пастаянна,
 увесь час, няспынна
 фэбра — гарачка, ліхаманка

«ХРОНІКА» М. СТРЫЙКОЎСКАГА

«Хроніка» польскага гісторыка М. Стрыйкоўскага дае багата звестак з гісторыі славянскіх народаў, а таксама гісторыі Вялікага княства Літоўскага. На польскай мове яна была выдадзена ў 1582 г., а ў першай палавіне XVII ст. з'явіўся яе пераклад на беларускую мову. «Хроніка» змешчана ў рукапісным зборніку, які захоўваецца ў Дзяржаўнай бібліятэцы імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына ў Ленінградзе. Урывак для аналізу прыводзіцца паводле публікацыі ў «Хрэстаматыі па гісторыі беларускай мовы» (Мн., 1961, ч. 1).

Выводь слушны і певны. для чого ся нашъ народ называецъ словянами:

Словяне маюць быти властиве. а правдиве (о чомъ ся з многіхъ гісториковъ вышей показало) звани. ведлугъ зданя мудрыхъ людей от славы: поневажъ сами словяне. и болгарове з руского прыроженого языка. тоє имя собѣ одностайне дали. от славы и от своихъ рицерскихъ дѣлностей. А такъ коли ся они самы славными. словянами звали. теды и римяне з которыми се долго валчили. о грецкие и влоские панства почали ихъ звати славянами. не от словъ але от славы для тогожъ русь поляки. и чехове завжды болшей кохалися в учтивость нижли в скарбахъ. княжата сыномъ своимъ. и иншимъ народу своего. людемъ посполите имена давали. злучене з славою. яко Свѣтославъ. Ярославъ. Преславъ. Бориславъ. Выробиславъ. то єсть который самъ собѣ своею дѣлностью славу выробиль. Мстиславъ. который выймуется за славу. Станиславъ. становячий собѣ славу. Мечславъ от меча славный. єсть то речъ правдиве потребна якожъ и подобна: чого тежъ и Кромеръ во гисторияхъ и во всихъ наукахъ вызволенихъ бозскихъ и свѣцкихъ, значне и достаточне посвѣдчаецъ.

Слоўнік

валчыты — змагацца, біцца,
ваяваць
ведлугъ зданя —
паводле думкі, меркавання
в лоскі — італьянскі
выймаватися — тут:
дабываць
дѣлность — храбрасць,
мужнасць

науки вызволеные —
г. зн. гуманітарныя
нижли — чым
панства — дзяржава
поневажъ — таму што, та-
му, бо; хоць, хаця
посполите — звычайна

ПРАКТЫКАВАННЕ 50. Прааналізуйце ўрыўкі з мастацкіх і публіцыстычных твораў (арыгінальных і перакладных) і вызначце:

а) у якой меры яны адлюстроўвалі розныя фанетычныя і граматычныя асаблівасці тагачаснай беларускай мовы;

б) наколькі лексіка і фразеалогія гэтых помнікаў адлюстроўвае спецыфіку беларускай мовы;

в) у чым і ў якой ступені праявіўся іншамоўны ўплыў на мову помнікаў;

г) якімі рысамі характарызуецца сістэма іх моўна-выяўленчых сродкаў.

ПРАМОВА МЯЛЕШКІ

«Прамова Мялешкі» — вострая палітычная сатыра невядомага аўтара, які асуджае грамадскія парадкі Рэчы Паспалітай і выступае супраць іншаземнага засілля і тых звычайў, што пашыраліся польскімі феадаламі на беларускіх землях. Урываек прыводзіцца па выданню: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Спб., 1865, т. 2.

И то, милостивые панове, не мала шкода, слуги ховаемъ Ляхи: давай же іему сукню хвалендышовую, корми жь іего тлусто; а зь нихъ службы не пытай, — и тольки убравшись, на высокихъ подковкахъ до дѣвокъ дыбле и ходыть, а зь великого кубка трубитъ: ты пане за столъ, а слуга собѣ за столъ; ты борщик, а слуга за пукатую штуку мяса; ты за фляшку, а онъ за другую, а коли слабо держышь, то онъ и ту зь рукъ вырветь! Только пильнуеть: скоро зь дому ты, то онъ моучкомъ прыласкается до жонки. И такого чортополоха зь Нѣмцами выгнаты, што до насъ влѣзли противъ праву нашему...

И то вельми страшная шкода — гологузые куры ховать: ихъ достаткомъ варыты. А за моей памяти прысмаковъ гетыхъ не бывало; добра было: гуска съ грибами, кашка зь перчыкомъ, печонка зь цыбулькою или зь чосныкомъ, а коли на перепышныя достатки — каша рыжовая зь шафраномъ. Вина венгерского не заживали передь тымъ, — малмазыю скромно піяли, медокъ и горѣлочку дзюбали. А грошы подостаткомъ мѣвали, муры муровали и войну славную крѣпко и лучей держали, какъ теперь.

Слоўнік

м а л м а з ы я — віно салодкага
г а т у н к у
р ы ж о в ы й — рысава

с у к н я х в а л е н д ы ш о -
в а я — адзенне з фалендыша,
тоўстага галандскага сукна

АЛЕКСАНДРЫЯ

З беларускіх спісаў «Александрыі» найбольш поўным з'яўляецца Ленінградскі спіс, змешчаны ў рукапісным зборніку пачатку XVII ст. (захоўваецца ў Дзяржаўнай бібліятэцы імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына ў Ленінградзе). Урываак для аналізу з гэтага спіса прыводзіцца па публікацыі: Александрыя / Склад. У. В. Анічэнка. Мн., 1962.

Потомъ оныхъ дний мѣлъ отповѣдь царь Филипъ отъ бога своего презъ сонъ, ижъбы той по смерти его царствовати мѣлъ, хто бы на томъ окрутномъ коню ездилъ. Александеръ теды во 12 лѣтехъ сталсе мощный, смѣлый, мудрый, и ростропный: бо се уже былъ научилъ зуполне всѣхъ наукъ вызволенихъ презъ учителя своего Аристотеля и Кастора. Нѣкоторого дня коли се проходилъ презъ оное мѣсце где стоялъ онъ конь несмиранный, коли на него смотрѣлъ презъ желѣзные краты, а передъ нимъ руки и иншии члонки людскии туды и сюды роскиданы дивовалсе велми: и стягнулъ на тыхъ мѣсть, руку свою до него презъ крату, а конь тежъ стягнулъ до него шию, и почаль его руку лизати, ...а подневши голову свою почаль остро смотрети на Александра. Порозумѣвши Александеръ поволность оного коня, отворилъ краты, а вшедши до оного коня, почаль его легко а лагодно по хребтѣ гладити, а конь тежъ заразомъ инялся передъ нимъ такъ покорне ласити, яко коли песъ передъ паномъ своимъ, такъ тежъ конь передъ Александромъ. Потомъ Александеръ всѣдши на него почаль выежчать з краты. Коли его узрель царь Филипъ реклъ до него: Сыну Александре вси отповѣди божскии выполнены суть в тобѣ, абовѣмъ по смерти моей царство мое буде отъ тебе ряжоно.

Слоўнік

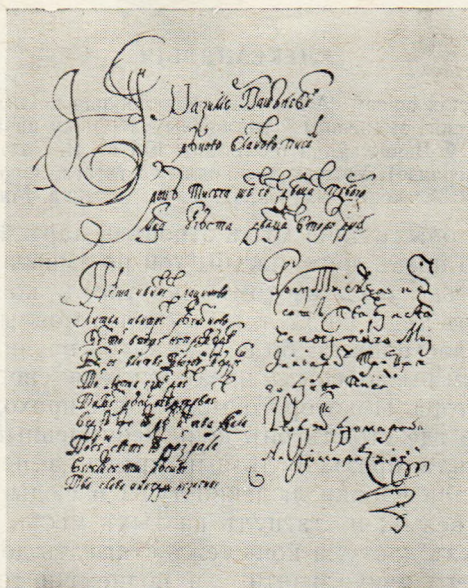
а б о в ъ м ѣ — бо, таму што
з у п е л н е — дасканала,
дастаткова

о к р у т н ы й — люты, жорсткі
ч л о н о к ѣ — частка цела

СІМЯОН ПОЛАЦКІ

Сімяон Полацкі (1629—1680) — беларускі і рускі грамадскі і царкоўны дзеяч, педагог, пісьменнік і публіцыст. Творы пісаў на беларускай, польскай і царкоўнаславянскай мовах. На беларускай мове — панегірычныя і алегарычныя. Аднымі з вядомых твораў з'яўляюцца

«Метры», написаныя з выпадку вызвалення Полацка і прыезду цара Аляксея Міхайлавіча. Урывак для аналізу прыводзіцца па выданню: Труды Отдела древнерусской литературы. М.; Л., 1965, т. 21.

Аўтограф верша Я. Пашкевіча, змешчанага ў Слуцкім спісе Статута Вялікага княства Літоўскага 1529 г.

Радуйся, царю восточныя страны,
 Народам многим от бога посланы.
 Царь обладатель, дедич милостивый, христоролюбивый.
 Ты ны от нужды вражия избавил,
 Россию Белу во свете поставил,
 Прежде напастей бурею стемнену и оскорблену.
 Тобою иго тяжкое зложено,
 Трудное бремя от нас отвержено.
 Все врази наши ныне постыдятся и посрамятся.
 Се бо входишы, цар нас избавляет
 От поруганий, от бед изымают.
 Радуйся, зовем вернии ти рабы сего мы ради.
 Бога молим, да даст ти многа лета
 Верному царю дондеже вси света.
 Светила светла на небе сияют, бег истецают.
 ...Хвали бога, преславный росийский народе,

Жесь стал през Алексея на давной свободзе.
 Он слезы з очу твоих яко дождь осушыл,
 Кгды так слонце на запад, з востока ся рушыл.
 Идыж слонце ясное, и там, где збирает
 Слонце свои промени, кгды от нас зникает,
 Даст то господ, же всюды мощ твою познают,
 Где ся тыле промени слонца разсыпают.

Слоўнік

донде же — пакуль
 жесь — што (злуч.)

идыж — дзе
 кгды — калі

ПРАКТЫКАВАННЕ 51. Прааналізуйце ўрыўкі з палемічных твораў і вызначце, у якой ступені адлюстраваны ў іх:

- рысы тагачаснай беларускай мовы;
- паланізмы;
- розныя архаізмы.

Ахарактарызуйце сродкі мастацкай выразнасці, уласцівыя палемічнай літаратуры.

«КАЗАННЕ ДВОЕ» ЛЯВОНЦІЯ КАРПОВІЧА

«Казанне двое» (Еўе, 1615) — значны помнік палемічнай літаратуры. Аўтарам яго з'яўляецца Л. Карповіч (1580—1620), уся літаратурная і прапаведніцкая дзейнасць якога была накіравана супраць каталіцызму і царкоўнай уніі. Урывак для аналізу прыводзіцца па экзэмпляру, які захоўваецца ў аддзеле рэдкай кнігі Дзяржаўнай бібліятэкі імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына ў Ленінградзе.

Правда теды то есть Петре ижъ добро есть з Христомъ спасителемъ быти, леч не на той толко горѣ, але и на каждомъ мѣстцу: Аще бо пойду посредѣ сѣни смертныхъ не убоюся зла яко ты со мною еси мовить Давыдъ. добро есть з нимъ и терпети, если бовѣмъ з нимъ страждемъ з нимъ и прославимся мовить Павелъ. добро есть з нимъ и умирати, он бовѣмъ есть животъ нашъ, Который кгды ся явит, кгды в повеленіи и въ гласѣ Архангеловѣ, и въ трубѣ Божій съ небеси снии-детъ, тогды и всѣ для него и в немъ умерлые, з нимъ въскреснут въ воскресеніе животу, з нимъ ся явятъ въ явленіе неизреченное славы. Не вѣдаеш, и з другое мѣры, Петре, што мовиш, кгдаж яко тѣломъ от землѣ высоко стоишъ, так и розумъ твой вышей чувственного розумѣня поднесеный маючы, и в ономъ якобы захвиценю въ предверые вышняго царства вшедшы, и нѣякую, оно-го не вечерняго дня, зару обачывши, и якобы концем далца, вышнего оно-го покарму скоштовавшы, таемниц наполненные слова отрыгаеш: вспоминаешъ бовѣмъ три скиній, нахштальтъ троякого в животѣ людскомъ, стану,

то есть стану закона, стану ласки, и стану хвалы альбо блаженства онога вѣчнаго.

Слоўнік

бо вѣ м ъ — бо, таму што; гэ-
та, дык
если бо вѣ м ъ — бо калі
и ж ъ — што
за х в и ц е н е — захапленне

леч — ды
отрыгати — вымаўляць, вы-
крыкваць
скініі — перан. вобразы,
уяўленні, прывіды

«КАЗАННЕ ПАХАВАЛЬНАЕ» М. СМАТРЫЦКАГА

Гэты твор быў напісаны з выпадку смерці Л. Карповіча і выдадзены ў Вільні (1620). Урывак для аналізу прыводзіцца па экзэмпляру, які захоўваецца ў аддзеле рэдкай кнігі Дзяржаўнай бібліятэкі імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына ў Ленінградзе.

Чюль и зналъ себе быти, добрый сей Учитель, на стражи Божой поставленого: красны мѣти на горахъ благовѣствующого и проповѣдуючого покой. Подносиль голось свой якъ трубу. Трезвился во всемъ, бодрствовалъ, працювалъ, чинилъ дѣло евангелисты, послугу свою выполняль... На зеленыхъ травахъ, и на буйныхъ паствахъ, ведлугъ словъ Пророка божого, добрый сей пастырь словесныи овцы Христовы паствѣ своей повѣренныи пасл, згромажал распорошеныи, збирал розбѣглыи: выводилъ ихъ з людовъ отступныхъ, а земль еретицкихъ и халугъ Схисматицкихъ, а вводилъ зась до власной им земли, до единой святой соборной и Апостолской Церкви: зевнутр которой блукаючися, отъ волков и отъ иншихъ крвежадливыхъ бестій пожерты бывши, погинути муселы бы... Того, што было загнуло, шукаль: што было закинено, находилъ: што было поламано, обвязовалъ: што было ослаблено, умоцняль: а што тлустое было и мощное, того стерегль; душу свою наконецъ добрыи сей пастырь за овцы Христовы положити завжды былъ готовый...

Слоўнік

зась — зноў
распорошеныи — рассяены,
раздроблены

схисматицкый — раскольніцкі
халуга — старая хата

«ДЫЯРЫУШ» АФАНАСІЯ ФІЛІПОВІЧА

«Дыярыуш» — публіцыстычны твор палемічнай літаратуры буйнога пісьменніка-палеміста А. Філіповіча (1597—1648), нястомнага абаронцы інтарэсаў працоўнага народа, палымянага змагара за ўз'яднанне Беларусі і Украіны з Расіяй, барацьбіта супраць «уніятаў»

і ўсіх улад рымскіх». «Дыярыуш» быў выдадзены ў кн.: Русская историческая библиотека. Спб., 1878, т. 4. Урывак даецца па гэтаму выданню.

Мѣщане зась убогіе зь Люблина, Соколя, Орши, Пинска, Бѣлска, Кобрыня, Берестя і зь іншых мѣсть і мѣстечокъ плачліве ляментуюць, же южъ не маюць і людзей, зь кимъ бы церквей свонхъ доходити могли! Нимашъ отца і мужа святаго Леонтия Карповича, архимандриты виленскаго і отца Іосифа Бобриковича, старшаго виленскаго! Нимашъ мужей памяці годныхъ Міхаіла Кропивницкаго, Лаврентіа Дрэвінскаго і пана Мефодіа Кіселя, зь колегами яго, въ полѣ рыцэрскомъ не стало, абы о успокоене грунтовное вѣры праваславнае грэцкае домовляліся! Немашъ въ набоженствѣ належнамъ ведлугъ сумненя праваславныхъ людзей волности южъ і за гроши! Ахъ, бѣдажъ! Креста не прынявши дѣтки а дорослые безъ шлюбавъ живутъ, а умерлыхъ въ поляхъ, въ огородахъ і въ пивницахъ потаемне погребавоуць! Немашъ, мовлю, волности южъ і за гроши! Надъ турецкую неволю, тутъ въ панствѣ хрыціанскомъ праваславныя люде болшую неволю терпятъ і маюць! Бо Оршане бѣдныя за тое, що въ братствѣ сваємъ новую церквю збудовалі, двѣстъ червоныхъ золотыхъ подканцлѣрому за печать давалі.

...І южъ то от пятидесять лѣтъ вѣра правдивая і церквю восточная Грэцкая подъ вами, паны хрыціанскімі, въ кролевствѣ Полскомъ для збытковъ унѣ проклятой, ажъ назбытъ утиски терпіть.

Слоўнік

з быткі — дастаткі
на з бы т ь — непамерныя

панство — дзяржава
п и в н и ц а — пограб

ПРАКТЫКАВАННЕ 52. На падставе аналізу мовы і стылю помнікаў беларускай пісьменнасці XVII ст.:

а) вызначце, чым абумоўлена неаднолькавая ступень адлюстравання ў іх асаблівасцей жывой беларускай гаворкі і розных элементаў польскай і іншых моў;

б) ахарактарызуіце асаблівасці развіцця тагачаснай беларускай літаратурнай мовы і яе структурна-функцыянальных стыляў.

ПОМНІКІ XVIII ст.

ПРАКТЫКАВАННЕ 53. Прааналізуіце мову і стыль дзелаўх запісаў XVIII ст. і вызначце:

а) фанетычныя і марфалагічныя асаблівасці беларускай мовы;
б) розныя архаізмы (у правапісе, лексіцы, граматычным ладзе і г. д.);

в) іншамоўныя ўплывы;
г) спецыфічныя прыёмы і формы літаратурнага выказвання.
Устанавіце, якімі рысамі збліжаецца і якімі рысамі адрозніваецца мова гэтых помнікаў у параўнанні з мовай беларускіх дзелаваых помнікаў XVII ст.

КАНТРАКТОВЫ ЗАПІС АНДРЭЯ КНЯЗЕВІЧА (1729 г.)

Тэкст для аналізу прыводзіцца па публікацыі ў кн.: *Можейко Н. С., Игнатенко А. П.* Древнерусский язык. Мн., 1970.

Я Андрей Антонович Князевичъ цехмистръ бывший гарьбарьскій мешчанинъ могилевскій чиню ведомо тым моимъ листомъ и добровольнымъ коньтрактьовымъ записомъ даны пану Стефану бурьмиструвичу Коробаньковичу на то ижъ взялем и руками моими отличилемъ от его самого готовой сумы золотыхъ четьреста за которую то суму золотыхъ четьреста маю и повиненъ буду отдать и выставить юхту добраго чырвонаго невыделаго несвишчеватого негорелаго парь сорокъ пара каждая муси быть фунтавъ осьмьнадыцать могилевской ваги, а фунтомъ каждый цена осьмаковъ осьмьнадыцать, которую то юхту парь сорокъ маю выставить в запустахъ филиповыхъ року теперешнемъ тысеча семьсотъ двадьцать девятымъ... на то даю тей мой добъровольный коньтрактьовый записъ съ подьписомъ рукъ нашихъ. Писан въ Могилеве року тысеча семьсотъ двадьцать девятого: мца юля двадьцать шестьтого.

Слоўнік

запусты филиповые —
піліпаўскі пост (з 14 лістапада па 25 снежня)

осьмакъ — восем грошай
цехмистръ — старшыня
цэха

ЗАВЯШЧАЛЬНЫ ЗАПІС МІКІЦІЯ ПАДЛОБКА (1735 г.)

Тэкст для аналізу прыводзіцца па публікацыі ў кн.: *Можейко Н. С., Игнатенко А. П.* Древнерусский язык. Мн., 1970.

Я, Микитий Подлобко чиню тымъ моимъ тестаментом ижъ я будучи при хоробе смертельной лягую мой дом из грунтомъ никому ни в чимъ незаведени сыну моему Тимофею Подлобце жебы ништо немель протенци и до него и щобъ онъ мое тело многогрешное ведлугъ належитого порядку христьянского з молитвами якъ темъ през четьре десять дніи хвала бозкая за мою душу не уставала и в притомные часы жебы молитва божая не уставала. Меисце земли застаючимъ в Ситномъ ряду сыномъ моимъ первои мое и жоны на имя единому Уколу и другому Ва-

силію Подлобкам которое меістце локоть единъ з едной стороны Василія Щанкового, а з другой стороны Максима, а тылом от цекавзы, то имъ записую и лягую...

Року 1735 мца мая 11 дня на уряде его королевской милости меским могилевским постановившисе очевисто учтивый Тимофей Подлобка м. м. тотъ тестаментъ отца своего през особъ духовныхъ списаныи до актикаціи до книгъ меских могилевскіхъ подалъ. Принялъ Генрий Трубницкий регентъ канцелярии м. м.

Слоўнік

актикація — запіс у актывую кнігу
ведлугъ — паводле
грунтъ — зямельныя ўгоддзі
жебы — каб
локоть — мера даўжыні (каля 0,5 м)
ляговать — завяшчаць

незаведеныи — неза-
вешчаны
притомные часы —
тут: у тых часы
протенція — тут: прэтэнзія
регентъ — начальнік
тестаментъ — завяшчанне
цекавза — склад

ПРАКТЫКАВАННЕ 54. Ва ўрыўках са школьных камедыя сярэдзіны XVIII ст. вызначце:

а) якія з тых рыс беларускай мовы, што звычайна не адлюстроўваліся помнікамі ранейшага часу, адлюстраваліся ва ўрыўку;

б) наколькі паслядоўна яны ўжываліся;

в) якія з іх могуць разглядацца як вузкамясцовыя;

г) якое месца займаюць у структуры мовы ўрыўка з'явы, не характэрныя для сучаснай беларускай літаратурнай мовы;

д) выкарыстанне якіх з гэтых з'яў можна тлумачыць уплывам пісьмовых традыцый, а якіх — уплывам іншых моў.

Камедыя пад назвай «Выписано из бывших в Смоленской семинарии комедей». Захоўваецца ў рукапісным зборніку ў Дзяржаўнай бібліятэцы імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына ў Ленінградзе. Урывае даецца па арыгіналу.

Мужыкъ. А цяпер вотъ пановъ попался у ты кросны, што вотъ под старость; сувавшись якъ рынисся дыкъ нѣгдзи и згинишь а пяць у мянѣ и сыновыхъ сыновъ якъ дубовъ, што па ихъ вотъ цяпѣрь, и ништо ни давѣдаитца, яны рады што старога з двора збыли; хухъ ажъ встамився вжо жъ таки адыхну Авось таки который ци ня придициъ.

Сынъ. Бацка! гу, агу, Бацка: идзѣ ты ета забрiовъ куды ѣта цябѣ хварыши занясли.

Мужыкъ. Охъци мнѣ ета маяго сына голась, во нѣгдзѣ нидалiока у навинахъ.

Сынъ. А во iонъ! Бацька ци ты ужо, мы цябѣ давно праждаліся, хто цябѣ сюды занiосъ ци ни фарыши.

Мужыкъ. Ци фарыши ци ни фарыши, а былъ ци вы з маткою харашы? Усiо якъ идзи, дакъ идзи у Люба-

вечи ци ни пападзѣтца чаго гуляючы, пашовъ, ажну вотъ цяпфрь и самъ попався, виць тамъ ни па нашему, ни такъ якъ у насъ...

Слоўнік

ф а р ы ш ь (х в а р ы ш ь) — арабскі коннік; зух

МАЦЕЙ І ДОКТАР-ШАРЛАТАН

Тэкст інтэрмедыі друкуецца па публікацыі ў кн.: Хрэстаматыя па старажытнай беларускай літаратуры. Мн., 1959.

Мацей. А вей, а вей! Вох, вох, вох! Вот, мае паночки, быв я у пана Барановскаго на куцьи. Да як падѣв куцьи, дак не могу сопци. Што мая Ульяна ни робила! И горшок на пупъ становила. Да и тое не памагло, да яще горш прилягло. Порадзили мнѣ галасу купервасу, да бурачнага квасу, моху, чортапалоху и яшчэ нечага, забывся, троху,— усё гэта зелья скалациць да выпиць. Зробив я и гэся. Не памагло. Еше горш прилягло. Вот каб нашовся дактарочэк да палячив мой животочэк,— от-дав бы яму и торбачку и мяшочэк.

Доктар-шарлатан (*выходзе*). Што тобѣ, мужик?

Мацей. А вот, паночэк, несправность, бурченья, резачка, обенбенило, як Антонову козу!

Доктар. Кладзися, мужик! Як цябе завуць?

Мацей. Мацей.

Доктар (*б'е яго палкаю, прыгаварвае*). Поцей, пане Мацей!

Мацей (*устае, а доктар уцякае*). Ах, лихо тваей мацери! Напацев, намацев, да и сам к чорту паляцев! Вот каб дагнав, вот бы у плечки нагрукотав!

ПРАКТЫКАВАННЕ 55. На падставе прааналізаванага матэрыялу зрабіце заключэнне адносна развіцця мовы беларускай пьменнасці ў XVIII ст. (ступень яе збліжэння з жывой беларускай гаворкай, склад лексікі і фразеалогіі, характар моўна-вьяўленчых сродкаў, асаблівасці літаратурнай апрацоўкі).

III

НОВАЯ БЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРНАЯ МОВА

Адметнасць шляхоў фарміравання і развіцця новай беларускай літаратурнай мовы заключаецца ў тым, што яна ўзнікала як з'ява, непасрэдна не звязаная са старой беларускай літаратурнай мовай. Пры гэтым трэба ўлічваць, што многія з тых моўна-выяўленчых сродкаў, якімі карысталіся пісьменнікі папярэдніх эпох, зберагла вусная народная паэзія да моманту ўзнікнення твораў новай беларускай літаратуры (гэтыя сродкі якраз і чэрпаліся не ў малой меры папярэднімі пісьменнікамі з крыніц народнай моватворчасці). Аднак развіццё старой беларускай літаратурнай мовы было спынена ў канцы XVII—XVIII ст., і новая беларуская літаратурная мова пачынала складвацца — у новых гістарычных умовах жыцця беларускага народа ў складзе Расіі з канца XVIII ст. — не шляхам паступовага відазмянення старой беларускай літаратурнай мовы, а ўжо на новай аснове — паслядоўна на аснове жывой народнай гаворкі, якая намаганнямі майстроў нацыянальнай літаратуры апрацоўвалася, шліфавалася, удасканальвала свае выяўленчыя магчымасці і набывала ў літаратурных творах адпаведную стройнасць і ўпарадкаванасць.

Згодна з гэтым пры вывучэнні новай (нацыянальнай) беларускай літаратурнай мовы ў першую чаргу асвятляюцца наступныя пытанні:

гістарычныя прадпасылкі ўзнікнення новай беларускай літаратурнай мовы і культурна-грамадскія фактары яе развіцця і ўдасканалення;

асаблівасці выпрацоўкі яе выяўленчых сродкаў і правапісна-граматычнай нармалізацыі;

роля майстроў беларускага слова (пісьменнікаў, публіцыстаў і наогул дзеячаў беларускай культуры) ва ўзбагачэнні і ўдасканаленні сродкаў і прыёмаў літаратурнага выказвання;

крыніцы адбору і папаўнення моўна-выяўленчых рэсурсаў;

узаемадзеянне новай беларускай літаратурнай мовы з тэрытарыяльнымі дыялектамі і іншымі мовамі;

яе грамадскія функцыі на розных гістарычных этапах і асаблівасці функцыянальна-стылістычнага развіцця.

Асвятленне гэтых пытанняў патрабуе аналізу адпаведных крыніц — твораў беларускай мастацкай літаратуры і публіцыстыкі, навуковых і іншых выданняў XIX—XX стст., граматычных і лексікаграфічных распрацовак новай беларускай літаратурнай мовы і г. д. Аналіз павінен праводзіцца па першавыданнях, таму што пазнейшыя перавыданні гэтых крыніц не захоўваюць усіх тых асаблівасцей, якія маюць істотнае значэнне для гісторыі новай беларускай літаратурнай мовы.

Кожная выбраная для аналізу крыніца павінна так ці інакш раскрываць характэрныя рысы новай беларускай літаратурнай мовы на пэўным этапе яе развіцця. Аналізам ахопліваюцца тыя крыніцы, якія адлюстроўваюць працэсы выпрацоўкі і станаўлення сістэмы графічных, правапісна-граматычных, лексіка-семантычных, стылістычных і г. д. норм новай беларускай літаратурнай мовы. Такія крыніцы датуюцца пераважна XIX — першымі двума дзесяцігоддзямі XX ст. (у кнізе яны падаюцца не ў строга храналагічным парадку, гэты парадак часам парушаецца дзеля іх тэматычнага аб'яднання). Крыніцы пазнейшага часу выяўляюць па сутнасці ўжо сучасны стан беларускай літаратурнай мовы, і служаць яны галоўным чынам для рашэння тых задач, што ўзнікаюць пры вывучэнні курсаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы і яе стылістыкі.

Крыніцы (тэксты) неабходна аналізаваць усебакова, пачынаючы з графікі, якою яны надрукаваны, і канчаючы характарыстыкай уласцівых ім сродкаў і прыёмаў перадачы зместу выказвання. У тэкстах новай беларускай літаратурнай мовы няма патрэбы скрупулёзна выяўляць на фоне іншых моўных з'яў усе тыя рысы, што сведчаць пра сувязь з жывой беларускай гаворкай, як гэта рабілася пры аналізе помнікаў старажытнай пісьменнасці, бо ў аснове мовы гэтых тэкстаў якраз і ляжыць непасрэдна жывая народная гаворка. Тут важна ўстанавіць, наколькі дакладна яна перадаецца сродкамі тагачаснай графікі, у якой меры адлюстроўваюцца агульнапашыраныя і вузкамясцовыя моўныя рысы, а таксама іншыя з'явы, нетыповыя для беларускай мовы ў цэлым. І яшчэ: наколькі паслядоўна здолеў аўтар (выдавец) перадаць на пісьме асобныя фанетычныя і граматычныя асаблівас-

ці беларускай мовы, напрыклад аканне і яканне, канчаткі пэўных склонаў і дзеяслоўныя формы, наколькі разборліва ён падыходзіў да адбору моўна-выяўленчых сродкаў, у прыватнасці лексікі і фразеалогіі. Усё гэта і дае магчымасць вызначыць ступень літаратурнай апрацоўкі мовы тэксту, правесці адрозненне яе ад вусна-гутарковай мовы: і на ўзроўні правапісу і граматыкі, і ў адносінах выкарыстання сродкаў мастацкай выразнасці.

Такі аналіз вымагае звяртаць увагу літаральна на ўсе асаблівасці тэксту: на кожную літару і кожны знак прыпынку, на кожную граматычную форму і кожнае слова. Моўныя факты тэксту параўноўваюцца з фактамі сучаснай беларускай літаратурнай мовы, выяўляецца ўсё тое, што не супадае з яе нормамі, бо гэта якраз і вызначае спецыфіку мовы тэксту, шырэй — стан увогуле беларускай літаратурнай мовы на нейкім гістарычным адрэзку часу (зразумела, за выключэннем пэўных індывідуальных, нетыповых асаблівасцей, уласцівых тэксту).

Для такога аналізу патрабуецца добрае веданне фактаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы, таму што толькі пры гэтай умове можна вызначыць моўную спецыфіку тэксту, напісанага ў пару фарміравання новай беларускай літаратурнай мовы. Прыходзіцца кожны тэкст як бы «праверыць» з пункту гледжання сучасных правіл беларускай арфаграфіі і граматыкі, сучасных норм словаўжывання і пры гэтым не ўпусціць ніводнага адхілення ад іх, хоць зусім натуральна, што розныя «адхіленні» ў тэкстах ХІХ — пачатку ХХ ст. ад сістэмы сучасных правіл, якая склалася значна пазней, — з'ява непазбежная, заканамерная.

Пажадана не толькі выявіць усе своеасаблівыя з'явы ў тэкстах, але і па магчымасці растлумачыць прычыны іх узнікнення. Часцей за ўсё яны тлумачацца ўздзеяннем мясцовых гаворак, прадстаўнікамі якіх былі аўтары (выдаўцы) тэкстаў; часам сваю ролю адыгрывалі розныя іншамоўныя ўплывы. Устанавіць дыялектную «прывязку» той ці іншай асаблівасці магчыма на падставе даных дыялекталогіі. Дыялекталогія, такім чынам, з'яўляецца важным дапаможным сродкам інтэрпрэтацыі пісьмовых крыніц пры вывучэнні гісторыі беларускай літаратурнай мовы. Іншамоўныя ўплывы ўстанаўліваюцца шляхам выкарыстання адпаведных даведнікаў. Акрамя таго, звяртаецца ўвага на тое, ці не залежыць ужыванне якой-небудзь з'явы ад устаноўленых тым ці іншым выдавецтвам уласных правіл друкавання кніг на беларускай мо-

ве (большасць гэтых правіл былі агульнымі для ўсіх тагачасных выдавецтваў, але некаторыя рысы беларускай мовы па-рознаму перадаваліся рознымі выдавецтвамі).

Для вывучэння гісторыі новай беларускай літаратурнай мовы выкарыстоўваюцца толькі друкаваныя крыніцы. Выцякае гэта з таго, што развіццё літаратурных моў у новы (нацыянальны) перыяд адбываецца ў непасрэднай сувязі з развіццём кнігадрукавання, бо кнігадрукаванне ў гэты час становіцца найбольш зручным і даступным спосабам пашырэння літаратурнай прадукцыі.

Большасць беларускіх выданняў XIX ст. надрукавана лацінскімі літарамі, дакладней — той графікай, якую перадаецца на пісьме польская мова. Так друкавалі свае творы Я. Чачот, А. Рypінскі, А. Баршчэўскі, В. Дунін-Марцінкевіч, К. Каліноўскі, Ф. Багушэвіч і інш. Каб чытаць іх творы ў першавыданнях, трэба ведаць адметныя асаблівасці выкарыстання лацінскіх літар для перадачы польскай мовы.

Зычныя ў польскай графіцы, а гэта значыць — і ў беларускіх выданнях XIX — пачатку XX ст., перадаюцца лацінскімі літарамі ў іх агульнапрынятым значэнні: лацінская літара *b* адпавядае кірылаўскай літары *б*, *d* — *д*, *f* — *ф*, *g* — *г*, што абазначае адпаведны выбухны гук *г*, *h* — *г*, што абазначае адпаведны фрыкатыўны (фарынгальны) гук *г*, *k* — *к*, *m* — *м*, *n* — *н*, *p* — *п*, *r* — *р*, *s* — *с*, *t* — *т*, *w* — *в*. Своеасабліва выкарыстоўваюцца наступныя літары: *l* абазначае *л* мяккі (параўн. белар. *lasok*, *lop*, *lalka*), *ł* — *л* цвёрды (*ład*, *łaska*), *z* — *з* (*zvon*, *zawu*), *ż* — *ж* (*żart*, *kazu*), *ch* — *х* (*chata*, *choład*), *cz* — *ч* (*czad* *nocz*), *sz* — *ш* (*szar*, *naszu*), *dz* — *дз* (*dziwa*, *dziki*), *dź* — *дж* (*dożdź*, *chadźu*). Нескладовы *ŷ* доўгі час у беларускіх выданнях XIX ст. абазначаўся літарай *u*, якая выкарыстоўвалася таксама і для перадачы *y* доўгага (г. зн. *y* і *ŷ* на пісьме не адрозніваліся: параўн. *chadźu* і *chadziu*). У творах В. Дуніна-Марцінкевіча *ŷ* (нескладовы) перадаваўся літарай *u*, набранай курсівам (*dzieuŷki*). З канца XIX ст. (напрыклад, у творах Ф. Багушэвіча) ён абазначаецца літарай *ŷ*.

Мяккасць зычнага перад наступным зычным або на канцы слова перадаецца праз напісанне над адпаведнай літарай значка ('): *brać*, *iści*, *gadać* і г. д. Гэтак жа абазначаецца і мяккасць афрыкаты *дз* перад наступным зычным і на канцы слова: *dźmi*, *budź*.

Перад галоснымі гукамі мяккасць зычных перадаец-

ца шляхам напісання пасля літары, што абазначае зычны, *i*, а затым адпаведнага галоснага: піата (г. зн. *няма*, без *i* чыталася б: *нама*), піеба (г. зн. *неба*, без *i* чыталася б: *нэба*, як у слове *орэга* — *опэра*), міод (г. зн. *мёд*, без *i* чыталася б: *мод*), *kapiusznia* (г. зн. *канюшня*, без *i* ў адным і другім выпадку чыталася б: *канюшна*).
Натуральна, што літара *i* перадае адначасова і адпаведны галосны гук і мяккасць папярэдняга зычнага, бо гук *i* ўжываецца заўсёды пасля мяккага зычнага: *idzi, sini* і г. д.

Такі спосаб перадачы мяккасці зычных абумовіў ужыванне для абазначэння галосных усяго толькі шасці літар: *a=a, e=э, o=o, u=y, i=i* і *y=ы* (параўн., напрыклад, напісанне слова *elektryczność*).

У некаторых выданнях, акрамя таго, ужываліся літары польскай графікі *ą* (перадавала ў тэкстах на беларускай мове спалучэнне гукаў *он*: *ąd* — *ронд*, г. зн. *урод*) і *ę* (перадавала спалучэнне гукаў *ен*: *święcić* — *свенціць*). Можна сустрэць і іншыя выпадкі своеасаблівага выкарыстання літар. Напрыклад, у творах В. Дуніна-Марцінкевіча ўжываецца ў пачатку слоў літара *i*, набраная курсівам: *ihgajeć* (г. зн. *йграець*).

Заўсёды адзначаецца ў адпаведных выпадках зычны *j*, які ў графіцы, заснаванай на традыцыйнай кірыліцы, не мае асобнай літары. Таму пішацца: *jata* — *яма*, *tajo* — *маё*, *pajeżdżić* — *наездзіць*, *sinija* — *сінія*, *hulaju* — *гуляю*, *tuju* — *мый* і г. д. (пры перадачы гэтых слоў кірылаўскім пісьмом тут выкарыстоўваюцца літары *я, ё, е, ю* або *й*).

У пачатку ХХ ст. у практыцы беларускага кнігадрукавання адбыліся пэўныя змены ў выкарыстанні лацінскіх літар для перадачы гукаў беларускай мовы: як і ў некаторых іншых мовах (напрыклад, літоўскай, чэшскай), гук *ж* стаў абазначацца літарай *ż* (замест *ž*), гук *дж* — літарамі *dź* (замест *dž*), гук *ч* — літарай *ć* (замест *cz*), гук *ш* — літарай *ś* (замест *sz*). Гук *ў* набыў абавязковае абазначэнне (шляхам напісання літары *u*: *буи, воік* і г. д.).

Трэба, аднак, мець на ўвазе, што ў беларускіх выданнях ХІХ — пачатку ХХ ст., надрукаваных лацінскімі літарамі, нярэдка сустракаюцца розныя друкарскія памылкі: блытаецца напісанне *l* і *ł* (напрыклад, *ład* замест *ład*), адсутнічае *i* для абазначэння папярэдняга мяккага

зычнага перад наступным зычным (mєnszy замест mєns-
zy), а таксама значок (') для абазначэння мяккасці
зычнага перад наступным зычным або на канцы слова
(hraz замест hrazĭ) і г. д. Такая з'ява выклікалася розны-
мі прычынамі, а найперш адсутнасцю сталай паліграфіч-
най базы для выдання беларускіх кніг (яны друкаваліся
спарадычна ў тагачасных польскіх або рускіх выдавец-
твах).

Што датычыцца выданняў кірыліцай, дакладней —
грамадзянскімі літарамі, то гэтыя выданні спачатку дру-
каваліся па ўзору тагачасных рускіх выданняў і адлюст-
роўвалі тую графічную сістэму, якая выкарыстоўвалася
ў рускай мове, а таксама многія асаблівасці рускага пра-
вапісу. Адсюль у беларускіх выданнях выкарыстоўваюц-
ца літары *и* (абазначае адпаведны галосны гук у пачат-
ку слова і пасля зычнага і *і* — для абазначэння гэтага
гука перад галоснымі і зычнымі *ў* і *й*: *кони, ими*, але
такіе, сніу, синій), літара *ѣ* у такіх словах, як *лѣта, ѣду,*
сѣна (г. зн. там, дзе яно этымалагічна абумоўлена), літа-
ра *ѣ* пасля цвёрдых зычных на канцы слова (*столѣ*), лі-
тара *щ* (*щасце*) і нават такія літары, як *ѳ* (фіта) і *ѵ*
(іжыца), не адзначаюцца *ў* (*прауда, даунѣйшій* або *при-*
шов), *'о* (*енѣ, залегѣ*, г. зн. *ён, залёг*) і г. д.

Пад уплывам рускага правапісу часта не перадаецца
аканне і пішацца *о* і *ў* ненаціскным становішчы, дзе *ў*
беларускай мове вымаўляецца *а*: *столы, бѣлой*. Можна не
абазначацца спецыфічная для беларускай мовы мяк-
касць этымалагічных *д* і *т*, якая зараз перадаецца праз
напісанне літар *дз* і *ц*: *день, чувать* і г. д. Гук *р*, які ў
беларускай мове зацвярдзеў, абазначаецца мяккім па-
водле таго, якім ён быў раней: *порядокѣ, пригодны*.
Зацвярдзелыя шыпячыя таксама могуць перадавацца
мяккімі: *нашей, яще*. Прыметнікі *ў* мужчынскім родзе
ўжываюцца з канчаткам *-ый/-ій*: *бѣлый, вялікій*, у
множным ліку — з канчаткам *-ые/-іе*: *бѣлые, великіе*
і г. д.

Разам з тым выдаўцы, друкуючы беларускія кнігі,
адступалі — у большай ці меншай меры — ад рускага
правапісу, каб перадаць спецыфічныя рысы беларускага
вымаўлення і граматыкі. Аднак рабілася гэта не заўсё-
ды паслядоўна. Так, у адных выданнях даволі дакладна
перадаецца поўнае недысімілятыўнае аканне, характэр-
нае для беларускай мовы, але тут жа не перадаецца дру-
гая якая-небудзь беларуская характэрная рыса, напры-
клад, зацвярдзеласць шыпячых і *р*. Нярэдка тую ці ін-

шую рысу нават у адным і тым жа выданні перадаюць па-рознаму, напрыклад: *пишуць*, але *чувають* або *карысць*, але *подговариваюць*.

Усё гэта і павінна ўлічвацца пры аналізе тэкстаў (таксама як і некаторыя чыста індыўдуальныя асаблівасці выдавецкай практыкі тых ці іншых выдаўцоў беларускіх кніг, напрыклад, напісанні тыпу *сварод*, *бьеднасць*, *людзі*, *јешче*, *сиіни*, *заг'аг'ала* і да т. п.). Уважлівы аналіз графічных і правапісных асаблівасцей беларускіх выданняў XIX — пачатку XX ст. дапаможа з большай або меншай дакладнасцю размежаваць з'явы агульнапашыраныя і вузкамясцовыя, тыповыя і характэрныя толькі асобным выданням і тым самым раскрыць агульныя заканамернасці фарміравання норм, удасканалення і ўзбагачэння выяўленчых сродкаў беларускай нацыянальнай літаратурнай мовы ва ўзаемаадносінах яе з народнымі гаворкамі і мовамі суседніх народаў.

Для характарыстыкі асаблівасцей фарміравання і развіцця новай беларускай літаратурнай мовы з пункту гледжання яе ўзаемаадносін са старой беларускай літаратурнай мовай і жывой гаворкай беларускага народа можна выкарыстаць, акрамя спецыяльных навуковых дапаможнікаў па курсу гісторыі беларускай літаратурнай мовы, таксама наступныя працы: *Аниченко В. В.* Из истории белорусского литературного языка.— Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз., 1972, № 6, с. 559—562; *Жураўскі А. І., Крамко І. І.* Важнейшыя адрозненні паміж новай і старой беларускай літаратурнай мовай.— У зб.: Беларускае і славянскае мовазнаўства. Мн., 1972, с. 132—147.

Дадатковы матэрыял адносна працэсаў выпрацоўкі правапіснаграматычных норм новай (нацыянальнай) беларускай літаратурнай мовы гл. у працах: *Вайтовіч Н. Т.* Да пытання аб фарміраванні нацыянальнай літаратурнай беларускай мовы. Мн., 1958; *Камароўскі Я. М.* Беларускі правапіс. Мн., 1965, с. 3—45; *Крамко І. І., Юрэвіч А. К., Яновіч А. І.* Эвалюцыя мовы беларускіх друкаваных выданняў новага перыяду.— Весці АН БССР. Сер. грамад. навук, 1967, № 3, с. 41—49; *Мацкевіч Ю. Ф., Мурашко А. Г., Орешонкова А. В.* Взаимодействие между белорусским национальным литературным языком и народными говорами.— У зб.: Вопросы образования восточнославянских национальных языков. М., 1962, с. 127—150.

Наступныя працы прысвечаны раскрыццю кантактаў новай беларускай літаратурнай мовы з іншымі мовамі: *Булахаў М. Г.* Развіццё беларускай літаратурнай мовы ў XIX—XX стст. ва ўзаемаадносінах з іншымі славянскімі мовамі. Мн., 1958; *Жураўскі А. І., Крамко І. І.* Характар знешніх узаемаадносін беларускай літаратурнай мовы з іншымі славянскімі мовамі ў пачатковы перыяд яе фарміравання. Мн., 1973.

Шляхі станаўлення і далейшага ўдасканалення новай беларускай літаратурнай мовы разглядаюцца таксама ў працах: *Булахаў М. Г., Бірыла М. В.* Развіццё беларускай літаратурнай мовы ў савецкі перыяд.— Весці АН БССР. Сер. грамад. навук, 1976, № 4, с. 103—111; *Красней В. П.* Функцыянальнае развіццё беларускай літаратурнай мовы ў савецкі час.— Веснік БДУ. Сер. IV, 1982, № 3, с. 5—8; *Ша-*

кун Л. М. Развіццё беларускай літаратурнай мовы ў сям'і моў братніх народаў Савецкага Саюза.— Весті АН БССР. Сер. грамад. навук, 1978, № 6, с. 124—133.

ТЭКСТЫ XIX ст.

ПРАКТЫКАВАННЕ 56. Прааналізуйце ўрывак з ананімнай паэмы «Энеіда навыварат» і вызначце:

- а) яго графічныя асаблівасці;
 - б) важнейшыя рысы правапісу (фанетычныя напісанні, якія адлюстроўваюць характэрныя з'явы жывога беларускага вымаўлення, з аднаго боку, а з другога — такія напісанні, што абумоўліваюцца ўплывам тагачаснай рускай арфаграфіі або нейкімі іншымі прычынамі);
 - в) тыповыя для беларускай мовы марфалагічныя і сінтаксічныя з'явы;
 - г) розныя адхіленні ад агульнапашыраных беларускіх моўных рыс (выкліканыя ўздзеяннем пэўных мясцовых гаворак і іншымі прычынамі);
 - д) асаблівасці лексічнага складу (агульнапашыраныя словы і дыялектызмы, розныя іншамоўныя запазычанні, склад лексікі з пункту гледжання яе семантыкі і стылістычнай дыферэнцыяцыі і г. д.).
- Устанавіце, наколькі літаратурна апрацавана мова ўрыўка (у адносінах выкарыстання лексічных і фразеалагічных сродкаў, паслядоўнасці перадачы характэрных рыс беларускай фанетыкі і граматыкі, напрыклад, такіх як аканне і яканне, дзеканне і цеканне, пераход *в* у *ў*, зацвярдзеласць *р* і шыпячых).

Паэма «Энеіда навыварат» — першы буйны твор беларускай літаратуры пачатку XIX ст. і адна з першых публікацый на беларускай мове кірыліцай (грамадзянскімі літарамі) пасля пэўнага перапынку ў беларускім кнігадрукаванні. Упершыню была надрукавана ў 1845 г. у пецябуржскім часопісе «Маяк» (т. 23, разд. «Смесць»). Урывак з паэмы прыводзіцца паводле гэтага выдання.

Яней дзяцюкь вишь быу хупавый,
Парнюкь няuvoшта украсіу
И пакь удауся нелукавый:
Даступень, весель, не спясіу.
А Греки вайну нарабили,
Якь ляда Трою такь спалили.
Кашель схопіуши на уцёкь
И такь зробіуши ёнь чаунокь,—
Траянцами яго набіу
И у моря синяе пусціу.
А якь Юнона была злая
Якь Паня наша, такь лихая,
Яго, хотсьла погубитсь;
Вь кацёлъ у пекль пасадзитсь:
За то, вотъ вишь ты, ня любила
Вянера, што яго радзила...

Юнона воблакъ атпихнула,
 Да зъ нѣба на морѣ взглянула,
 А жъ вась на чаунакѣ Яней;
 «Ахъ! ты лякруцина, зладзѣй
 «Вась я табѣ змялю въ табаку;
 «Ражномѣ у моря, якѣ собаку!...
 «Швыдчей, насоуку дай мнѣ, Геба!
 «Да у торбу, положи мнѣ хлѣба,
 «Впряги паулина въ торадзѣйку,
 «Спряги яичню, да индзѣйку!»
 Ина, усѣуши, пакатсилась,
 Якѣ разѣ, въ Яола ачутсилась:
 Яолѣ, тагды сядзѣу на пецкѣ,
 Мязгу скаблїу на перепецкѣ
 И кавярзеньки падплетау,—
 И вась аборы подобрау,
 Заткнуу за поясѣ кацатыхъ
 Скаціуся сѣ пецки въ адзинѣ михѣ.

Слоўнік

ка вярзенькі — лапці
 кацатыхъ — качатыг, шыла
 падплятаць лапці, спіца
 лякруцина — ад рэкрут,
 тут: прахвост, шэльма
 насоука — халат. балахон

пакѣ — узмацняльная часціца
 торадзѣйка — брычка,
 таратайка
 украсіу — тут: прыгожы
 хупавыі — лоўкі, спрытны
 швыдчей — хутчэй, шпарчэй

Параўнайце моўныя асаблівасці ўрыўка з моўнымі асаблівасцямі ўрыўкаў з помнікаў беларускай літаратуры XVII—XVIII стст., у прыватнасці такіх, як «Прамова Мялешкі» (урывак з яе гл. на с. 120), школьная камедыя, створаная ў Смаленскай семінарыі (урывак з яе гл. на с. 127—128).

Адзначце:

а) якія агульныя рысы ўласцівы графічнай сістэме ўсіх гэтых твораў;

б) чым збліжаюцца гэтыя творы з боку правапісу і граматычных асаблівасцей;

в) якія агульныя семантычныя і стылістычныя пласты лексікі выкарыстоўваюць аўтары гэтых твораў;

г) чым тлумачыцца наяўнасць агульных рыс у мове гэтых твораў;

д) якімі рысамі адрозніваецца іх мова і наколькі істотнае гэта адрозненне;

в) што дае падставы адносіць паэму «Энеіда навыварат» да новага перыяду ў гісторыі беларускай літаратурнай мовы.

ПРАКТЫКАВАННЕ 57. Прааналізуйце ў такім жа плане, як гэта патрабавалася пры аналізе ўрыўка з паэмы «Энеіда навыварат», урыўкі з іншых ананімных вершаваных твораў XIX ст. (г. зн. вызначце іх графічныя, правапісна-граматычныя, лексіка-фразеалагічныя, стылістычныя асаблівасці з пункту гледжання адлюстравання агульнапашыраных і вузкамясцовых з'яў беларускай мовы, а таксама роз-

ных іншамоўных уплываў, устанавіце, наколькі апрацавана мова гэтых твораў).

Параўнайце моўна-стылістычныя асаблівасці прааналізаваных ананімных твораў і на падставе такога параўнання зрабіце вывад аб тым, у якім напрамку развівалася мова беларускай ананімнай літаратуры XIX ст. (для параўнання асабліва мэтазгодна выкарыстаць матэрыял ананімных паэм «Энеіда навыварат» і «Тарас на Парнасе»)

УРЫВАК З ВЕРША «ВОСЬ ЦЯПЕР ЯКІ ЛЮД СТАЎ»

Верш запісаны І. Насовічам у 1848 г. і апублікаваны ў працы: Беларускія песні, зібраныя І. И. Носовичем.— Зап. Рус. геогр. о-ва по отд.-ю этногр. Спб., 1873, т. 5.

Вотъ цеперьъ якій людъ ставъ,
Хицеръ, золь, не удалъ, лукавъ!
Есть такихъ на свѣцѣ много,
Што запомнили на Бога.
Себе люблюць ўсего болъ,
По своей идуць вси волъ,
Малу вѣру въ Бога маюць,
Воробитовъ призываюць.
Нарѣкаюць въ томъ на Бога,
Што у ихъ не ма ничего.
А разбогаціць хто,
Штобъ-то дзяковаць за то!
Нѣ! не ўзглянець ёнъ на небо,
Ему еще больши треба.
Над крохою хлѣба млѣецъ:
Даць голодному жалѣецъ;
Гониць бѣднаго зъ двора,
Хоць якая будзь пора.

УРЫВАК З «ГУТАРКІ ДАНИЛЫ СА СЦЯПАНАМ»

Паводле выдання: «Русская старина», год семнадцатый, март. Спб., 1886.

Святого дня и харошае пагоды, Данила съ Сыцѣпаномъ:
Сошлись разомъ и сѣли подъ парканомъ,
Дай нужъ талкаваць, дай нужъ гаварыць:
Што далей зъ насъ будзе, якъ мы будзимъ жиць?
Гавораць на свѣцѣ, ў голасъ талкуюць —
Атъ ксяндзоў, атъ жидоў — ўсѣ людзи чуюць,
Што вольнасьць намъ бѣднымъ дас'ць Царь —
безъ откладу,
Што только съ панами не найдзе ёнъ ладу.
Чаго адны хочучъ, то другимъ ня мила,

Царь ихм паўтараіць, а яны хитруюць,
Згаварыўшысь съ сабою, Цару такъ талкуюць:
Пане найяснѣишій, што зъ гэтаго будзиць,
Даўши ўсімъ вольнасць, кажень тоя згудзиць;
Бо мужикъ безъ пана быць ниякъ ня може —
Пабьютса, паколютца, сцеражи ты, Боже,
Надъ ими треба што дзень — съ кнудомъ стаяць
надъ каркамъ

Розги кабъ лежали зъ возамъ — за хвальваркомъ;
Гразы якъ ня будзе, атъ двара надъ хамамъ
Забьютца съ сабою на вѣкъ вѣкаў — амэнь.
Мужикъ безъ гарелки пирабыць ня може,
А якъ станицъ битца — кала яму треба,
Хаць дзицямъ ў хаць — нимаць куска хлѣба.
Бо знаиць ёнь, што за ўсе панъ скарае, —
Съ хама ня будзиць ничога, якъ пана не мае.
Вотъ, братка, якъ яны падлыгаць умѣюць...

ЗАУВАГА. Слова *ихм паўтараіць* треба чытаць: *ім патурае*,
хаць — хоць, нимаць — няма.

УРЫВАК 3 ПАЭМЫ «ТАРАС НА ПАРНАСЕ»

Прыводзіцца па першаму выданню ў газете «Минский листок»,
1889, № 37.

Ти знау зъ вась, браццы, хто Тараса,
Што у палясоущикахъ ёнь быу?
На путявищи ли Парнаса
Ёнь тамъ ли лазни близка жиу.
Што-жъ, чалавѣкъ ёнь быу рахманый,
Гарѣлки у зубы ёнь ня брау,
За то у ласцы быу у пана:
Панъ яго дужа шановау;
Любила то-жъ Тараса паня,
И войтъ ня разу ня взбрыхнуу,
За то Тарась балота зрання
До цѣльной noci пильнавау.
Чуть золакъ — ёнь стрѣльбу за плечи,
Заткнець сякиру за поясъ,
Заусягды хадзіў ёнь боръ стеречи,
И птушекъ биу зъ ружжа Тарась.
Ти доуга ёнь хадзіу, ти мала,
Алитки нѣшта адинъ разъ
Бяда у бару яго спыткала,
Вотъ якъ казау намъ самъ Тарась:
«На самага Кузьму Демьяна

Пашоу я у лѣсь, панижа мхоу.
 Устау я нѣшта дужа рана,
 Здаеця съ первыхъ пятухоу.
 Иду сабѣ я панямногу,
 Али на пень троху присѣу,
 Ажъ тутъ: «тялепѣ, тялепѣ»,
чиразъ дарогу,—
 Здаеця тятярюкѣ злятѣу.
 Злажиуся; ажъ-ны: кляпсѣ!..— Ня палиць
 Карамзель. Зѣ другага — ня пякець!
 Гляжу — ажъ-ны зѣ за ели валиць,
 Якъ ёсць харомина, мядзвѣдзѣ!..
 Хоть ня трусливый я дзятина,
 Али затресся, якъ асина,
 Зубами якъ тютка, ляпячу;
 Гляжу, — ажъ зломана лясина;
 Уздумаў: дай-ка ускачу!
 Скакнуу, ня трапиу, паскаузнууся,—
 И прама мазгауней лячу...

ЗАУВАГА. У выданні памылкова надрукавана *панижа* (*панижа мхоу*) замест *паміжа*.

УРЫВАК З ВЕРША «ВЯСНА ГОЛА ПЕРАПАЛА»

Паводле публікацыі ў газеце «Вітэбскіе губернскае вядомасці», 1896, № 26.

Весна гола перепала,
 А ни соли, а ни крупъ
 И скотины корму мало,
 И самому а ни въ зубъ.
 На палатяхъ дохнуть дѣти,
 Жонка зѣ горя три дни пьеть
 И давно порожни клѣти,
 Хоть была добра осѣть.
 Калита лежитъ подѣ лавкой,
 А при ёй порожній глякъ:
 Отъ Колядѣ мы съ кумомъ
Савкой
 Потеряли въ губѣ смакъ
 Забирай чортъ жонку — бабу,
 И бери чортъ калиту!..

ПРАКТЫКАВАННЕ 58. Прааналізуйце ўрыўкі з верша Я. Чачота і вызначце:

- а) асаблівасці графікі;
- б) прынцыпы перадачы гукаў беларускай мовы на пісьме;

в) паслядоўнасць перадачы асобных фанетычных і граматычных з'яў беларускай мовы;

г) агульнапашыраную лексіку і яе важнейшыя семантычныя і стылістычныя пласты;

д) дыялектныя і іншыя з'явы, якія не могуць разглядацца як характэрныя для беларускай мовы ў цэлым (на ўзроўні лексікі, фанетычнай сістэмы і граматычнага ладу).

Праілюструйце на канкрэтных прыкладах выкарыстанне паэтам сродкаў вусна-паэтычнай творчасці беларускага народа.

Вершы Я. Чачота (1797—1847), надрукаваныя ў падрыхтаваным ім зборніку беларускага песеннага фальклору «Piosnki wieśniacze z nad Niemna i Dźwiny, z dołączeniem pierwotownych w mowie słowiańsko-krewickiej» (Wilno, 1844—1846), — адна з першых спроб у XIX ст. друкаваць беларускія творы лацінскімі літарамі (польскай графікай).

ЯК ТО ДОБРА, КАЛІ МУЖЫК...

Jak to dobre, kali muzyk
Trezwy, haspadarny!
Dla takoho ú celom roku
Żadyn czas nie marny!
Sniehi tajuć, jon harodzić
Kołmi, szto zimoju
I pawaziú i naczesaú
Dobroju paroju.
Jość u nieho i łuczywa,
I droú mnoho kletek;
Budzie czym waryci kaszu
Usio leto dla dziełek.
Wiesna bliśnie, jon hnoj wozić,
I are, i sieje;
Kosić łuhie, sienażaci,
Nim żyto daśpieje.
Chleba maje i nie chodzić
Wiesnoju pa mierki,
Bo zimoju jon nie łykaú
U karczmie s kwaterki.

Слоўнік

chadzić pa mierki —

пазычаць

łuczywa — чытай: лучына

niem — раней чым

rok — год

żadyn — ніякі

УРЫВАК З ВЕРША «ПЛАКАЛА БЯРОЗА ДЫ ГАВАРЫЛА»

Płakała bieroza, da hawaryła:
Ciz u was na heto ja zasłużyła,
Sztob wy mienie parubali
I kroú maju wysysali?

Ja wam pry darozie jak dzieúcza staju,
Bielenko prybrana na wiosku hledzu,
I chto zimoju zabłudzić,
To darożku pakažu.

Ja wam pry darozie jak dzieúcza staju,
Wiesnoju wam kosy maje raspletu;
I ptuszczki tuć spiewajuć,
I ludzi miły cień majuć.

Za sztoz wy sieczecie mienie bez winy,
Sztob trozka napicce sałodzieńkoj krwi?

Параўнайце прааналізаваны тэкст і пададзены ніжэй урывак з віншавальнага верша, напісанага Я. Чачотам яшчэ ў 1819 г. і не апублікаванага пры жыцці аўтара, і вызначце, ці адрозніваецца якімі-небудзь істотнымі рысамі мова ўрыўка ад мовы прааналізаванага раней тэксту (з боку графічнай сістэмы, правапісу і граматычнага ладу, асаблівасцей выкарыстання сродкаў мастацкай выразнасці). Чым тлумачыцца сходнасць мовы ўсіх гэтых твораў, напісаных у розны час і апублікаваных рознымі выдаўцамі?

Урывак прыводзіцца паводле публікацыі верша ў працы: *Archivum filomatów. Cześć III. Poezya filomatów. Kraków, 1922.*

Lisiczka, żouty hrybok.
Slimakou nie baicca;
Nie toczyć jaho czerwiaczok,
Jon u lesie zdarou bliszczycca.

Konik pa polu dureje,
Choć kopy wozić nie dbaje.
Saławiej charaszo pieje,
Samiczku k siebie sklikaje.

Budź, jak lisiczka, zdarowy,
Jak konik, wiesioł pry trudzie;
Niech Twajo pismo, rozmowy
Jak sałauja hołas budzie.

ПРАКТЫКАВАННЕ 59. Прааналізуйце моўныя асаблівасці ўрыўкаў з твораў В. Дуніна-Марцінкевіча (1807—1884) — пісьменніка, які сярод іншых, што пісалі ў XIX ст. па-беларуску, пакінуў найбольш вялікую колькасць твораў: паэм, вершаваных аповесцей, камедый (пераважная большасць іх была выдадзена асобнымі кнігамі яшчэ пры жыцці аўтара). Вызначце ў пададзеных ніжэй тэкстах-урыўках:

- а) іх графічныя асаблівасці;
- б) прынцыпы перадачы гукаў беларускай мовы;
- в) паслядоўнасць адлюстравання асобных з'яў фанетычнай сістэмы беларускай мовы;
- г) характэрныя рысы граматычнага ладу (у першую чаргу — ступень упарадкаванасці сістэмы склонавых форм імён і спрагальных форм дзеясловаў);

- д) семантычныя пласты лексікі;
- е) спецыфічныя прыёмы адбору і стылістычнага выкарыстання лексіка-фразеалагічных сродкаў;
- ж) вузкамясцовыя моўныя рысы;
- з) іншамоўныя ўплывы.

Шляхам параўнання прапанаваных для аналізу тэкстаў, узятых з розных выданняў твораў В. Дуніна-Марцінкевіча, устанавіце, ці адбываліся з цягам часу ў яго мове якія-небудзь змены (у адносінах адлюстравання тых ці іншых фанетычных або граматычных асаблівасцей, адбору спецыфічных мастацкіх сродкаў і г. д.).

УРЫВАК З КАМЕДЫІ «ІДЫЛІЯ»

Паводле выдання: Sielanka. Opera we dwóch aktach. Wilno, 1846.

N a u m. Basz! jaki ty cikún, chóciesz wiédać ab kamécie. Da szto wam ab hétam tałkawáć, kali héta takóje wiélmi balszóje dziwa, takóje wialíkaje, szto ja ab niom i sam niczóha nia prawiédau i skazać nie mahú. Znájesz pryhaworku: czahóžby plákau ślep, kab wídziau swiet? Da i jab niadziwúsia, szto b wiédau. Dahadúsia tólka, szto nam piéunie hórszaj kátarki niabúdzia, jakúju ad Kamisará ciarpím. Bo znasz prymouku: i odsiúl haraczó i adtúl balaczó. A kalí jená k nam prydzia, to piéunia na biadú nászaho háda Kamisará: bo sztoś jon wiélmi ciapiér u kulák zatrubíu; a látaje! a biéhaje! jakby blókatu najéusia.

Слоўнік

b a s z — бач

z n a s z — знаеш

k a t a r k a — катарга

ПАЧАТАК ПАЭМЫ «ГАПОН»

Паводле выдання: Hapon, Powieść białoruska, z prawdziwego zdarzenia, w języku białoruskiego ludu napisana. Przez Wincentego Dunin Marcinkiewicza. Mińsk, 1855.

НАПОН

Powieść białoruska

Kali achwota naczata;
 Sztoż stacia jak cialata?
 Dalej chłopcy, maładzicy.
 Zacznicia at miacialicy.

z Komed: opery: Sielanka

ГАПОН.

Powieść białoruska, z prawdziwego zdarzenia, w języku białoruskiego ludu napisana.

Ozdobiona 4 Rycinami.

PRZEZ

Wincentego Dunia Marcinkiewicza.

MINSK.

NAKŁADEM KSIĘGARZY MIŃSKICH, BRACI
BEJLINÓW.

1855.

Кніга В. Дуніна-Марцінкевіча «Гапон»

Szum, kryk, homan u karczmie,
Kipić sielskaja družyna,
Piwa, miód, harelku pje,
Az ny kuryssa czupryna.

Haspadary za stalom
Hromka hutarku wiaduć,
A Landarka z Landarom,
Miód, harelku razdajuć.

Chłopcy, dzieuki, maładzicy
La paroħa hamaniać,
A staryje czaraunicy
Ciszkom la pieczy siadziać.

Anania na skrypce ihrajeć
Lawonichu, to byczka,
Hapon żaru paddawajeć:
«Z ihraj, kryczyć, kazaczka...»

ЗАЎВАГА. Загалоўкі, розныя зноскі, тлумачэнні і даведкі, а таксама прадмовы да сваіх беларускіх твораў В. Дунін-Марцінкевіч пісаў па-польску.

Слоўнік

buszok — назва танца
L a n d a r — карчмар

L a n d a r k a — карчмітка, жонка
карчмара
m i a c i a l i c a — назва танца

УРЫВАК З ПАЭМЫ «ВЕЧАРНІЦЫ»

Паводле выдання: *Wieczernicy i Obląkany... Poezye W. Dunin-Marcinkiewicza*. Mińsk, 1855.

„Ciapier, dietaczki, staromu praczniej
Kazkaj wiasialić kachanych haściej“ —
Tak dziadok paczau; usie kruhom zasieli,
Cichaść! maulau anhiety zlacieli.
Wot kali czasam wiasnoju
Pry ruczajku zasiadziesz z dumoju
U pozny wieczar jak swiet Boży spić:
Cicha kruhom! tolki sałauja
Piesniu paczujesz dy homan ruczja.
Tak i u chacie. Wierciano burczyć.
Mo'a i prauda, dy Boh was tam znaje!
Stary nie cikawy, ab tym nie pytaje.
Mo'a i Mińsk nasz ciapier nie taki,
Jak, dietki, kaliści u proszły wiaki.
Ja basz nie zdarowy; piać let jak tam byu.
Oj mileńki! bywała i ja nie tużyu:
Wiaziesz z hascincam na woliku k torhu wazok drou,
Wiarnieszsia z hascincam i hraszmi damou
Dy szto i paminać... Mińsk kipieiu wiasioły.
Panoczki hulali basz jasny sakoły.
Stary apcior slozku biełym rukawom...

УРЫВАК З ПАЭМЫ «ШЧАРОЎСКІЯ ДАЖЫНКИ»

Паводле выдання: *Dudarz białoruski, czyli wszystkiego potrosze*. Mińsk, 1857.

Tut stará Hrypína rukóju machnúła,
Usie kruhóm zamóukli,— swaják joj Akúła
Padyszóu da báby,— ta dziédu na wúcha
Krychú paszaptáła — dyj, chitrá starúcha.
Padniałás iz łauki,— ukruh wókam pahnála.
I takije réczy jómka kazać stáła.—
«Pasłúchajcia dziétki staréńkaj Hrypíny.
Wiédamaż szto usiáki sakrétny nawíny
Babie nia dziwóta,— woś pawarazú,

Chto s dziauczat winówien, práudu wam skažu.—
 Pastáu tut Audótká részata nawiéńka,
 Zatuszýcia ahón, sztóby ciómna stála».
 Woś tak i zrabili — jak bába skazála.—
 Ciómna u swiatlícys,— wýkal, mauláu, wóka,
 Dziwa, da i hódzia! — cíchaśc tam hłubóka;
 Usié iz hramády u kúczku sabráliš,
 Až wólasy dýbam sa strachu padniáliś,
 Oj !.. trasúcca chłopcý,— trasúcca i dziéuki!
 A bába straszénny zawódzić prypiéuki,—
 Dyj részatam piéunia s wierchu prykrywáje,
 Agátku, Tadórku k sabié przyzwáje.

Для характарыстыкі асаблівасцей моватворчасці В. Дуніна-Марцінкевіча параўнайце яго творы з творамі Я. Чачота. Пакажыце агульнасьць вытокаў моватворчасці гэтых беларускіх пісьменнікаў і тыя рысы, якімі збліжаецца мова іх твораў як прадстаўнікоў новай беларускай літаратуры. Параўнайце з беларускімі мастацкімі творамі больш ранняга часу: вершамі А. Рымшы (урыўкі з іх гл. на с. 87—88) або «Александрыйя» (урыўкі з твора гл. на с. 90), а таксама такімі творамі, што ўзніклі ў пераходны перыяд ад старой да новай беларускай літаратуры (XVIII ст.). З гэтай мэтай прааналізуйце пададзены ніжэй урывак са школьнай камедыі, якая змешчана ў рукапісным зборніку, складзеным у 1787 г. К. Марашэўскім. Параўноўваючы гэты ўрывак, напісаны таксама лацінскімі літарамі (тагачаснай польскай графікай), з творамі В. Дуніна-Марцінкевіча (напрыклад, прыведзеным вышэй урыўкам з камедыі «Ідылія»), устанавіце, што збліжае і што адрознівае іх мову з боку графікі, правапісна-граматычных асаблівасцей, лексікі і фразеалогіі, выкарыстання сродкаў мастацкай выразнасці. Растлумачце, на якой падставе камедыю са зборніка К. Марашэўскага (як і іншыя школьныя драматычныя творы XVIII ст.) звычайна адносяць да старажытнага перыяду ў гісторыі беларускай літаратурнай мовы.

УРЫВАК З КАМЕДЫІ, ЗМЕШЧАНАЙ У ЗБОРНІКУ К. МАРАШЭУСКАГА

Прыводзіцца па арыгіналу, які захоўваецца ў бібліятэцы Акадэміі навук Літоўскай ССР у Вільнюсе.

Chłop. Och jak nieszczaśliwojo życie majo! chadzu ja chadzu pieraz caluhenki dzień, aż nohi aniemieli, ruk nie czuwać ad pracy i tapara, a horsz jeszcze ad capa, małaczu ad samych kurey, aż mało szto nie da paudnia jakby sam adzin: prauda szto i żonka pamahała, da szto ż jeje za rabota, wiedama żanockaja sprawa, ciuknieć kolka razy capom, aż zaraz jeje lichó i biereć, to siadzieć, to lażeć, to kolki padapruć, tolki czort łośński jeje dusić, a potym jeszcze z homanom i klećboju poydzieć, papytajusia ja tyłki jeje kudy? poydziesz? aż zaraz skażeć, Dzieciey karmić,

strawu waryć... Prapadzi jeno, nieszczęśliwojo życie naszojo, bo usio jak harawać, tak harawać musim... A ja i szeleha przy duszy nie maju, daduszysz nie maju! a Pan adnak na toje nie hledzić, da usio kryczyć, zapłaci skurwy Syn, zapłaci wużawa krou muzyk.

ЗАУВАГА. Літарай *у* перадаецца ў камедыі не толькі *ы*, але ў пэўных выпадках (пасля галосных) таксама і *ў*: kurey, poydziec i г. д.

Слоўнік

l o ŋ s k i — леташні

s z e l e h — дробная манета,
грош

ПРАКТЫКАВАННЕ 60. Прааналізуйце ўрыўкі з вершаў Ф. Багушэвіча (1840—1900), аднаго з заснавальнікаў крытычнага рэалізму ў беларускай літаратуры, аўтара зборнікаў «Dudka białaruskaja» (Kraków, 1891), «Tralalonaczka» (Kraków, 1892), «Smyk białaruski» (Poznań, 1894) і вызначце:

- а) графічныя асаблівасці выданняў паэта;
- б) іх правалісныя рысы: фанетычныя і марфалагічныя напісанні, паслядоўнасць адлюстравання асобных арфаграм;
- в) вузкамясцовыя фанетычныя з'явы;
- г) агульнапашыраныя марфалагічныя тыпы і паслядоўнасць іх адлюстравання;
- д) вузкамясцовыя граматычныя з'явы;
- е) семантычныя пласты лексікі і спецыфіку выкарыстання асобных лексіка-тэматычных груп;
- ж) асаблівасці стылістычнага выкарыстання лексіка-фразеалагічных сродкаў (іх стылістычную дыферэнцыяцыю, мастацкія функцыі асобных слоў і зваротаў, фальклорныя вытокі моватворчасці паэта);
- з) з'явы, абумоўленыя іншамоўным уплывам.

УРЫВАК З ПРАДМОВЫ ДА ЗБОРНИКА «DUDKA BIAŁARUSKAJA»

Bratcy miłyje, dzieci Ziamli-matki majej! Wam afiarujuczy pracu swaju, muszu z wami pahawaryć trochi ab naszaj doli-niadoli, ab naszaj baćkawaj zpradwiecznaj mowie, katoruju my sami, da i nie adny my, a usie ludzi ciomnyje, «mużyckaj» zawuć, a zawietca jana «b i e ł a r u s k a j». Ja sam kaliś dumau, szto mowa nasza — «mużyckaja» mowa i tolki taho! Ale, pazdarou Boże dobrych ludcou jak nauczyli mianie czytać-pisać, z toj pary ja szmat hdzie byu, szmat czaho widzieu i czytau: i prakanausia, szto mowa naszaja jość takajaż ludzkaja i panskaja jak i francuzkaja, albo niamieckaja, albo i inszaja jakaja.

УРЫВАК 3 ВЕРША «МАЯ ДУДКА»

Ech skruczu ja dudku!
Takoja zahraju,

Szto usim budzie czutka,
Ad kraju da kraju
Oj! to budzie hranie,
Jak na powitanie
I jak na wasele,

Niadouha tykiele:
Prędko skonczu pieśni...
Poki dudka treśnie,
Ci pahłochnuć ludzi,
Ci wysachnuć hrudzi,
Siły nadarwutca
Na radasnaj dudca
I wyciakuć slozy...
Na suchija lozy...
Wyjdzie dusza paraj,
Padymitca z chmaraj,
Tumanam pa reczcã
Rasoj razlijetca,
Kałasoczki zrosia,

Kab żyta udałosia.
A chleb zjaduć ludzie,

I znou slaza budzie.
Nu dyk hrajże dudka,
Kabże była czutka,
Kab aż wuszy drała;
Kab ty tak ihrała,
Kab ziarnla skakała!

Слоўнік

prędko — хутка
tykiele — толькі, аднак

wasele — вяселле

УРЫВАК 3 ВЕРША «НЕ ЦУРАЙСЯ», ЗМЕШЧАНАГА У ЗБОРНІКУ «СМУК БІАЛАРУСКИ»

Nia curajsia mianie, paniczok,
Szto dałoń pakrywajuć mazoli;
Mazol pracawitych znaczk,
Nia zarazie ciabie jon nikoli.
To madal za trudy i za muku,
Nia chwarooba jakaja z zarazy.

Nia stydajsia padać ty mnie ruku,
Bo na hetaj ruce niama skazy!
Ej smialej adkrywaj haławu
Na pakłon moj tabie da ziamli;
Ja twajej haławy nia sarwu

I majej wyb, pany, nia uziali.
Nia uciakaj ad majej ty siarmiahi,—
Mnie nia stydna u jej ani czuć,

Wot twoj chrak ja nia mieubы adwahi,

Czortou chrak, na siabie apranuć.
Na kaszulu hladzisz krywym wokam,
Szto u chacie mnie baby paszyli,
Prapacięła jana maim sokam.
Cely tydzień jaje nia pamyli...

Слоўнік

s k a z a — загана

Звярніце ўвагу на тое, ці ёсць якія-небудзь адметнасці ў мове аднаго і другога зборнікаў (з боку паслядоўнасці ў перадачы асобных агульнапашыраных фанетычных і марфалагічных рыс, выкарыстання дыялектных і іншых нетыповых з'яў, адбору сродкаў мастацкай выразнасці).

Параўнайце творы Ф. Багушэвіча з творамі В. Дуніна-Марцінкевіча ў адносінах апрацоўкі іх мовы, асаблівацей выкарыстання моўна-выяўленчых сродкаў.

ПРАКТЫКАВАННЕ 61. Прааналізуйце верш Я. Лучыны (1851—1897) «Роднай старонцы» паводле публікацыі ў зб. «Сьверозападный календарь на 1892 годъ» (Минскъ, 1891) з пункту гледжання тых асаблівацей, якія вызначаліся пры аналізе твораў, іншых беларускіх пісьменнікаў XIX ст., у прыватнасці Ф. Багушэвіча. Параўнайце верш з творамі Ф. Багушэвіча і адзначце тое агульнае, чым характарызуецца іх мова на розных узроўнях (правапісна-граматычным, лексіка-фразеалагічным і г. д.), што збліжае гэтыя вершы з боку ўжывання мастацкіх сродкаў. Укажыце таксама і на адметныя рысы мовы верша Я. Лучыны ў параўнанні з мовай твораў Ф. Багушэвіча (правапісныя, граматычныя, лексічныя і г. д.). Асобна вызначце ў вершы тыя арфаграмы, якія абумоўлены ўплывам тагачаснага рускага правапісу (верш друкаваўся ў рускім выданні). Прасачыце, ці паслядоўна вытрымліваюцца гэтыя арфаграмы.

Ты параскинулась лѣсомъ, балотами,
Выдмой пясчаной неурожайною,
Маці зямлица, и умалотами
Хлѣба надъ мѣрку ня дашь звычайную!
А сынъ твой бѣдною адзѣтъ сярмягою,
Зъ лыка пошытые лапци абууши
Ѣдзе драбинами, чи калымагою,
Конемъ, што цягнѣ, якбы заснууши.

Усе у табѣ бѣдно! Часта заплаче
 Мужыкѣ араты, дзеля злой доли,
 Цяжко працуя, енѣ же, адначе,
 Зѣ табой разстаца ня ждзе николи.
 И няприглядную хату зѣ пажиткамі,
 И поле скупое, выганѣ бязѣ паши
 Мы, апрануушысь старымі світкамі,
 Любимѣ и цѣнимѣ, бо яны нашы!
 Дасѣць Богѣ — кривавымѣ потымѣ оратому
 Здобыць пясчаную зямляцу здарицца.
 Быць добра сытаму, хоць ня багатаму,
 А дзеля празніка и чарка намѣ зваріцца!..
 Сонце науки скрозѣ хмары цемныя
 Прагляне ясно надѣ нашай ниваю
 И будуць жыццѣ дзѣткі потомыя
 Добраю долею, долей счасливаю!

ЗАУВАГА. Напісанне *зямляцу* трэба чытаць: *зямліцу*, а напісанне *патомыя* — як *патомныя*.

Слоўнік

в ы д м а — пясчаны ўзгорак, надѣ мѣрку — звыш меркі
 груд

ПРАКТЫКАВАННЕ 62. Прааналізуйце ўрыўкі з твораў беларускай публіцыстыкі XIX ст. з пункту гледжання іх графічных і правапісна-граматычных асаблівасцей, паслядоўнасці выкарыстання прынятых выдаўцамі спосабаў і прыёмаў (правіл) перадачы асобных рыс беларускай мовы, адзначце дыялектныя і іншамовныя з'явы ў гэтых творах. Параўнайце іх правапісныя і граматычныя асаблівасці і вызначце, у якіх урыўках выкарыстанне правапісных і граматычных рыс найбольш упарадкавана, правапісна-граматычная сістэма якіх урыўкаў найбольш блізкая да сістэмы сучасных арфаграфічных і граматычных правіл беларускай мовы. Параўнайце графічныя, правапісныя і граматычныя рысы гэтых твораў з графічнымі, правапіснымі і граматычнымі рысамі прааналізаваных твораў тагачаснай беларускай мастацкай літаратуры і ўстанавіце, якімі рысамі гэтыя творы збліжаюцца і ў якой меры выяўляецца адметнасць паміж гэтымі творамі.

Зрабіце тэматычную класіфікацыю лексікі, г. зн. вызначце важнейшыя лексіка-семантычныя пласты ў кожным урыўку. Растлумачце, чым абумоўлена ўжыванне тых ці іншых лексіка-семантычных пластоў ва ўрыўку, з якіх крыніц паходзяць адпаведныя словы, выкарыстаныя ў публіцыстычных творах.

Асобна вылучыце словы і словазлучэнні з тэрміналагічным значэннем. Устанавіце:

- да якіх сфер жыцця яны адносяцца;
- наколькі выразна акрэсліваюцца іх тэрміналагічныя значэнні;
- у якой меры словы з тэрміналагічным значэннем, што выкарыстоўваюцца ва ўрыўках, звязаны з тагачаснай агульнадзяржаўнай тэрміналогіяй і ў якой меры гэтыя словы спецыфічныя;
- які аб'ём яны займаюць у агульным лексічным складзе ўрыўкаў;

д) якія змены адбыліся ў гэтай групе лексікі ў далейшым (якія словы захаваліся, а якія не захаваліся ці змянілі свае значэнні і г. д.) і чым гэтыя змены выклікаліся ў кожным канкрэтным выпадку.

Раскрыўце асаблівасці стылістычнага выкарыстання лексіка-фразеалагічных сродкаў.

Разгледзьце ў прыведзеных урыўках сінтаксічныя канструкцыі і вызначце тыпы ўскладненых сказаў (складаназлучаных і складаназалежных з рознымі відамі злучэння і падпарадкавання), якія не сустраляся ў прааналізаваных раней паэтычных творах беларускай літаратуры XIX ст.

«МУЖЫЦКАЯ ПРАУДА»

«Мужыцкая праўда» — першая нелегальная друкаваная на беларускай мове газета-пракламацыя, якая выдавалася кіраўніком сялянскага паўстання К. Каліноўскім на працягу 1862—1863 гг.

У р ы в а к з № 1

Dzieciuki!

Minuło uže toje, kali zdawało sia usim, szto mużyckaja ruka zdasce tolko da sachi,— ciepier nastau taki czas, szto my sami możem pisaci, i to pisaci takuju praudu sprawiedliwu jak Boh na niebi. O, zahreміć nasza prauda i jak małanka pierielecić pa swieci! Niechaj paznajuć szto my możem nie tolko karmić swaim chlebom, no jeszcze i uczyć swajej mużyckoj praudy.

Pytali i pytajuć usie, szto czuwaci na swieci, chto nam biedym mużykam dać wolność? No praudu skazauszy mało chto chce skazaci tak jak sumlenie każe — pa sprawiedliwości. My muzyki, braty waszyje, my wam budziem hawaryć ceľuju praudu tolko słuchajcie nas...

Sześć let uže minuło, jak paczali hawaryć a swabodzie mużyckoj. Hawaryli, talkawali i pisali mnoho, a niczoho nie zrabili. A hety manifest szto Car z Senatом i z panami dla nas napisau, to taki durny, szto czort wiedaje da szeho jon padobny,— nijakoj u niom niema praudy, niema z jeho dla nas nijakoj karyści...

Waźmien sia Dzieciuki za ruki i dzierzem sia razem! a kali pany schoczuć trymać z nami, tak niechaj że robiac pa świętej sprawiedliwości: bo kali inaczej — tak czort ich pabieru! Mużyk pakul zdużaje trymaci kosu i sakieru, baramić swaho patrapić i u nikoho łaski prasić nie budzie.

Hetu Mużyckuju Praudu napisau i znou pisaci budzie Jaško haspadar z pad Wilni.

Kasztuje hroszy 5.

У р ы в а к з № 5

Dziaciuki!

Mało taho szto z muzyka dzieruć na usiakije padatki

astatniu kaszulu, mało taho szto nikoli nie możesz dabici sia da kuska chleba, a usio szto zarobisz addaci musisz czort wiedaje kamu i czort wiedaje na szto, mało taho, ka-żu, szto życie naszeje horsze sabaczaho,— no skażecie maje mileńkije czy jeść pamieź nami chto... kab nie a płakiwau jeszcze albo swaho syna, albo swaho brata, albo swaho muža, szto Car zabrau jeho u rekruty, da i zahnuu czort wiedaje hdzie?

УРЫВАК З ГУТАРКІ «ПРА БАГАЦЕ І БЕДНАСЦЬ»

Прыводзіцца паводле выдання: Про багацтво да бьедносьць. Женева, 1881.

Літарай *i* ва ўрыўку абазначаецца гук *i*, літарай *и* — гук *ы*, літарай *ь* — мяккасць зычнага на канцы слова і перад наступным галосным. Адзначаецца адпаведнай літарай гук *j*.

Тым часом, ньегльядзучы на такую нашу бьадноту, падаткі дзьеруць з нас страшенно. С кожнай дзьесьанціні нашой пьасчаној да балотньей зьамлі ми плацім у два рази больш грошай, як то варт за тоје полье аренди заплаціць. Бачиць, добрыје льудзі, што гето толькі горкіј смьех, калі тije грунте лічуцца нашими. Якіје ж јани наши, калі ми за јіх принасіловани плаціць в двојчи больш, як ту цану, за каторују ми можем чужоје полье најмаць. Наприклад в Літвье, в Ковенској губерні, чистаго доходу з дзьесьанціні аренднаго грунту приходзіцца $1\frac{1}{2}$ —2 руб., а з льудзьеј дзьеруць пазьемльельних падаткав от $2\frac{1}{2}$ —3 руб. Нье дзыво, што багато льудзьеј кідаюць сваје грунте. А там і перше больш трецьей часці мужиков нье мали свајго ј малога кусочка польа. Тим часом і јани плацаць јеще нье мьенш 5—8 рубльов падатков з души і через гето мусьаць најмацца за самују малосць на самују цяжкују работу. Часто можно бачиць на Літвье і цьепьер, што полье баранујуць жонкамі зьместо худоби.

ЗАЎВАГА. Слова пазьемльельних чытай як пазямельных, слова зьместо — як замест.

УРЫВАК З ГУТАРКІ «ДЗЯДЗЬКА АНТОН»

Паводле выдання: Dziadźka Anton abo hutarka ab úsim czysta szto balić, a czamu balić — nia wiedaim... . Wilno, 1892.

Wot i wychodzić ciapier na toja, szto wiadro wodki, szto warta moża 10 złotych, kasztuje biaz mała 7 rubloù. A szto? wiedaicie ciapier za szto henaha młynara zabrali?

Jon akcyzy kaznie nia płaciû, jaho i pasadzili u turmu. Sztoż dalej wychodzić? Wot pan maje wodku; płacić jon piersz na piersz kaznie akcyzu, a jak pradaś wodku kupcu, pawinna jamu adbić tuju akcyzu, a jaszce i zarabić. Kupiec znaczycca płacić piersz za wodku, kolki jana tam wartuje, paśla za akcyzu, a jaszce i za pański zarabotak. Nu, a szynkar jak pradaje muzyku wodku, sztoż budzie jon tracić na jej, ci szto? Pradaś jon jaje tak, kab usio adbić i jaszce dobry barysz sabie u kiaszeń schawać. Trebaż i jamu kala hetaha pażywicsa! Hlańcie ciapier jak heta dzieicsa: biedny muzyk, szto jamu na koźny hrosz da potu napracawacsja treba, jak wypje kruczok wodki, sam adzin zapłacić zarabotak i szynkara i pana i najbolszy zarabotak kaznie, bo musić zapłacić usiu akcyzu. A i tut jaszce nia kaniec, wioû dalej Anton, toż wiedaicie, szto nia koźnamu možna szynkawać. Na toja pastanoûleny szynki i karczmy, kab ludzi patenty na prawa szynkawańnia kupjali. I tut różnyja różnie płaciać: joś takija, szto płaciać kaznie u hod pa 140, pa 280, a nawiet i pa 550 rubloû, a dzie to i jaszce bolejš. Nu, a wiedama szto koźny szynkar woźmie tyja hroszy z tych szto pjuć; nia wylażyć jon ich sa swajej kiaszeni. Toż jak płaciać za wodku, to pawinny jaszce i toj patentowy padatak zapłacić.

Слоўнік

акcyзa — падатак за гандаль гарэлкай
kruczok — кілішак, чарка

patent — права на гандаль
szynkawać — трымаць карчму (шынок)

ПРАКТЫКАВАННЕ 63. На падставе параўнання правапісна-граматычных і лексіка-фразеалагічных асаблівасцей прааналізаваных тэкстаў беларускай мастацкай літаратуры і публіцыстыкі зрабіце вывад адносна агульных заканамернасцей развіцця сродкаў і прыёмаў літаратурнага выказвання на працягу XIX ст., упарадкавання правапісу і граматычных рыс тагачасных беларускіх выданняў. Адзначце, моўныя рысы якіх выданняў найбольш блізкія да сістэмы сучасных літаратурных норм.

ТЭКСТЫ XX ст.

ПРАКТЫКАВАННЕ 64. Прааналізуйце тэксты, надрукаваныя рознай графікай у розных выдавецтвах на працягу 1905—1908 гг., вызначце моўна-стылістычныя асаблівасці гэтых тэкстаў і пакажыце, чым адрозніваюцца яны з боку правапісу і граматычных рыс паміж сабою і ў параўнанні з прааналізаванымі раней тэкстамі XIX ст. Правапіс і граматычныя рысы якіх тэкстаў найбольш блізкія да сучаснага правапісу і сучасных норм граматыкі?

УРЫВАК З ВЕРША Я. КУПАЛЫ «МУЖЫК»

Паводле першага выдання ў газеце «Сьверо-Западный край»,
1905, № 746.

Што я мужыкь, усё туть знаюць,
И, якъ іосць гэты свѣтъ вяликъ,
Зь мяне смяюцца—пагорджаюць,—
Бо я мужыкь, дурны мужыкь!..

Читаць, писаць я не умѣю;
Ня ходзить гладка мой языкъ,
Бо толькі вѣчне ору, сѣю,—
Бо я мужыкь, дурны мужыкь!

Бо зь працы свой хлѣбъ добываю,
Бо зношу лаянку и крыкъ,
И свята рэдка кали знаю,—
Бо я мужыкь, дурны мужыкь!

Галѣюць дѣци вѣкъ бязъ хлѣба,
Подзерты жончынъ чаравикъ;
Не маю гроши, якъ потреба,—
Бо я мужыкь, дурны мужыкь!..

Але, хоць сколько жиць туть буду,
Якъ будзе вѣкъ туть мой вяликъ,
Николи, братцы, ни забуду,
Што чаловѣкъ я, хоць мужыкь!

И кажный, хто мяне спытае,
Пачуе толькі адзінъ крыкъ:
Што хоць мной кажный пагорджае,
Я буду жыць! — бо я мужыкь!

ВЕРШ Я. КУПАЛЫ «А ХТО ТАМ ІДЗЕ?»

Паводле выдання: «Жалейка» Янки Купалы. Пб., 1908.

А хто там идзе, а хто там идзе?
У вагромнистай такой грамадзе?
— Беларусы.

А што йны нясуць на худых плечах,
На ў лапцях нагах, на ў крыви руках?
— Сваю крыўду.

А каму нясуць гэту крыўду ўсю,
А куды нясуць на паказ сваю?
— На свет цэлы.

Зборнік Янкі Купалы «Жалейка»

А хто гэта йих, не адзінъ мільён,
Крыўду несць наўчыў, разбудзіў их сон?
— Беда, гора.

А чагож, чаго захацелась йим,
Пагарджаным век, йим сляпым, глухим?
— Людзьми звацца.

УРЫВАК З ВЕРША ЦЁТКІ «МОРА»

Надрукаваны ў зб.: Хрест на свабоду. Жалкова, 1906.

Не такое цяпер мора,
Не такі у хвилях шум:
Цяпер бурна, страшна мора!
Хвиля поўна дзікіх дум.

Мора углям цяпер стала,
Мора з дна цяпер гарыць,
Мора скалы пазрывала,
Мора хоче горы змыць.

Мора злое, крэпнуць хвилі,
З дзікім шумам бераг рвуць.
Гром грыміць за версты, мілі
З мора брызгі у неба бьюць.

Месцам хвиля стонам рыкне;
Месцам плач зарвецца з губ,
Месцам бераг болем ікне
Гром грыміць у тысяч труб.

УРЫВАК З ВЕРША ЦЁТКІ «ЛЕТА»

Паводле публікацыі ў зб.: Скрыпка белорусска. Жалкова, 1906.

Нива шуміць каласамі
Жита спелаго, аўса
Уся прыбрана васількамі,
Як дзеўчына да венца.
Вецерок па ёй гуляе,
Клониць колас да землі.
Сонца зерне налівае,
Бусл клякоче на гумні.
Гаспадар бежиць з касою
На зелёну сенажаць,
Спешиць выкасиць з расою,
Смаглей, гладчай траву сцяць.
Бабы мыюць, хусты рубяць,
Шыюць сарочки, хвартухі.
Чутно ў леси негдзы трубяць
Сочуць гнезды пастухі.
Дзеці у пасецы збіраюць
Да кузёмак паземкі.
А у грыбах дзеўкі гукаюць:
«Сюды хлопцы, дзецюкі!»

ВЕРШ Я. КОЛАСА «НАШ РОДНЫ КРАЙ»

Надрукаваны ў газ.: Наша доля, 1906, № 1.

Край наш бедны, край наш родны!
Грась, балота ды пясок.
Чуць дзё троху луг пригодны...
Хвойник, мох ды верасок.

А туманы, як пяленка,
Засцілаюць лес і гай...
Ой ты, бедная старонка!
Ой, забыты Багам край!

Цяж зноўка прыйшоў ён [10 стронак]

Вільня 1 кастрычні 1906 г.

Наша Доля

першая беларуская газета для вясновага і месцовага рабочага вару
ВЫХОДІЦЬ РАЗ У ТЫДЗЕНЬ рускімі і польскімі літарамі
Адрэс: Вільня і адміністрацыя № 11

Наш родны край.

Край наш бедны, край наш родны!
Грась, балота ды пясок.
Чуць дзё троху луг пригодны.
Хвойник, мох ды верасок.
А туманы, як пяленка,
Засцілаюць лес і гай.
Ой ты, бедная старонка!
Ой, забыты Багам край!
Наше поле каласка рэдзіць.
Бядна тут жыве народ.
У граці ён, бедны, ходзіць.
А працуе — зьвонца пог.
Пазираюць нудна вяска.
Глянешь — сэрца забаліць.
На двора — паленья, шэскі,
Куча сметніку ляжыць.
Крыж хвацьці пры аліозі.
Кучка тополу сухіх...
Сцішна, нудна, як у вострозі.
Як на могілках аякіх.
А як песня панасецца,
Колькі у песні той нуды!
Уцакаў бы, бег, залезца,
Сам ня ведаеш нуды.
Край наш родны Бядна поля!
Ты глядзіць, як сирота.
Нудна ты, як наша доля,
Як ты, наша цемната!

Якуб Колас.

Верш «Наш родны край», з якім Якуб Колас упершыню выступіў у друку

Наше поле кепска родзиць;
Бѣдна тут живе народ.
У грази ен, бедны, ходзиць:
А працуе — льецца пот.

Пазираюць нудна вески.
Глянешь — сэрца забалиць.
На дворэ — паленья, щески;
Куча сметнику ляжиць.

Крыж хваевы пры дарози:
Кучка тополеу сухих...
Сцишна, нудна, як у вастрози,
Як на могилках яких.

А як песня панясецца,—
Кольки у песни той нуды!
Уцякау бы, бег, здаецца,
Сам ня ведаешь куды.

Край наш родны. Бедна поля!
Ты глядзишь, як сирота.
Нудна ты, як наша доля,
Як ты, наша цемнята!

УРЫВАК З ГАЗЕТЫ «НАША ДОЛЯ» (1906, № 1)

Усिम ведама, што для успакаення народу, каторы йшоу силаю дабываць зямлю и свабоду, правіцельство абъявило, што яно хочэ пярэмяниць старыя парадки и дзеля таго скликае Гасударственую Думу. Народ паве-рыу правіцельству и паслау сваих выборных людзей, каб яны у Думи дабыли яму зямлю, свабоду и лепшую долю.

И чэкау народ гэтае доли, и верыў, што яна прыйдзе...

Дума сабралася. З'ехаліся у Пецербурх прасеяныя праз дзесяць ситок народныя дэпутаты. Увесь свет слу-хау, што скажуць яны. И яны загаварыли, загаварыли аб цяжкой нядоли, аб цямноци, аб безпраую... Земля и свабода патрэбны народу, гаварыли дэпутаты, бяз них нима счасся народу, нима доли; бяз них адно цемнота и галодная смерць...

Правіцельство разагнало Думу. Яно гэтым ясна па-казало, што не дасць народу ни зямлі, ни свабоды.

И народ зразумеу гэта. Зразумеу ён, што пасля разгону Думы засталася яму адно з двух: або так як дауней прападаць з голаду, або самаму памыслиць аб сваёй доли.

УРЫВАК З ПАЭМЫ В. ДУНІНА-МАРЦІНКЕВІЧА «ГАПОН»

Прыводзіцца паводле выдання: Нароп. Apowieść białaruskaja Wincuka Marcinkiewicza. Pieciarburh, 1907.

Для параўнання гл. першае выданне паэмы на с. 143—144.

НАПОН

Apowieść białaruskaja

Kali achwota načata,
Štož stajicie, jak cielata?
Dalej chłopcы, maładzicy!
Načnicie ad miacialicy.

Z kamedyi operы «Sielanka»

Šum, kryk, homan u karčmie,
Kipić sielskaja družyna,
Piwa, miод, harelku pje,
Ažny kurycca čupryna.

Haspadary za stałom
Hromka hutarku wiaduć;
A landarka z landarom
Miod, harelku rozdajuć.

Chłopcы, dzieuki, maładzicy
La paroha hamaniać,

A staryje čaraunicы
Ciškom la piečы siadziać.

Ananija na jskrypse jhrajeć
Lawonichu to byčka;
Hapon žaru paddawajeć:
«Zihraj, kryčć, kazačka.»

ПРАКТЫКАВАННЕ 65. Прааналізуйце ўрыўкі з твораў беларускай мастацкай літаратуры пачатку XX ст., выдадзеных у розных выдавецтвах напярэдадні Вялікай Кастрычніцкай сацыялістычнай рэвалюцыі, і вызначце:

а) чым адрозніваецца графічная сістэма ўрыўкаў у параўнанні з сучаснай;

б) наколькі ўпарадкаваны правапісныя і граматычныя рысы (наколькі паслядоўна вытрымліваюцца прынятыя выдаўцамі правілы перадачы асаблівасцей беларускай мовы ў тым ці іншым урыўку);

в) у якой меры прынятыя асобнымі выдаўцамі правілы перадачы асаблівасцей беларускай мовы супадаюць (г. зн. з'яўляюцца агульнапашыранымі) і ў якой меры гэтыя правілы адпавядаюць сучасным нормам арфаграфіі і граматыкі;

г) якія асаблівасці беларускай мовы адлюстроўваюцца непаслядоўна ў розных тагачасных выданнях і якімі прычынамі можна растлумачыць канкрэтныя выпадкі разнабою ў правапісе і перадачы граматычных рыс.

Раскрыўце лексіка-фразеалагічныя асаблівасці ўрыўкаў:

а) семантычны склад лексікі;

б) сэнсавую дакладнасць словаўжывання;

в) стылістычнае выкарыстанне лексіка-фразеалагічных сродкаў;

г) крыніцы адбору іх тагачаснымі пісьменнікамі;

д) ступень замацавання выкарыстаных ва ўрыўках лексічных і фразеалагічных адзінак у лексіка-фразеалагічным складзе сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Адзначце, якое месца ў сістэме моўных сродкаў прааналізаваных тэкстаў займаюць з'явы, вузкамясцовыя па характары, а таксама такія, што выклікаліся рознымі іншамоўнымі ўплывамі. Якімі рысамі наогул адрозніваецца мова гэтых тэкстаў у параўнанні з сучаснай беларускай літаратурнай мовай і наколькі яны супадаюць на розных сваіх урочнях.

УРЫВАК З ПАЭМЫ Я. КУПАЛЫ «КУРГАН»

Паводле публікацыі ў газ.: Наша ніва, 1912, № 25.

Паміж пустак, балот беларускай зямлі,
На ўзбярэжжы рэкі шумнацечнай
Дрэмле памятка дзён, што ў нябыт уцяклі,
Удзірвянелы курган векавечны.

Дуб гальлё распусціў карэнасты над ім;
Сухазельле у грудзі ўпілося;
Вецер стогне над ім уздыханьнем глухім,—
Аб мінуўшчыне ў жальбах галосе.

На Купальле там птушка садзіцца, пяе;
У Піліпаўку воўк нема вые;
Сонцэ днём распускае там косы свае,
Ночкай зоры глядзяць залатые.

Хмары неба ўсьцілалі мо' тысячу раз;
Пяруны білі с края да края;
Ён стаіць — гэта памяць людзкая — паказ...
Толькі гутарка ходзе такая.

На гарэ на крутой, на абвітай рэкой,
Лет назад таму сотня, ці болей,
Белы хорам стаяў, недаступнай сьцяной
Грозна, думна глядзеў на прывольле.

У нагах у яго разсьцілаўся абшар
Хвоек гонкіх і пахані чорнай,
Сонных вёсак шары, хат амшальных, як мар,
Хат з сямьёй душ падданных, пакорных.

Князь у хорамі жыў, слаўны сьвету ўсяму,
Недаступны і грозны, як хорам;
Хто хацеў, не хацеў — біў паклоны яму;
Спуску, ласкі не знаў непакорам.

УРЫВАК З АПАВЯДАННЯ Я. КОЛАСА «НЕМАНАУ ДАР»

Паводле выдання: *Гушча Тарас*. Нёманаў дар. Пб., 1913.

Страшэнны штукар і свавольнік гэты Нёман. Кожны год ўдзярэ ён якую нібудзь штуку: то выкаціць на чый-нібудзь шнур стары, мокшы векамі ў ім, труп дрэва, то выхваціць цэлую луку у адных і прыточыць другім, або падрэжэ грунт, на каторым доўгімі векамі стаяў асілак — дуб у самай добрай згодзі з суседам — Нёманам. Не знае стрыманьня ён, ня ведае, куды дзець свае магучыя сілы. Але ніхто не жаліўся на яго свавольства. А ў нашым сяле яго надта любілі, бо ён для села быў, як родны бацька: і карміў, і паіў, і на сваіх плечах кожнага вынасіў, і кожнага за лета разоў тры ў Коўна і Гродна вазіў, ды яшчэ і на дарогу даваў грошы. Праўда, езда па Нёмані на плытах не сусім лёгкая рэч. Ды што лёгка даецца на сьвеці простаму чэлавеку? Нёман быў нэрвом села, каторы будзіў яго жыцьцё і запраўляў чутка прыслухівацца да таго, што робіцца вакол. І усе важнейшыя справы былі так ці начэй шчэплены з Нёманам. Тут, на яго беразі, каторы так блізка падхадзіў к сялу, зьбіраліся селяне і радзілі свае рады. Кожны крок Нёмана, кожны спад ці прыбыль вады ў ім не прахадзілі незамечэннымі для сялян. А ў вапошніе гады Нёман задумаў новую штуку: у тым мейсцы, дзе бераг яго датыкаўся аднаго канца села, ён пачаў рабіць заварот, пракладаць новую дарогу, адрэзаючы шырокую луку да села. Прабегшы дугою па даўжыне села, ён зноў падыходзіў ўжо да другога яго канца, і далей бег старую дарогаю.

Паводле першай публікацыі ў газ.: Вольная Беларусь, 1917, № 20.

Апусьціўшы сумна вочы,
 Даляй хлопчык падыбаў,
 Есьці хочэ — німа мочы,
 Ледзьве ногі падымаў,
 І так млосна, млосна стала,
 Пацямнела у вачах,
 Цела ўсё яго дрыжала
 У бок вадзіла і хістала;
 Чуць трымаўся на нагах.
 Так ішоў ён і раптоўна
 Стаў, як спынены ён кім:
 Каля лесу, ў неба роўна
 Плыў высока сіні дым;
 Сам агоньчык ў полі тлее,
 Нікагусенька німа.
 Хлопчык зразу весялее,
 С твару споўзае дума.
 О, то можна падкрапіцца
 І агоньчык скарыстаць,
 Толькі трэба ухітрыцца
 Бульбы торбу накапаць.
 А у полі яе многа,
 Азірнуўся ўперад ён,
 Паглядзеў — німа нікога
 І — шусь ў бульбу, на загон!
 Накапаўшы, асьцярожна
 Да агню пашыбаваў.
 Відавочна, падарожны
 Тут ішоў і спачываў.
 Ды цяпер не да развагі:
 Прысак хлопчык расхіліў,
 Усыпаў бульбу, ды карчагі
 Ды дроў зверху налажыў.
 Зноў агоньчык разгараўся,
 Бойка полымя шугаў,
 Спад карчагі выбіваўся,
 Тонкай стужачкай зьвіваўся
 І паленцы ахінаў;
 А дымок, як хвост зьмяіны
 Трапятаўся і гуляў
 Ды скрозь сучкі і галіны
 Валаконцы працягаў,

І губляўся на прасторы
У ясным небе ціха млеў,
А з ім ніклі думкі гора,
Зноў Сымонка весялеў.

ВЕРШ М. БАГДАНОВІЧА «ЗІМОЙ»

Паводле выдання: *Багдановіч Максім*. Вянок. Вільня, 1913.

Здароў, марозны, звонкі вечэр!
Здароў, скрыпучы, мяккі сьнег!
Мяцель ня вее, сьціхнуў вецер,
І волен лёгкіх санак бег.

Як мары, белыя бярозы
Пад сінявой начной стаяць.
У небе зоркі ад марозу
Пахаладзеўшыя дрыжаць.

Вільготны месяц стуль на поле
Празрысты, сьветлы стоўп спусьціў
І рызай срэбнаю раздольле
Сьнягоў сінеючых пакрыў.

Узрываўце-ж іх санямі, коні!
Зьвіні, вясёлых бомаў медзь!
Вакол лятуць бары і гоні,
У грудзях пачала кроў кіпець.

АПАВЯДАННЕ З. БЯДУЛІ «ПАСТУШКА»

Са зб.: *Biadula Zmitrok*. Abrazki. Pб., 1913.

Niby cichije staraświeckije psalmy, imšara niešta ha-woryć.

Pa sićcu za panskim harocham pasucca husi. Čuć wi-dać z daloku chata palasoušcyka.

— Ech! — dumajeć maleniečkaja pastuška, trymajučy łazowy dubiec u rukach: kinu husiej, chwaroBa ich nie woźmieć. Pabiahu da chaty zacirki sierbanuć: nadta ješci choćecca...

Ale pabajałasia.

Sonce piakło jaje, hałodnuju, smaɦluju. Abapiorłasia jana ab sukawaty plot, i byccam samleła... Tym časam

husi ubralisa u haroch. Nakruciusia na toje licha pala-souščyk, bačka jaje, i, ubačyušy hetuju štuku, scubanu maľuju dačku raz, druhi dziahaj swajej syrmiatowaj. Dzi-

aučynka nawat nie zapłakała, tolki zazuchawałasia i wyh-nała husiej z harochu, i užo bolejš ab jadzie nia dumala...

— Najlepšaje lekarstwa hetym darmajedam! — kryk-nu palessouščyk, adyšousysia.

Pryšłosia maleńkaj pastušce čekać užo poznaho wie-čera... Chaj raniej panskije husi padjaduć! jeje zacirka i wiečeram nie uciače... na kirmaš nie paniasuć pradawać...

ПРАКТЫКАВАННЕ 66. Прааналізуйце ўрыўкі з твораў белару-скай публіцыстыкі пачатку ХХ ст., апублікаваных у розных тагачас-ных выданнях, з пункту гледжання асаблівасцей іх графікі, правапі-су і граматычнага ладу. Вызначце, наколькі паслядоўна адлюстраваліся ва ўрыўках тыя спосабы і прыёмы перадачы рыс беларускай мовы, якія сталі, па сутнасці, агульнапрынятымі ў тагачасным бела-рускім кнігадрукаванні.

Ахарактарызуйце моўна-выяўленчыя сродкі ўрыўкаў.

Адзначце:

а) якія лексічныя пласты найбольш шырока тут выкарыстоўва-юцца;

б) якое месца ў лексічным складзе ўрыўкаў займаюць словы і звароты грамадска-публіцыстычнага значэння;

в) з якіх крыніц яны чэрпаюцца;

г) які сацыяльны змест укладваюць аўтары публіцыстычных тво-раў у асобныя словы і звароты для характарыстыкі тагачасных гра-мадскіх з'яў;

д) наколькі семантычна дакладная і агульнадаступная праана-лізаваная грамадска-палітычная лексіка і фразеалогія.

Вызначце сінтаксічныя асаблівасці ўрыўкаў (тыпы простых і складаных сказаў, спосабы злучэння і падпарадкавання сказаў, вы-карыстанне ўскладнёных канструкцый, інтанацыйная экспрэсіўнасць і г. д.).

Раскрыйце народна-гутарковыя вытокі моватворчасці аўтараў беларускай публіцыстыкі пачатку ХХ ст., а таксама той уплыў, які аказала на сістэму яе моўна-выяўленчых сродкаў руская рэвалюцый-ная публіцыстыка.

І. Беднаму чэлавеку дрэнна жывецца ўсюды; ўсюды ён павінен прадаваць сваю сілу рабочую гаспадару-ка-піталісту. Але па чужых старонках работнік мае права лучыцца са сваімі таварышамі, рабіць хаўрусы, каб ад гаспадароў дабівацца лепшай платы і лепшых парадкаў працы. Гэтак мы бачым, што, дзякуючы хаўруснаму зма-ганьню работнікоў за лепшае жыццё, ім тамака год ад году лягчэй становіцца жыць на сьвеці...

У трох дзержавах — ў Ліхтэнштэйні, Сэрбіі і Фран-

ціі — устанавілі ў тым гаду канечнае страхаваньне работнікоў; там будуць выплачваць пэнсіі — у Франціі усім работнікам на старасць, у Сэрбіі і Ліхтэнштэйні — тым, што захварэлі, або пакалечыліся на рабоці.

У Сэрбіі устанавілі закон аб рабочым дню: па ўсіх фабрыках і майстэрнях цяпер там рабочыя працуюць не даўжэй, як дзесяць гадзін.

У Португаліі выдалі закон аб волі работніцкіх забастовак: работнікі маюць права ўсе разам кідаць работу у гаспадароў, калі у іх з гаспадаром выйдзе якая сварка, і за гэта да забастоўшчыкоў ніхто ніякіх прычэпак не павінен мець...

Работнікі, дабіваючыся заганіцай лепшых законаў ад свайго правіцельства, не забываліся, што лепшых варункоў можна дабіцца і ад гаспадароў забастоўкамі. Таго году забастовак было многа; справы фабрык ішлі добра, і фабрыканты мелі добрыя заробкі, дык работнікі, ведаючы гэта, хацелі, каб і ім з гэтых заробкоў нешта прышлося... Не заўсёды і ня ўсюды удавалася работнікам перамагчы капіталістоў. ...Як відаць, большая палавіна работнікоў дабіліся забастоўкамі таго, што гаспадары споўнілі калі ня ўсе іх жаданьня, то хоць частку.

Наша ніва, 1912, № 36

II. Бытцым шырокая і быстрая рэка, плыве жыцьцё гасударствоў і народоў. Плыве яна ад неведомых часоў, і нікнуць у ёй гады і сталецця, як каплі вады. Усё шырэй і шырэй разліваецца яна й імчыцца ад Мінуўшчыны к далёкай Будучыне...

...Былі часы, калі людзі жылі, як зьвяры ў лесах. Жылі вольна, — але кожны быў вораг другому, бытцым воўк — воўку.

Дужэйшыя перэмаглі слабейшых. Прымусілі служыць сабе. Сталі жыць чужой працай.

Памалу з роду, племені узрасталі народы. Але раздзел той на пануючых і слуг трываў і далей. Раздзел на багатых і бедных, на сытых і галодных астаўся да нашых дзён.

Той, хто стаяў на версе, меў усё, чаго душа жадала. Навукі, хараство сьвету, дабычы розуму і працы рук чэлавечых — усё мог дастаць. А мільёнам гаротнікоў сьвет клінам зышоўся ў курных хатах...

Беларускі каляндар «Нашай нівы» на 1914 год. Вільня, 1914

III. Стагнучы ад боляў, клянучы сваю долю і гадзіну свайго нараджэньня на свет цягнуцца людзі, большаство людзей, кожны на сваім жыцьцёвым шляху. Головы іхніе спущаны у ніз, як у валоў тых, што на бойню го-нюцца, іх плечы згорблены, а сэрца вечна поўна стра-хам...

Мы ўжо ня гэтак павінны праходзіць нашыя сьцежкі, як дзяды і бацькі нашыя йшлі. Ні так страшны для нас дробныя каменьчыкі, што, бывая, трапляюцца на даро-зі. Шмат сьмялей глядзімо уперад і бачым йшчэ ні прай-шоўшыя дні і марэньне рысуе нам абразы будучага жыцьця. Мы верым у дабро і хараство будучыны, ні-церпліва чакаім лепшых часоў для сябе і тых, што на-вокал нас.

Толькі ж нічога ня робімо, каб збліжыць гэтыя часы. Перад усім ніхватае ў жыцьці нашым чыну. Як часта мы забываемся, што мала глядзець, трэба і меркаваць свае ўчынкі да таго, што бачыш, мала кіраваць ўласным жыцьцём, трэба весьці простаі дарогай да лепшай бу-дучыны і сваіх цёмных братоў. Гэтак кажэ старая тра-дыцыя людзкая: калі маеш сьвяцільнік светла, ні хавай яго у скрыто, а ніхай ён сьвеціць усім людзям.

Што ж спыняе нас? Чуім мы часта: «церні і воцат — награда тым, што сьвятло сваё нясьлі людзям. Жыцьцё усё ў пагардзі і зьдзеку і крыж на астатку. Нішчасная доля іхняя». Гэтак гаворуць тые, што йшлі ня ведаючы куды ідуць і цяпелі — самі ні ведаючы за што сваей навукаю згналі яны ўласнае жыцьце. Мы ужо ведаім цану іхніх слоў. Наша жыцьце пакоціцца іншымі сьцежкамі.

Раніца, Пб., 1914

ПРАКТЫКАВАННЕ 67. Прааналізуйце ўрыўкі з навуковых і на-вукова-папулярных тэкстаў пачатку XX ст. у такім жа плане, як аналізаваліся прыведзеныя вышэй урыўкі з тагачасных публіцысты-чных тэкстаў, г. зн. ахарактарызуйце графічныя, правапісна-граматыч-ныя і лексіка-фразеалагічныя асаблівасці. Асаблівую ўвагу звярніце на словы і звароты з тэрміналагічным значэннем.

Пакажыце на канкрэтным фактычным матэрыяле ўрыўкаў, якімі шляхамі адбывалася ў пачатку XX ст. выпрацоўка беларускай на-цыянальнай тэрміналогіі (на базе ўласных крыніц адбору адпавед-ных лексічных адзінак і тэрміналагічнага «напаўнення» семантыкі слоў бытавой лексікі, а таксама ў выніку іншамоўнага запазычання). У якой меры тагачасная тэрміналогія замацавалася ў беларускай мове?

I. Хвошч (мейсцамі яго называюць скрыпам) расьлі-на многалетняя, разрастаецца з карэнёў. С карэня, ка-

торы ляжыць глыбока ў зямлі, вырастаюць дваякіе калівы: зялёныя, бахматыя, падобныя да елачкі і другіе гладкія, цямнейшыя, а то і саўсім цямяныя; першыя не выдаюць насення, другія выдаюць. Калівы пустыя, што не выдаюць насення растуць летам і восеньню, а тыя калівы, што выдаюць насення з'яўляюцца вясной, як толькі сьнег згоніць (назваваюць іх мейсцамі гігелямі) і ўжо ў маі пасьпеваюць.

Хвошч расьце на сапаватых землях, у каторых мала вапны. Хочучы зьявіцца хвошч трэба перш за ўсё асушыць зямлю пры помачы вапны. Апрача гэтага трэба вясной, як толькі пакажуцца гігялі (калівы, што выдаюць насенне), баранаваць зямлю, тады крохкія калівы ламаюцца і прападаюць. Без асушкі і вапны, адным баранаваньнем вясной, нельга зьявіцца хвошчу.

Беларускі каляндар «Нашай нівы» на 1913 год. Вільня, 1913

II. На сьвеце шмат ёсць такіх высокіх гор, што часамі выкідаюць з сябе, з надтрэснутых бакоў, а яшчэ часцей з самага верху гарачую гразь разам з вялікімі аскабалкамі разарваных камнеў ад страшнай сілы узрыву. Вось гэтыя горы носяць названьне вулканаў. Па хворме сваей яны зусім падобны да вялізнай кучкі пяску, высокая згорнутай, з зрэзаным, ці як кажуць усечаным верхам, на каторым заўсёды ёсць вельмі глыбокая дзіра. Яна, быццам як студня, уваходзіць у нетру зямлі і называецца жэрэлам чы інакш кратэрам. Вось з гэтага кратэра і выбухае агонь, а з ім і гарачыя растопленыя пары і камні.

Перад кожным выбухам агня, ці так называемым вырыганьнем вулкана — перад кожнай такой страшнай зьявай прыроды, — усягды перш-наперш чутны бывае падземны грук, быццам мы чуем далёкі гrom на старане. За гэтым грукам і гулам зямля пачынае прыкметна ускалыхівацца на шмат вёрст вокал вулкана, і што раз, то мацней уздрыгіваць. После таго як патрэскаецца нетра зямлі і горла кратэра дойдзе аж да той глыбіні, гдзе ужо земля, як даводзяць вучоныя, зусім растоплена ад жары, тады ужо пачынаецца рух. З вялікай сілай вырываецца перш вадзяны пар, страшным высокім слупам б'е у гару, а там астыгваючы гусьцее, сабіраецца у тучы, з каторых ідзе праліўны дождж, змешаны з попелам, каторы нізодоўга, разам з парам, вялізнымі каменнямі і гарачаю лаваю, вылетае з нетраў зямлі...

На усей куле зямлі ёсць шмат вулканаў, часць іх веч-

на працуе, дыміцца і выбухае, а большая часць іх лічыцца патухшымі, ці загасшымі.

Лучынка, першая кніжка... Мн., 1914

III. Dziwiusia ja czasta z tej przyjemnej adnalitności mowy «prostaj», bo ci przyszłosia hawaryć z minczukom, ci z hrodziencykam. ci z nadwilejcam — zausiohdy znać toj samy duch *jazyka*, toje *dziakańnie*, toje samaje używańnie *a*, szto nia lubić u adnym słowie ani *o*, ani *e*, i przyjmae ich tolki z *akcentam* (*pryciskam*). Takoje *akawańnie* jość czystaj ułasnaścij naszaj mowy i zmianszać jaho sztuczna nia można biaz szkody dla ducha mowy. Nihdzie nia czuu ja u *czystych słowach bielaruskich* litera *g*. Pa hetym *litery* adrazu paznajuć u majej staronce (nad Wialjoj) abo Litwina, abo Rasiejca. Asabliwaściej, skazać można supolnaj, naszaj mowy jość t. z. *karotkaje ũ*, szto wymaulajecca amal tak jak *ω*, a także *padwojny kanczatak czasoŭnikau* u *3 asobie* na *ć* i *e* (idzieć — idzie), szto asabliwa można spatkać u pieśniach czysta bielaruskich. Rożnicy *haworkau* bielaruskich paszli tak z przyczyny charaktera samaje mowy, jak i z susiedstwa z druhimi narodami. Jość u naszaj mowie niejaka, jak ja nazwauby, *hnutkaść* (*fleksyjnaść*), dzieła katoraj tyja samyja słowy można wymaulać na kolki ładou, zależna ad *akcentu* (*translokacyi* literau *o* i *e*). Dla przykładu słowy: pókul i pakúl, pójdu — pajdú, pòsla — paslá, róskasz — raskósz...

Bielarus, 1915, № 8

ПРАКТЫКАВАННЕ 68. На падставе прааналізаванага матэрыялу ўстанавіце найбольш тыповыя выпадкі арфаграфічнага разнабою і непаслядоўнасці ў перадачы граматычных форм беларускай мовы ў дарэвалюцыйных выданнях. Прывядзіце прыклады, якія сведчылі б пра адсутнасць строга акрэсленых норм словаўжывання.

ПРАКТЫКАВАННЕ 69. Параўнайце правапіс, граматычныя формы і асаблівасці словаўжывання ў прыведзеных ніжэй урыўках з розных выданняў паэмы Я. Коласа «Новая зямля» (першы ўрывак — з першапублікацыі, другі — з перавыдання, зробленага ў савецкі час да ўдакладнення правіл беларускай граматыкі і арфаграфіі, якое адбылося ў 1933 г., трэці — з апошняга выдання).

Адзначце ўсе тыя змены, якія выяўляюцца ў мове гэтых урыўкаў. Растлумачце, чым абумоўлены змены ў апошнім выданні.

I. ЛЕСЬНІКОВА ПАСАДА

Каля пасады лясніковай
Цягнуўся зграбнаю падковай
Стары высокі лес цяністы.
Тут верх асіны круглалісты
Сплетаўся з хвоямі, з дубамі,
А ёлкі хмурнымі крыжамі
Высока ў небе выдзялялісь
І сумна з хвоямі шэпталісь.
Заўсёды смутныя, як ўдовы,
Яны найбольш адны стаялі,
І так маркотна пазіралі
Іх задуменныя галовы.
Лес наступаў і расступаўся,
Лужком зялёным разрываўся,
А дзе прыгожыя загібы
Так міла шлі каля сядзібы,
Што проста-б імі любаваліся.
У нізе кустоўнік разцілаўся,
Ды густа з лесам ён сплетаўся.
Глядзіш, бывала, і здаецца,
Што скрозь галін сцяну жывую,
Скрозь гэту тканку маладую,
Ні мыш, ні пташка не прабецца.
Цекла тут з лесу невялічка
Травой заросшая крынічка,
Абодвы берэгі каторай
Лазьняк, алешнік абступалі...

Наша ніва, 1912, № 28—29

II. ЛЯСЬНІКОВА ПАСАДА

Каля пасады лясніковай
Цягнуўся гожаю падковай
Стары, высокі лес цяністы.
Тут верх асіны круглалісты
Сплятаўся з хвоямі, з дубамі,
І ёлкі хмурымі крыжамі
Высока ў небе выдзялялісь,
Таёмна з хвоямі шапталісь.
Заўсёды смутныя, бы ўдовы,
Яны найбольш адны стаялі,
І так маркотна пазіралі
Іх задуменныя галовы!
Лес наступаў і расступаўся,

Лужком зялёным разрываўся;
А дзе прыгожыя загібы
Так міла йшлі каля сядзібы,
Што проста імі-б любававуся.
А знізу гэты лес кашлаты
Меў зелянюсенькія шаты
Лазы, чаромхі ці крушыны,
Алешын ліпкіх, верабіны.
Глядзіш, бывала, і здаецца,
Што скрозь сцяну галін жывую,
Скрозь гэту тканку маладую
Ні мыш, ні пташка не праб'ецца.
Цякла тут з лесу невялічка
Травой заросшая крынічка,
Абодва берагі каторай
Лазьняк, ракітнік абступалі...

Колас Якуб. Новая зямля: Паэма. Мн., 1927

ІІІ. ЛЕСНІКОВА ПАСАДА

Каля пасады лесніковай
Цягнуўся гожаю падковай
Стары, высокі лес цяністы.
Тут верх асіны круглалісты
Сплятаўся з хвоямі, з дубамі,
А елкі хмурымі крыжамі
Высока ў небе выдзялялісь,
Таёмна з хвоямі шапталісь.
Заўсёды смутныя, бы ўдовы,
Яны найбольш адны стаялі,
І так маркотна пазіралі
Іх задуменныя галовы!
Лес наступаў і расступаўся,
Лужком зялёным разрываўся;
А дзе прыгожыя загібы
Так міла йшлі каля сядзібы,
Што проста імі б любававуся.
А знізу гэты лес кашлаты
Меў зелянюсенькія шаты
Лазы, чаромхі ці крушыны,
Алешын ліпкіх, верабіны.
Глядзіш, бывала, і здаецца,
Што скрозь сцяну галін жывую,
Скрозь гэту тканку маладую
Ні мыш, ні пташка не праб'ецца.

Цякла тут з лесу невялічка
Травой заросшая крынічка,
Абодва берагі каторай
Лазняк, ракітнік абступалі...

Колас Якуб. Зб. твораў: У 14-ці т. Мн., 1974, т. 6.

ПРАКТЫКАВАННЕ 70. Ахарактарызуем у гэтых тэкстах, узятых з часопіса «Весці АН БССР», спецыфічныя для навуковага выказвання моўныя сродкі і вызначце вытокі іх паходжання.

I. Важнай характэрнай рысай сучаснага міжнароднага права з'яўляецца тое, што яно забараняе агрэсіўную вайну і ўжыванне сілы для вырашэння міжнародных спрэчак. Да ліку найбольш небяспечных для справы міру правапарушэнняў, якія цягнуць за сабой усю паўнату адказнасці, сучаснае міжнароднае права адносіць такія, як пагроза міру, парушэнне міру або акт агрэсіі (арт. 39 Статута ААН).

Важная роля ў барацьбе з памянёнымі правапарушэннямі адводзіцца перш за ўсё ААН, Статут якой выключае метады насілля, разбою і агрэсіі і патрабуе павагі суверэнных правоў усіх дзяржаў як асновы трывалага міру на зямлі.

Савет Бяспекі — орган ААН, які нясе «галоўную адказнасць за падтрыманне міжнароднага міру і бяспекі» (ч. 1, арт. 24 Статута ААН), вызначае існаванне любой пагрозы міру, любога парушэння міру або акта агрэсіі і вырашае пытанне аб характары мер, якія належыць прадпрыняць для падтрымання або аднаўлення міжнароднага міру і бяспекі...

Ваенныя меры, якія могуць быць прадпрыняты па рашэнню Савета Бяспекі, не з'яўляюцца вайной у звычайным сэнсе гэтага слова, а прадстаўляюць сабою міжнародныя санкцыі, якія маюць мэтай падтрыманне або аднаўленне міжнароднага міру і бяспекі...

Весці АН БССР, сер. грамад. навук, 1964, № 3

II. Вывучэнне пытанняў заканамернасцей паводзін хімічных элементаў у зямной кары мае вялікае навуковае і практычнае значэнне. Гэтым пытанням у апошні час надаецца ўсё большая і большая ўвага ў геахімічных даследаваннях. Віднае месца, у прыватнасці, займаюць работы па геахіміі асадкавага літагенезу, высвятленню ўстойлівасці мінеральных сістэм і рухомасці элементаў у розных умовах рН і Е асяроддзя...

Гіпергенны цыкл міграцыі з'яўляецца разнастайным і складаным працэсам кругазвароту хімічных элементаў у зямной кары, атмасферы, гідрасферы і біясферы. У ім трэба адрозніваць наступныя цыклы: а) уласна гіпергенны, б) гіпергенна-эндагенны, в) гіпергенна-касмічны.

Уласна гіпергенны цыкл міграцыі ахоплівае ўдзел хімічных элементаў у выветрыванні парод і седыментацыі, глебаўтварэнні і біягенным накапленні і расейванні элементаў у мінеральных і арганічных прадуктах біясферы. Тут адбываецца вызваленне мінералаў і элементаў у выніку выветрывання парод, перамяшчэння часткі іх прыроднымі водамі ў марскія басейны і часткі ў форме паветраных мігрантаў атмасферы; паглынне элементаў арганічным рэчывам у працэсе развіцця арганізмаў, вызваленне хімічных элементаў з арганічнага рэчыва ў выніку яго разлажэння і мінералізацыі.

Весці АН БССР, сер. фіз.-тэхн. навук, 1964, № 1

III. У працэсе сваёй жыццядзейнасці мікраарганізмы могуць не толькі сінтэзаваць розныя арганічныя злучэнні, але і выдзяляць іх у асяроддзе. Дзякуючы гэтаму тое або іншае злучэнне можа накоплівацца ў асяроддзі ў колькасцях, якія далёка перавышаюць фізіялагічныя патрэбы ў ім самога мікроба.

Здольнасць да «звышсінтэзу» амінакіслот упершыню была выкарыстана ў практычных мэтах у 1956 г. Амінакіслоты — важнейшыя арганічныя злучэнні, неабходныя для сінтэзу бялкоў. Яны непасрэдна ўдзельнічаюць у бялковым і вугляводным абмене, ва ўтварэнні ферментаў, антыбіётыкаў, вітамінаў і т. п. Пры парушэнні бялковага абмену ў арганізме чалавека або жывёлы ўзнікаюць пэўныя паталагічныя з'явы, звязаныя з недастатковасцю амінакіслот. Асабліва вялікае значэнне маюць незаменныя амінакіслоты, якія не могуць сінтэзавацца жывёльным арганізмам і без якіх немагчыма пабудова яго бялковых малекул. Таму ў апошнія гады ўзрос попыт на амінакіслоты для выкарыстання іх у медыцыне, у якасці харчовых прэпаратаў для паляпшэння азотнага харчавання, для павышэння пажыўнасці кармоў і для сінтэзу некаторых вітамінаў.

Весці АН БССР, сер. біял. навук, 1964, № 1

ПРАКТЫКАВАННЕ 71. Вызначце ў пададзеных ніжэй тэкстах словы і звароты, што з'явіліся ў беларускай мове пасля Вялікай Кастрычніцкай сацыялістычнай рэвалюцыі для абазначэння з'яў савецкай рэчаіснасці. Растлумачце шляхі ўзнікнення гэтых слоў і зваротаў.

I. Ва ўмовах разгорнутага будаўніцтва камунізма кіруючая роля рабочага класа ў агульнанароднай дзяржаве страціла характар класавага панавання. Але рабочы клас працягвае заставацца гегэмонам грамадскага развіцця, таму што ён па-ранейшаму з'яўляецца найбольш перадавым, арганізаваным і свядомым класам. Ён адыгрывае вядучую ролю ў сферы матэрыяльнай вытворчасці — з буйной прамысловасцю і перадавой тэхнікай, выхаван у духу рэвалюцыйных традыцый, мае вялікі вопыт, выступае ініцыятарам камуністычных форм працы. Дзякуючы гэтым якасцям рабочы клас працягвае заставацца буйнейшай палітычнай сілай краіны.

Кіруючая роля рабочага класа ў сучасны перыяд грунтуецца не на прымусе, а на яго здольнасці метадам ідэалагічнага ўздзеяння, прыкладу ўкараняць у жыццё новыя камуністычныя прынцыпы. Усё гэта накладвае на рабочы клас вялікія абавязкі, але ў адрозненне ад яго становішча ў перыяд пераходу ад капіталізму да сацыялізма не дае яму ніякіх пераваг эканамічнага, палітычнага або дзяржаўна-прававога парадку перад сялянствам і інтэлігенцыяй.

Адпаведна змяніўся і характар Саветаў, расшырылася іх сацыяльная аснова. З органаў непасрэдна-класавага прадстаўніцтва Саветы ператварыліся ў органы, якія вызначаюць волю і інтарэсы ўсяго савецкага народа, у агульнанародныя органы ўлады. Карэнныя якасныя змяненні, якія адбыліся пасля ліквідацыі эксплуатацыйнага класаў, расшырэнне сацыяльнай базы Савецкай дзяржавы прывялі да пераўтварэння Саветаў рабочых, сялянскіх і чырвонаармейскіх дэпутатаў у Саветы дэпутатаў працоўных.

Весці АН БССР, сер. грамад. навук, 1964, № 1

II. Гэта былі цяжкія для краіны гады. Скончылася грамадзянская вайна. Але першая ў свеце сацыялістычная дзяржава, абрабаваная замежнымі інтэрвентамі і белгвардзейцамі, жыла ў капіталістычным акружэнні.

Новая эканамічная палітыка, уведзеная партыяй яшчэ пры Леніне, была неабходнай мерай, каб ажывіць сельскую гаспадарку і дробную прамысловасць, падрыхтаваць і ажыццявіць сацыялістычную перабудову сельскай гаспадаркі. Яе дабратворны ўплыў адчула кожная сям'я. Але дазвол вольнага гандлю ва ўмовах дробнатарнавай вытворчасці выклікаў некаторае ажыўленне капіталістычных элементаў як у горадзе, так і ў вёсцы.

Мы, камсамольцы і камуністы, з агідаю глядзелі, як з усіх шчылін павылазілі нэпманы, як раскашаваліся на вёсцы так званыя «культурныя гаспадары», трымаючы па 20 і больш наймітаў...

Камсамольцы абралі мяне сакратаром райкома камсамола. З гэтага і пачалася мая работа на сяле. Галоўнай нашай задачай і тут было тлумачэнне рашэнняў XIV з'езда ВКП(б) і іх ажыццяўленне на практыцы. Арганізацыя ж наша была маленькая — недзе каля 100 чалавек. Большасць ячэек — сельскія, толькі адна вытворчая на ўвесь раён — пабудкома будаўнікоў... Зімою 1927—1928 года праводзіліся выбары ў Зацякляскі сельсавет. Райком партыі даручыў мне прасачыць, каб старшынёю сельсавета абралі батрака Івана Якубенку...

Пачалася падрыхтоўка да масавай калектывізацыі. Класавая барацьба на вёсцы абвастралася. Актыўна ўключыліся ў яе і шмат нам дапамагалі ветэраны партыі, якія працавалі ў вёсцы старшынямі сельсаветаў, сакратарамі партячэек, загадвалі хатамі-чытальнямі, настаўнічалі... Наколькі складанай была гэтая работа, можна меркаваць па тым, што к 1929 году ў рэспубліцы яшчэ захавалася 876 былых памешчыкаў (у тым ліку 320 былых дваран), у чых руках знаходзілася 8938 дзесяцін зямлі. Сярод такіх землеўладальнікаў былі і буйныя... Уся работа ў беларускай вёсцы ў той час праходзіла ў вострай барацьбе з правамі. Правы ўхіл быў галоўнай небяспекай на шляху да калектывізацыі.

А ўхімовіч М. Перад крутым уздымам.— Беларусь, 1977, № 7

III. У нашай краіне пабудавана развітое сацыялістычнае грамадства. На гэтым этапе, калі сацыялізм развіваецца на сваёй уласнай аснове, усё паўней раскрываюцца стваральныя сілы новага ладу, перавагі сацыялістычнага ўкладу жыцця, працоўныя ўсё шырэй карыстаюцца плёнам вялікіх рэвалюцыйных заваёў.

Вялікія змены адбыліся ў сацыяльным абліччы савецкага грамадства. Яшчэ мацнейшы стаў непарушны саюз рабочага класа, калгаснага сялянства, народнай інтэлігенцыі. Не толькі юрыдычнай, але і фактычнай стала ў нас роўнасць усіх нацый і народнасцей, якія ў агульным страі ствараюць багацце Радзімы. Эканоміка кожнай рэспублікі з'яўляецца непарыўнай часткай адзінага народнагаспадарчага комплексу. Склалася новая гістарычная агульнасць людзей — савецкі народ.

З пабудовай развітога сацыялізму, з пераходам на

ідэйна-палітычныя пазіцыі рабочага класа ўсіх слаёў насельніцтва і дзяржава наша, якая ўзнікла як дыктатура пралетарыяту, перарасла ў агульнанародную дзяржаву.

«Перамога Кастрычніка,—гаворыцца ў пастанове ЦК КПСС «Аб 60-й гадавіне Вялікай Кастрычніцкай сацыялістычнай рэвалюцыі»,— галоўная падзея XX стагоддзя, якая карэнным чынам змяніла ход развіцця ўсяго чалавецтва. Вялікая Кастрычніцкая сацыялістычная рэвалюцыя з'явілася заканамерным вынікам грамадскага развіцця, класовай барацьбы ва ўмовах манопалістычнага капіталізму. У выніку яе перамогі ўзнікла першая ў свеце сацыялістычная дзяржава».

Звязда, 1977, 27 кастр.

ПРАКТЫКАВАННЕ 72. У перакладзеным на беларускую мову ўрыўку з «Асноўных напрамкаў рэформы агульнаадукацыйнай і прафесійнай школы» вызначце пласт грамадска-палітычнай лексікі і фразеалогіі. Шляхам параўнання перакладу з арыгіналам устанавіце:

а) якое месца займаюць сярод гэтай лексікі і фразеалогіі словы і звароты, агульныя для беларускай і рускай моў, з пункту гледжання структуры і семантыкі;

б) якія словы і звароты з'яўляюцца калькамі з рускай мовы і якім спосабам адбылося іх калькаванне.

Зрабіце вывад, які ўплыў аказала руская мова на той пласт грамадска-палітычнай лексікі, які выкарыстоўваецца ў беларускім перакладзе.

Станаўленне і развіццё сацыялістычнай сістэмы народнай асветы неаддзельна ад гісторыі савецкага грамадства, гераічных рэвалюцыйных і працоўных здзяйсненняў нашага народа. Вялікі Кастрычнік, перамога сацыялізму адкрылі працоўным найшырэйшыя магчымасці для авалодання ведамі, усімі багаццямі духоўнай культуры, для праяўлення талентаў і здольнасцей. Упершыню ў сусветнай гісторыі створана сапраўды народная школа, якая забяспечвае на справе роўнасць усіх грамадзян у атрыманні адукацыі незалежна ад расовай і нацыянальнай прыналежнасці, полу, адносін да рэлігіі, маёмаснага і сацыяльнага становішча. Сацыялізм усталявае высокі аўтарытэт ведаў і культуры, сумленнай працы на карысць грамадства.

Ля вытокаў савецкай сістэмы народнай асветы стаяў вялікі Ленін. Камуністычная партыя і Савецкая дзяржава паслядоўна праводзяць у жыццё ленінскія ідэі адзінай, працоўнай, політэхнічнай школы.

У найкарацейшы гістарычны тэрмін краіна зрабіла

крок ад масавай непісьменнасці да ўсеагульнай сярэдняй адукацыі моладзі. Створана сістэма прафесіянальна-тэхнічнай адукацыі, якая стала асноўнай крыніцай планернай падрыхтоўкі, сапраўднай кузняй кваліфікаваных рабочых кадраў. Шырокае развіццё атрымала вышэйшая і сярэдняя спецыяльная адукацыя. Значна зблізіліся ўзроўні адукацыі класаў і сацыяльных груп, нацый і народнасцей, мужчын і жанчын.

Стварэнне і развіццё савецкай сістэмы адукацыі з'явілася важнейшым фактарам усталявання сацыялістычнай цывілізацыі, таго гіганцкага ўзлёту да вяршынь сучаснай навукі, тэхнікі і культуры, які зрабіла Краіна Саветаў. Гэта — буйны ўклад у скарбніцу сусветнага вопыту сацыялістычных пераўтварэнняў, натхняючы прыклад для дзяржаў, якія становяцца на шлях будаўніцтва новага жыцця, пераканаўчая дэманстрацыя гістарычных пераваг сацыялізму перад капіталізмам.

Нар. асвета, 1984, № 5

Становление и развитие социалистической системы народного образования неотделимы от истории советского общества, героических революционных и трудовых свершений нашего народа. Великий Октябрь, победа социализма открыли трудящимся широчайшие возможности для овладения знаниями, всеми богатствами духовной культуры, для проявления талантов и дарований. Впервые в мировой истории создана подлинно народная школа, обеспечивающая на деле равенство всех граждан в получении образования независимо от расовой и национальной принадлежности, пола, отношения к религии, имущественного и социального положения. Социализм утверждает высокий авторитет знания и культуры, честного труда на благо общества.

У истоков советской системы народного образования стоял великий Ленин. Коммунистическая партия и Советское государство последовательно претворяют в жизнь ленинские идеи единой, трудовой, политехнической школы.

В кратчайший исторический срок страна шагнула от массовой неграмотности ко всеобщему среднему образованию молодежи. Создана система профессионально-технического образования, ставшая основным источником планомерной подготовки, подлинной кузницей квалифицированных рабочих кадров. Широкое развитие получило высшее и среднее специальное образование. Значи-

тельно сблизилась уровни образования классов и социальных групп, наций и народностей, мужчин и женщин.

Создание и развитие советской системы образования явились важнейшим фактором утверждения социалистической цивилизации, того гигантского взлета к вершинам современной науки, техники и культуры, который совершила Страна Советов. Это — крупный вклад в сокровищницу мирового опыта социалистических преобразований, вдохновляющий пример для государств, встающих на путь строительства новой жизни, убедительная демонстрация исторических преимуществ социализма перед капитализмом.

О реформе общеобразовательной и профессиональной школы: Сб. документов и материалов (М., 1984)

ДАДАТАК

СТАРАСЛАВЯНСКАЕ СКЛАНЕННЕ

1. Назоўнікі

Асновы на **o*, **jo*

Мужчынскі род

Ніякі род

Адзіночны лік

Н. градъ	грѣхъ	конь	краи	село	полѣ	знамениѣ
Р. града	грѣха	конѣ	краѣ	села	полѣ	знамени
Д. граду	грѣху	коню	краю	селу	полю	знамению
В. градъ	грѣхъ	конь	краи	село	полѣ	знамениѣ
Т. градомъ	грѣхомъ	конѣмъ	краѣмъ	селѣмъ	полѣмъ	знамениѣмъ
М. градъ	грѣсъ	кони	краи	селѣ	поли	знамении
К. градѣ	грѣше	коню	краю	село	полѣ	знамениѣ

Множны лік

Н. гради	грѣси	кони	краи	села	полѣ	знамениѣ
Р. градъ	грѣхъ	конь	краи	селѣ	поль	знамении
Д. градомъ	грѣхомъ	конѣмъ	краѣмъ	селомъ	полѣмъ	знамениѣмъ
В. грады	грѣхы	конѣ	краѣ	села	полѣ	знамениѣ
Т. грады	грѣхы	кони	краи	селы	поли	знамении
М. градѣхъ	грѣсъхъ	конихъ	краихъ	селѣхъ	полихъ	знамениихъ
К. гради	грѣси	кони	краи	села	полѣ	знамениѣ

Парны лік

Н. В. града	грѣха	конѣ	краѣ	селѣ	поли	знамении
Р. М. граду	грѣху	коню	краю	селу	полю	знамению
Д. Т. градома	грѣхома	конѣма	краѣма	селома	полѣма	знамениѣма
К. града	грѣха	конѣ	краѣ			

Асновы на **u* (*ъ)

Адзіночны лік

Множны лік

Парны лік

Н.	сынъ	сынове	Н. В. К. сыны
Р.	сыну	сыновъ	Р. М. сынову
Д.	сынови	сынъмъ (омъ)	Д. Т. сынъма
В.	сынъ	сыны	
Т.	сынъмъ (омъ)	сынъми	
М.	сыну	сынъхъ (охъ)	
К.	сыну	сынов	

Асновы на *ā, *jā

Адзіночны лік

Н.	гора	слуга	вола	горы	слугы	вола
Р.	горы	слугы	вола	горь	слугъ	воль
Д.	горъ	слузъ	воли	горамъ	слугамъ	вола ^м
В.	горѣ	слугѣ	воляж	горы	слугы	вола
Т.	горож	слугож	волаж	горами	слугами	вола ^{ми}
М.	горъ	слузъ	воли	горахъ	слугахъ	вола ^{хъ}
К.	горо	слуго	вола	горы	слугы	вола

Множны лік

Парны лік

Н. В. К.	горъ	слузъ	воли
Р. М.	гору	слугу	волю
Д. Т.	горама	слугама	вола ^{ма}

Асновы на *ī (*ь)

Адзіночны лік

Множны лік

м. р.		ж. р.		м. р.		ж. р.	
Н.	огнь	кость		огни ^я	кости		
Р.	огни	кости		огнии (ьи)	костии (ьи)		
Д.	огни	кости		огньмъ	костьмъ		
В.	огнь	кость		огни	кости		
Т.	огньмъ	кости ^ж		огньми	костьми		
М.	огни	кости		огньхъ	костьхъ		
К.	огни	кости		огни ^я	кости		

Парны лік

м. р.		ж. р.	
Н. В. К.	огни	кости	
Р. М.	огнию (ью)	костию (ью)	
Д. Т.	огньма	костьма	

Асновы на зычныя

Адзіночны лік

Н.	врѣмѣ	коло	осьлѣ	мати
Р.	врѣмене	колесе	осьлате	митере
Д.	врѣмени	колеси	осьлати	матери
В.	врѣмѣ	коло	осьлѣ	матерь
Т.	врѣменьмъ	колесьмъ	осьлатьмъ	матери ^ж
М.	врѣмене	колесе	осьлате	матери
К.	врѣмѣ	коло	осьлѣ	мати

Н.	камы	корень
Р.	камене	корене
Д.	камени	корени
В.	камень	корень
Т.	каменьмь	кореньмь
М.	камене	корене
К.	камы	корень

Множны лік

Н.	врѣмена	колеса	осьлѣта	матери
Р.	врѣменѣ	колесѣ	осьлѣтѣ	матерѣ
Д.	врѣменьмь	колесъмь	осьлѣтъмь	матеръмь
В.	врѣмена	колеса	осьлѣта	матери
Т.	врѣмены	колесы	осьлѣты	матерьми
М.	врѣменьхъ	колесъхъ	осьлѣтъхъ	матеръхъ
К.	врѣмена	колеса	осьлѣта	матери

Н.	камене	корене
Р.	камень	корень
Д.	каменьмь	кореньмь
В.	камени	корени
Т.	каменьми	кореньхъ
М.	каменьхъ	кореньми
К.	камене	корене

Парны лік

Н. В. К.	врѣменѣ	колесѣ	осьлѣтѣ	(матери)
Р. М.	врѣмену	колесу	осьлѣту	(матеру)
Д. Т.	врѣменьма	колесьма	осьлѣтъма	(матерьма)
	камени	корени		
	камену	корену		
	каменьма	кореньма		

2. Займеннікі

Асабовыя займеннікі

Адзіночны лік

Множны лік

Н.	азъ	ты		мы	вы
Р.	мене	тебе	себе	нась	вась
Д.	мнѣ, ми	тебѣ, ти	себѣ, си	намъ, ны	вамъ, вы
В.	мѧ	тѧ	сѧ	ны	вы
Т.	мнѡж	тобоѡж	собѡж	нами	вами
М.	мнѣ	тебѣ	себѣ	нась	вась

Парны лік

Н.	вѣ	ва
Р. М.	наю	ваю
Д. Т.	нама	вама
В.	на(ны)	ва(вы)

Указальныя займеннікі

Адзіночны лік

Н.	тѣ	то	та	и (жэ)	Ѧ (жэ)	Ѧ (жэ)
Р.	того	то	Ѧ		Ѧго	ѦѦ
Д.	тому	тои			Ѧму	Ѧи
В.	тѣ	то	тѣ	и	Ѧ	Ѧж
Т.	тѣмь	тоуж			имь	ѦѦж
М.	томь	тои			Ѧмь	Ѧи

Множны лік

Н.	ти	та	ты	и (жэ)	Ѧ (жэ)	Ѧ (жэ)
Р.		тѣхъ			ихъ	
Д.		тѣмь			имь	
В.	ты	та	ты	Ѧ	Ѧ	Ѧ
Т.		тѣми			ими	
М.		тѣхъ			ихъ	

Парны лік

Н. В.	та	тѣ	тѣ	Ѧ (жэ)	и (жэ)	и (жэ)
Р. М.		тою			Ѧю	
Д. Т.		тѣма			има	

3. Прыметнікі

Кароткія (іменныя) прыметнікі

Адзіночны лік

Н.	добръ	добро	добра	синь	сине	синѦ
Р.	добра	добры		синѦ	синѦ	синѦѦ
Д.	добру	добръ		синю		сини
В.	добръ	добро	добрѣ	синь	сине	синѦж
Т.	добрѡмь	добрѡж		синѣмь		синѣѦж
М.	добрѣ	добрѣ		сини		сини

Множны лік

Н.	добри	добра	добры	сини	синѦ	синѦѦ
Р.	добръ	добрѣ		синь	синь	
Д.	добрѡмь	добрѡмь		синѣмь	синѦѦмь	

Парны лік

1 ас.	ведѣвъ	двигнѣвъ	знѣвъ	хваливъ
2 ас.	ведѣта	двигнѣта	знѣта	хвалита
3 ас.	ведѣте	двигнѣте	знѣте	хвалите

Нетэматычныя дзеясловы

Адзіночны лік

1 ас.	К смь	вѣмь /вѣдѣ/	И мь	дамь	имамь
2 ас.	К си	вѣси	И си	даси	имашн
3 ас.	К сть	вѣсть	И сть	дасть	имать

Множны лік

1 ас.	К смь	вѣмь	И мь	дамь	имамь
2 ас.	К ст	вѣсте	И сте	дасте	имате
3 ас.	сѣтъ	вѣдѣтъ	И дѣтъ	дадѣтъ	имѣтъ

Парны лік

1 ас.	К свѣ	вѣвѣ	И вѣ	давѣ	имавѣ
2 ас.	К ста	вѣста	И ста	даста	имата
3 ас.	К сте	вѣсте	И сте	дасте	имате

Прошлы незакончаны прасты час (імперфект)

Тэматычныя дзеясловы

Адзіночны лік

1 ас.	ведѣахъ	двигнѣахъ	знаахъ	хвалѣахъ
2 ас.	ведѣаше	двигнѣаше	знааше	хвалѣаше
3 ас.	ведѣаше	двигнѣаше	знааше	хвалѣаше

Множны лік

1 ас.	ведѣахомъ	двигнѣахомъ	знаахомъ	хвалѣахомъ
2 ас.	ведѣашете	двигнѣашете	знаашете	хвалѣашете
3 ас.	ведѣахѣ	двигнѣахѣ	знаахѣ	хвалѣахѣ

Парны лік

1 ас.	ведѣаховѣ	двигнѣаховѣ	знааховѣ	хвалѣаховѣ
2 ас.	ведѣашета	двигнѣашета	знаашета	хвалѣашета
3 ас.	ведѣашете	двигнѣашете	знаашете	хвалѣашете

Нетэматычныя дзеясловы

Адзіночны лік

Множны лік

Парны лік

1 ас.	бѣахъ	вѣдѣахъ	бѣахомъ	вѣдѣахомъ	бѣаховѣ	вѣдѣаховѣ
2 ас.	бѣаше	вѣдѣаше	бѣашете	вѣдѣашете	бѣашета	вѣдѣашета
3 ас.	бѣаше	вѣдѣаше	бѣахѣ	вѣдѣахѣ	бѣашете	вѣдѣашете

Прошлы закончаны просты час
(аорыст)

Тэматычныя дзеясловы

Адзіночны лік

	Просты аорыст		Сігматычны аорыст	
1 ас.	идъ	двигъ	знахъ	купихъ
2 ас.	иде	движе	зна	купи
3 ас.	иде	движе	зна	купи

Множны лік

1 ас.	идомъ	двигомъ	знахомъ	купихомъ
2 ас.	идете	движете	знасте	куписте
3 ас.	идѣ	движѣ	знаша	купиша

Парны лік

1 ас.	идовѣ	двиговѣ	знаховѣ	купиховѣ
2 ас.	идета	движета	знаста	каписта
3 ас.	идете	движете	знасте	куписте

Нетэматычныя дзеясловы

Адзіночны лік

1 ас.	быхъ	дахъ	вѣдѣхъ
2 ас.	бы, бысть	да, дастъ	вѣдѣ
3 ас.	бы, бысть	да, дастъ	вѣдѣ

Множны лік

1 ас.	быхомъ	дахомъ	вѣдѣхомъ
3 ас.	бысте	дасте	вѣдѣсте
2 ас.	быша	даша	вѣдѣша

Парны лік

1 ас.	быховѣ	даховѣ	вѣдѣховѣ
2 ас.	быста	даста	вѣдѣста
3 ас.	бысте	дасте	вѣдѣсте

Прошлы закончаны складаны час
(перфект)

Адзіночны лік

1 ас.	пришьль,	пришьла,	пришло	Ксмь
2 ас.	пришьль,	пришьла,	пришло	Кси
3 ас.	пришьль,	пришьла,	пришло	Ксть

Множны лік

1 ас.	пришьли,	пришьлы,	пришьла	Ксмь
2 ас.	пришьли,	пришьлы,	пришьла	Ксте
3 ас.	пришьли,	пришьлы,	пришьла	Ксть

Парны лік

1 ас.	пришьла,	пришьлѣ,	пришьлѣ	Ксвѣ
2 ас.	пришьла,	пришьлѣ,	пришьлѣ	Кста
3 ас.	пришьла,	пришьлѣ,	пришьлѣ	Ксте

Даўномінулы час (плюсквамперфект)

1 разнавіднасць

2 разнавіднасць

1 ас.	бѣахъ	творилъ (-а, -о)	Ксмь	былѣ (-а, -о)	творилъ (-а, -о)
2 ас.	бѣашѣ	творилъ (-а, -о)	Кси	былѣ (-а, -о)	творилъ (-а, -о)
3 ас.	бѣашѣ	творилъ (-а, -о)	Кстѣ	былѣ (-а, -о)	творилъ (-а, -о)

Множны лік

1 ас.	бѣахомъ	творили (-ы, -а)	Ксмь	были (-ы, -а)	творили (-ы, -а)
2 ас.	бѣашѣте	творили (-ы, -а)	Ксте	были (-ы, -а)	творили (-ы, -а)
3 ас.	бѣахѣ	творили (-ы, -а)	сѣтъ	были (-ы, -а)	творили (-ы, -а)

Парны лік

1 ас.	бѣаховѣ	творила (-ѣ, -ѣ)	Ксвѣ	была (-ѣ, -ѣ)	творила (-ѣ, -ѣ)
2 ас.	бѣашѣта	творила (-ѣ, -ѣ)	Ксте	была (-ѣ, -ѣ)	творила (-ѣ, -ѣ)
3 ас.	бѣашѣте	творила (-ѣ, -ѣ)	Ксте	была (-ѣ, -ѣ)	творила (-ѣ, -ѣ)

Будучы складаны першы

Адзіночны лік

- 1 ас. имаць (начьнѣ ці хоштѣ) пісати
- 2 ас. имаши (начьнеші ці хоштѣши) пісати
- 3 ас. имать (начьнетѣ ці хоштѣтѣ) пісати

Множны лік

- 1 ас. имамъ (начьнемъ ці хоштѣмъ) пісати
- 2 ас. имате (начьнете ці хоштѣтѣ) пісати
- 3 ас. имѣтъ (начьнѣтъ ці хоштѣтѣ) пісати

Парны лік

- 1 ас. имаѣ (начьневѣ ці хоштѣвѣ) пісати
- 2 ас. имата (начьнета ці хоштѣта) пісати
- 3 ас. имате (начьнете ці хоштѣтѣ) пісати

Будучы складаны другі

Адзіночны лік

- 1 ас. бѣдѣ пісаль (-а, -о)
- 2 ас. бѣдѣши пісаль (-а, -о)
- 3 ас. бѣдѣтѣ пісаль (-а, -о)

Множны лік

1 ас. бѣдѣмъ писали (-ы, а-)	бѣдѣвѣ писала (-ѣ, -ѣ)
2 ас. бѣдѣте писали (-ы, а-)	бѣдѣта писала (-ѣ, -ѣ)
3 ас. бѣдѣтъ писали (-ы, а-)	бѣдѣте писала (-ѣ, -ѣ)

Парны лік

Умоўны лад

Адзіночны лік

1 ас. бимъ (быхъ) писаль (-а, -о)	бимъ (быхомъ) писали (-ы, -а)
2 ас. би (бы) писаль (-а, -о)	бистѣ (быстѣ) писали (-ы, -а)
3 ас. би (бы) писаль (-а, -о)	бѣ, бишѣ (бышѣ) писали (-ы, -а)

*Множны лік**Парны лік*

1 ас. биховѣ (быховѣ) писала (-ѣ, -ѣ)
2 ас. биста (быста) писала (-ѣ, -ѣ)
3 ас. бистѣ (быстѣ) писала (-ѣ, -ѣ)

Загадны лад

Тэматычныя дзеясловы*Адзіночны лік*

2 і 3 ас. неси знаи иди хвали

Множны лік

1 ас. несьмъ знаимъ идѣмъ хвалимъ
2 ас. несьте знаите идѣте хвалите

Парны лік

несѣвѣ знаивѣ идѣвѣ хваливѣ
несѣта знаита идѣта хвалита

Нетэматычныя дзеясловы*Адзіночны лік*

2 і 3 ас. бѣди вѣждь ѣждь даждь

Множны лік

1 ас. бѣдѣмъ вѣдимъ ѣдимъ дадимъ
2 ас. бѣдѣте вѣдите ѣдите дадите

Парны лік

1 ас. бѣдѣвѣ вѣдивѣ ѣдивѣ дадивѣ
2 ас. бѣдѣта вѣдита ѣдита дадита
3 ас. бѣдѣте вѣдите ѣде дадите

Дзеепрыметнікі

Незалежны стан

Цяперашні час

Кароткія формы

Адзіночны лік

	м. р.	н. р.	ж. р.
Н.	веды	веды	ведѣшти
Р.	ведѣштѣ		ведѣштѣ
Д.	ведѣштю		ведѣшти
В.	ведѣштѣ	ведѣштѣ	ведѣштѣж
Т.	ведѣштѣмь		ведѣштѣж
М.	ведѣшти		ведѣшти

	м. р.	н. р.	ж. р.
Н.	хвала	хвала	хвалашти
Р.	хвалаштѣ		хвалаштѣ
Д.	хвалаштю		хвалашти
В.	хвалаштѣ	хвалаштѣ	хвалаштѣж
Т.	хвалаштѣмь		хвалаштѣж
М.	хвалашти	хвалашти	хвалашти

Множны лік

Н.	ведѣштѣ	ведѣштѣ	ведѣштѣ
Р.	ведѣштѣ		ведѣштѣ
Д.	ведѣштѣмь		ведѣштѣмь
В.	ведѣштѣ	ведѣштѣ	ведѣштѣ
Т.	ведѣшти		ведѣштѣми
М.	ведѣштѣхъ		ведѣштѣхъ

Н.	хвалаштѣ	хвалаштѣ	хвалаштѣ
Р.		хвалаштѣ	
Д.	хвалаштѣмь		хвалаштѣмь
В.	хвалаштѣ	хвалаштѣ	хвалаштѣ
Т.	хвалашти		хвалаштѣми
М.	хвалаштѣхъ		хвалаштѣхъ

Парны лік

Н. В.	ведѣштѣ	ведѣшти	ведѣшти	хвалаштѣ	хвалашти	хвалашти
Р. М.	-ю	-ю	-ю	-ю	-ю	-ю
Д. Т.	ведѣштѣма		хвалаштѣма		хвалаштѣма	

Поўныя формы

Адзіночны лік

Н.	ведыи	ведѣштеѣ	ведѣштиѣ
Р.	ведѣштаѣго	ведѣштиѣѣго	ведѣштаѣѣ
Д.	ведѣштюѣму	ведѣштюѣму	ведѣштии
В.	ведѣштии	ведѣштеѣ	ведѣштѣѣѣ
Т.	ведѣштиимь	ведѣштиимь	ведѣштѣѣѣ(штеѣѣ)
М.	ведѣштиимь	ведѣштиимь	ведѣштии
Н.	хвалѣи	хвалѣштеѣ	хвалѣштиѣ
Р.	хвалѣштиѣѣго		хвалѣштаѣѣ
Д.	хвалѣштюѣму		хвалѣштии
В.	хвалѣштии	хвалѣштеѣ	хвалѣштѣѣѣ
Т.	хвалѣштиимь		хвалѣштѣѣѣ(штеѣѣ)
М.	хвалѣштиимь		хвалѣштии

Множны лік

Н.	ведѣштеѣи	ведѣштиѣѣѣ	вѣдѣштаѣѣѣ
Р.		ведѣштиихь	
Д.		ведѣштиимь	
В.	ведѣштаѣѣѣ	ведѣштиѣѣѣ	ведѣштаѣѣѣ
Т.		ведѣштиими	
М.		ведѣштиихь	
Н.	хвалѣштеѣи	хвалѣштиѣѣѣ	хвалѣштаѣѣѣ
Р.		хвалѣштиихь	
Д.		хвалѣштиимь	
В.	хвалѣштаѣѣѣ	хвалѣштиѣѣѣ	хвалѣштаѣѣѣ
Т.		хвалѣштиихь	
М.		хвалѣштиимь	

Парны лік

Н. В.	ведѣштиѣѣѣ	ведѣштии	ведѣштии
Р. М.		ведѣштюю	
Д. Т.		ведѣштиима	
Н. В.	хвалѣштиѣѣѣ	хвалѣштии	хвалѣштии
Р. М.		хвалѣштюю	
Д. Т.		хвалѣштиима	

Прошлы час

Кароткія формы

Адзіночны лік

	м. р.	н. р.	ж. р.			
Н.	ведь	ведь	ведьши	хваль	хваль	хвальши
Р.	ведьшѣ		ведьшѣ	хвальшѣ		хвальшѣ

Д.	ведъшю	ведъши	хвальшю	хвальши
В.	ведъшь	ведъше	хвальшь	хвальше
Т.	ведъшемъ	ведъшеж	хвальшемъ	хвальшеж
М.	ведъши	ведъшини	хвальши	хвальшини

Множны лік

Н.	ведъше	ведъша	ведъша
Р.	ведъшь	ведъшь	ведъшь
Д.	ведъшемъ		ведъшамъ
В.	ведъша	ведъша	ведъша
Т.	ведъши		ведъшамы
М.	ведъшихъ	ведъшихъ	ведъшыхъ

Н.	хвалше	хвальша	хвальша
Р.	хвальшь	хвальшь	хвальшь
Д.	хвальшемъ		хвальшамъ
В.	хвальша	хвальша	хвальша
Т.	хвальши		хвальшамы
М.	хвальшихъ	хвальшихъ	хвальшыхъ

Парны лік

Н.	В. ведъша	ведъши	ведъши
Р.	М. ведъшю	ведъшю	ведъшю
Д.	Т. ведъшема	ведъшемъ	ведъшамъ
Н.	В. хвальша	хвальши	хвальши
Р.	М. хвальшю	хвальшю	хвальшю
Д.	Т. хвальшема	хвальшема	хвальшамъ

Поўныя формы

Адзіночны лік

Н.	ведыи	ведъшеК	ведъшинъ
Р.		ведъшаКго	ведъшахъ
Д.		ведъшюКму	ведъшини
В.	ведъшини	ведъшеК	ведъшижж
Т.	ведъшинимъ		ведъшижж (шбж)
М.	ведъшинимъ		ведъши
Н.	хвалии	хвальшеК	хвальшинъ
Р.		хвальшаКго	хвальшахъ
Д.		хвальшюКму	хвальшини
В.	хвальшини	хвальшеК	хвальшижж
Т.	хвальшинимъ		хвальшижж (шбж)
М.	хвальшинимъ		хвальши

Множны лік

Н.	ведъшеі	ведъшѣѣѣ	ведъшаѣѣ	хвальшіе	хвальшѣѣѣ	хвальшаѣѣ
Р.		ведъшійихъ			хвальшійихъ	
Д.		ведъшіимъ			хвальшіимъ	
В.	ведъшаѣѣѣ	ведъшѣѣѣѣ	ведъшаѣѣѣ	хвальшаѣѣѣ	хвальшѣѣѣѣ	хвальшаѣѣѣ
Т.		ведъшіими			хвальшіими	
М.		ведъшіихъ			хвальшіихъ	

Парны лік

Н.	В.	ведъшѣѣѣ	ведъшии	ведъшии	хвальшѣѣѣ	хвальшии	хвальшии
Р.	М.		ведъшюю			хвальшюю	
Д.	Т.		ведъшіима			хвальшіима	

Залежны стан

Цяперашні час

Кароткія формы

Поўныя формы

	м. р.	н. р.	ж. р.	м. р.	н. р.	ж. р.
	ведомъ	ведомо	ведома	ведомыи	ведомоѣ	ведомаѣ
	знаѣмъ	знаѣмо	знаѣма	знаѣмыи	знаѣмоѣ	знаѣмаѣ
	хвалимъ	хвалимо	хвалима	хвалимыи	хвалимоѣ	хвалимаѣ
Н.	ведомъ	ведомо	ведома	ведомыи	ведомоѣ	ведомаѣ
Р.	ведома	ведома	ведомыи	ведомаѣго	ведомаѣго	ведомыѣ
	і г. д. як			і г. д. як		
	добръ	добро	добра	добрыи	доброѣ	добраѣ

Кароткія формы

Поўныя формы

	ведень	ведено	ведена	веденыи	веденоѣ	веденаѣ
	знанъ	знано	знана	знаныи	знаноѣ	знанаѣ
	хвалѣнъ	хвалѣно	хвалена	хваленыи	хваленоѣ	хваленаѣ
Н.	ведень	ведено	ведена	веденыи	веденоѣ	веденаѣ
Р.	ведена	ведена	веденыи	веденаѣго	веденаѣго	веденыѣ
	і г. д. як			і г. д. як		
	добръ	добро	добра	добрыи	доброѣ	добрыѣ

СТАРАЖЫТНАРУСКАЕ СКЛАНЕННЕ

1. Назоўнікі

Асновы на * \bar{o} , * $\bar{j}\bar{o}$

Мужчынскі род

Ніякі род

Адзіночны лік

Н. городъ	грѣхъ	конь	краи	село	поле	знамение
Р. города	грѣха	коня	края	села	поля	знаменія
Д. городу	грѣху	коню	краю	селу	полю	знамению
В. городъ	грѣхъ	конь (я)	краи	село	поле	знамение
Т. городомъ	грѣхомъ	конемъ	краемъ	селомъ	полемъ	знамениемъ
	(ъмь)	(ъмь)	(ьмь)	(ъмь)	(ьмь)	
М. городъ	грѣсѣ	кони	краи	сельѣ	поли	знамении
К. городе	грѣше	коню	краю	село	поле	знамение

Множны лік

Н. города	грѣси	кони	краи	села	поля	знаменія
Р. городъ	грѣхъ	конь	краи	сельѣ	поль	знамении
Д. городомъ	грѣхомъ	конемъ	краемъ	селомъ	полемъ	знаменнемъ
В. города	грѣхы	конѣ	краѣ	села	поля	знаменія
Т. города	грѣхы	кони	краи	село	поли	знамении
М. городѣхъ	грѣсѣхъ	конихъ	краихъ	сельѣхъ	полихъ	знамениихъ

Парны лік

Н. В. города	грѣха	коня	края	сельѣ	поли	знамении
Р. М. городу	грѣху	коню	краю	селу	полю	знамению
Д. Т. городама	грѣхома	конома	краема	селома	полема	знамениема

Асновы на * \bar{u} (* \bar{y})

Адзіночны лік

Множны лік

Парны лік

Н. сынъ	сынове	Н. В. К. сыны
Р. сыну	сыновѣ	Р. М. сынову
Д. сынови	сынѣмъ (омъ)	Д. Т. сынѣма
В. сынъ	сыны	
Т. сынѣмъ (омъ)	сынѣми	
М. сыну	сынѣхъ (охъ)	

Асновы на * \bar{a} , * $\bar{j}\bar{a}$

Адзіночны лік

Множны лік

Н. гора	слуга	воля	горы	слугы	воль
Р. горы	слугы	воль	горѣ	слугѣ	воль

Д.	горѣ	служѣ	воли	горамѣ	слугамѣ	волямѣ
В.	гору	слугу	волю	горы	слугы	вольѣ
Т.	горою	слугою	волею	горами	слугами	волями
М.	горѣ	служѣ	воли	горахѣ	слугахѣ	воляхѣ
К.	горо	слуго	воле			

Парны лік

Н. В. К.	горѣ	служѣ	воли
Р. М.	гору	слугу	волю
Д. Т.	горама	слугама	воляма

Асновы на *ī (*ь)

Адзіночны лік

Множны лік

	м. р.	ж. р.	м. р.	ж. р.
Н.	огнь	кость	огние (ье)	кости
Р.	огни	кости	огнии (ьи)	костии (ьи)
Д.	огни	кости	огньмѣ	костьмѣ
В.	огнь	кость	огни	кости
Т.	огньмѣ	костію (ью)	огньми	костьми
М.	огни	кости	огньхѣ	костьхѣ
К.	огни	кости		

Парны лік

	м. р.	ж. р.
Н. В.	огни	кости
Р. М.	огнию (ью)	костію (ью)
Д. Т.	огньма	костьма

Асновы на зычныя

Н.	врѣмя	коло	осьля	мати
Р.	врѣмене (и)	колесе (и)	осьляте (и)	матере (и)
Д.	врѣмени	колеси	осьляти	матери
В.	врѣмя	коло	осьля	матерь
Т.	врѣменьмѣ	колесьмѣ	осьлятьмѣ	матерію (ью)
М.	врѣмене (и)	колесе (и)	осьляте (и)	матере (и)
К.	врѣмя	коло	осьля	мати

Н.	камы	корень
Р.	камене	корене (и)
Д.	камени	корени
В.	камень	корень
Т.	каменьмѣ	кореньмѣ
М.	камене (и)	корене (и)
К.	камени	корени

Множны лік

Н.	врѣмена	колеса	осьлята	матере (и)
Р.	врѣмень	колесъ	осьлятъ	матерь (ни)
Д.	врѣменьмъ	колесъмъ	осьлятъмъ	матерьмъ
В.	врѣмена	колеса	осьлята	матери
Т.	врѣмены	колесы	осьляты	матерьми
М.	врѣменьхъ	колесъхъ	осьлятъхъ	матерьхъ

Н.	камене (ие)	корене (не)
Р.	камень (ни)	корень (ни)
Д.	каменьмъ	кореньмъ
В.	камени	корени
Т.	каменьми	кореньми
М.	каменьхъ	кореньхъ

Парны лік

Н. В. К.	врѣмени	колеси	осьляти	матери
Р. М.	врѣмену	колесу	осьляту	матеру (ию)
Д. Т.	врѣменьма	колесъма	осьлятъма	матерьма

В. В. К.	камени	корени
Р. М.	камену (ию)	корену (ию)
Д. Т.	каменьма	кореньма

2. Займеннікі

Асабовыя займеннікі

Адзіночны лік

Множны лік

Н.	язъ, я	ты		мы	вы	
Р.	мене	тебе	себе	нась	вась	
Д.	мънѣ, ми	тобѣ, тобѣ, ти	собѣ, себѣ, си	намѣ, насъ	ны, вы	вамѣ, вась, вы
В.	мене, мя	тебе, тя	себе, ся	нась, ны	вась, вы	
Т.	мъною	тобою	собою	нами	вами	
М.	мънѣ	тобѣ, тебѣ	собѣ, себѣ	нась	вась	

Парны лік

Н.	вѣ	ва
Р. М.	наю	ваю
Д. Т.	нама	вама
В.	на	ва

Указальныя займеннікі

		<i>Адзіночны лік</i>			<i>Множны лік</i>								
Н.	тѣ, тѣтъ	то	та	и	е	я	ти	та	ты	и	я	ѣ	
Р.	того		тоѣ		его	еѣ		тѣхѣ		ихѣ			
Д.	тому		тои		ему	еи		тѣмѣ		имѣ			
В.	тѣ, тѣтъ, того	то	ту	и(нѣ),	его	е	ю	ты	та	ты	ѣ	я	ѣ
Т.	тѣмѣ		тою		имѣ	ею		тѣми		ими			
М.	томѣ		тои		емѣ	еи		тѣхѣ		ихѣ			

Парны лік

Н. В.	та	тѣ	тѣ	я	и	и
Р. М.	тою			ею		
Д. Т.	тѣма			има		

3. Прыметнікі

Кароткія (іменныя) прыметнікі

Адзіночны лік

Н.	добрѣ	добро	добра	сінѣ	сине	синя
Р.		добра	добры	сінѣ		синѣ
Д.		добру	добрѣ	сіню		сини
В.	добрѣ	добро	добру	сінѣ	сине	синю
Т.		доброемѣ(ѣмѣ)	доброю	синеюмѣ(ѣмѣ)		синею
М.		добрѣ	добрѣ	сини		сини

Множны лік

Н.	добри	добра	добры	сини	синя	синѣ
Р.		добрѣ	добрѣ	сінѣ		сінѣ
Д.		доброемѣ	добрамѣ	синеюмѣ		синямѣ
В.	добры	добра	добры	сінѣ	синя	синѣ
Т.		добры	добрами	сини		синямы
М.		добрѣхѣ	добрахѣ	сінихѣ		сіняхѣ

Парны лік

Н. В.	добра	добрѣ	добрѣ	синя	сини	сини
Р. М.		добру			сіню	
Д. Т.	добрама	добрама		синема		сіняма

Поўныя (займенныя) прыметнікі

Адзіночны лік

Н.	добрыи	доброе	добрая	сінни	сине	синя
Р.		добраго	добраѣ(ѣѣ)	сіннею		сіннею
Д.		добраму	добраю(ѣю)	сіннею		сіннею

В.	добрыи(ого)	доброе	добрую	синни(его)	синее	синюю
Т.	добрым(ымь)	доброю		синимь(нимь)	синею	
М.	доброть(ѣмь)	доброт(ѣн)		синемь	синей	

Множны лік

Н.	добрии	добрая	добрыѣ	синни	синяя	синѣѣ
Р.		добрыхъ(ыхъ)		синихъ(нихъ)		
Д.		добрымъ(ымь)		синимъ(имь)		
В.	добрыѣ	добрая	добрыѣ	синѣѣ	синяя	синѣѣ
Т.		добрыми(ыми)		синими(ими)		
М.		добрыхъ(ыхъ)		синихъ(нихъ)		

Парны лік

Н. В.	добрая	добрѣи	добрѣи	синяя	синии	синии
Р. М.		доброю(ую)			синею	
Д. Т.		добрѣма(ыма)			синима(има)	

СТАРАЖЫТНАРУСКАЕ СПРАЖЭННЕ

Цяперашні час

Тэматычныя дзеясловы

Адзіночны лік

1 ас.	веду	двигну	знаю	хваляю
2 ас.	ведеші(ь)	двигнеші(ь)	знаеші(ь)	хвалеші(ь)
3 ас.	ведеть	двигнеть	знаеть	хвалить

Множны лік

1 ас.	ведемъ	двигнемъ	знаемъ	хвалимъ
2 ас.	ведете	двигнете	знаете	хвалите
3 ас.	ведуть	двигнуть	знають	хвалятъ

Парны лік

1 ас.	ведевѣ	двигневѣ	знаевѣ	хваливѣ
2 ас.	ведета	двигнета	знаета	хвалита
3 ас.	ведета	двигнета	знаета	хвалита

Нетэматычныя дзеясловы

Адзіночны лік

1 ас.	есмь	вѣмь	ѣмь	дамь	имаць
2 ас.	еси	вѣси	ѣси	даси	имаши(ь)
3 ас.	есть	вѣсть	ѣсть	дасть	имать

Множны лік

1 ас.	есмъ	вѣмъ	ѣмъ	дамъ	имамъ
2 ас.	есте	вѣсте	ѣсте	дасте	имате
3 ас.	суть	вѣдятъ	ѣдятъ	дадятъ	имуть

Парны лік

1 ас.	есвѣ	вѣвѣ	ѣвѣ	давѣ	имавѣ
2 ас.	еста	вѣста	ѣста	даста	имата
3 ас.	еста	вѣста	ѣста	даста	имата

Прошлы незакончаны просты час (імперфект)

Тэматычныя дзеясловы

Адзіночны лік

1 ас.	ведяхъ	двигнахъ	знахъ	хваляхъ
2 ас.	ведяше	двигнаше	знаше	хваляше
3 ас.	ведяше(ть)	двигнаше(ть)	знаше(ть)	хваляше(ть)

Множны лік

1 ас.	ведяхомъ	двигнахомъ	знахомъ	хваляхомъ
2 ас.	ведясте	двигнасте	знасте	хвалясте
3 ас.	ведяху(ть)	двигнаху(ть)	знаху(ть)	хваляху(ть)

Парны лік

1 ас.	ведяховѣ	двигнаховѣ	знаховѣ	хваляховѣ
2 і 3 ас.	ведяста	двигнаста	знаста	хваляста

Нетэматычныя дзеясловы

Адзіночны лік

Множны лік

Парны лік

1 ас.	бяхъ	ведяхъ	бяхомъ	ведяхомъ	бяховѣ	ведяховѣ
2 ас.	бяше	ведяше	бясте	ведясте	бяста	ведяста
3 ас.	бяше	ведяше	бяху(ть)	ведяху(ть)	бяста	ведяста

Прошлы закончаны просты час (аорыст)

Тэматычныя дзеясловы

Адзіночны лік

Просты аорыст

Сігматычны аорыст

1 ас.	идохъ	двигохъ	знахъ	купихъ
2 ас.	иде	движе	зна	купи
3 ас.	иде	движе	зна	купи

Множны лік

1 ас.	идехомъ	двигехомъ	знахомъ	купихомъ
2 ас.	идосте	двигосте	знасте	куписте
3 ас.	идоша	двигоша	знаша	купиша

Парны лік

1 ас. идоховъ	двигеховъ	знаховъ	купиховъ
2 ас. идоста	двигоста	знаста	куписта
3 ас. идоста	двигоста	знаста	куписта

Нетэматычныя дзеясловы

Адзіночны лік

1 ас. быхъ (бѣхъ)	дахъ	вѣдохъ
2 ас. бы (бѣ)	да	вѣде
3 ас. бы (бѣ)	да	вѣде

Множны лік

быхомъ (бѣхомъ)	дахомъ	вѣдохомъ
бысте (бѣсте)	дасте	вѣдoste
быша (бѣша)	даша	вѣдоша

Парны лік

1 ас. быховъ (бѣховъ)	даховъ	вѣдоховъ
2 ас. быста (бѣста)	даста	вѣдоста
3 ас. быста (бѣста)	даста	вѣдоста

Прошлы закончаны складаны час (перфект)

Адзіночны лік

1 ас. пришьль,	пришьла,	пришьло	есмъ
2 ас. пришьль,	пришьла,	пришьло	еси
3 ас. пришьль,	пришьла,	пришьло	есть

Множны лік

1 ас. пришьли,	пришьлы,	пришьла	есмъ
2 ас. пришьли,	пришьлы,	пришьла	есте
3 ас. пришьли,	пришьлы,	пришьла	суть

Парны лік

1 ас. пришьла,	пришьлѣ,	пришьлѣ	есвѣ
2 ас. пришьла,	пришьлѣ,	пришьлѣ	еста
3 ас. пришьла,	пришьлѣ,	пришьлѣ	еста

Даўно мінулы час (плюсквамперфект)

Адзіночны лік

1 разнавіднасць

2 разнавіднасць

1 ас. бяхъ	творилъ (-а, -о)	есмъ	былъ (-а, -о)	творилъ (-а, -о)
2 ас. бяше	творилъ (-а, -о)	еси	былъ (-а, -о)	творилъ (-а, -о)
3 ас. бяше(тъ)	творилъ (-а, -о)	есть	былъ (-а, -о)	творилъ (-а, -о)

Множны лік

- 1 ас. бяхомъ творили (-ы, -а) есмъ были (-ы, -а) творили (-ы, -а)
2 ас. бясте творили (-ы, -а) есте были (-ы, -а) творили (-ы, -а)
3 ас. бяху(ть) творили (-ы, -а) суть были (-ы, -а) творили (-ы, -а)

Парны лік

- 1 ас. бяховѣ творила (-ѣ, -ѣ) есвѣ была (-ѣ, -ѣ) творила (-ѣ, -ѣ)
2 ас. бяста творила (-ѣ, -ѣ) еста была (-ѣ, -ѣ) творила (-ѣ, -ѣ)
3 ас. бяста творила (-ѣ, -ѣ) еста была (-ѣ, -ѣ) творила (-ѣ, -ѣ)

Будучы складаны першы

Адзіночны лік

- 1 ас. иму (начьну ці хочю) пісати
2 ас. имашь (начьнешь ці хочешь) пісати
3 ас. имать (начьнеть ці хочеть) пісати

Множны лік

- 1 ас. имамъ (начьнемъ ці хотимъ) пісати
2 ас. имате (начьнете ці хочите) пісати
3 ас. имуть (начьнутъ ці хотять) пісати

Парны лік

- 1 ас. имавѣ (начьневѣ ці хотивѣ) пісати
2 ас. имата (начьнета ці хотита) пісати
3 ас. имата (начьнета ці хотита) пісати

Будучы складаны другі

Адзіночны лік

Множны лік

- 1 ас. буду пісалъ (-а, -о) будемъ пісали (-ы, -а)
2 ас. будешь пісалъ (-а, -о) будете пісали (-ы, -а)
3 ас. будеть пісалъ (-а, -о) будутъ пісали (-ы, -а)

Парны лік

- будевѣ пісала (-ѣ, -ѣ)
будета пісала (-ѣ, -ѣ)
будета пісала (-ѣ, -ѣ)

Умоўны лад

Адзіночны лік

Множны лік

- 1 ас. быхъ пісалъ (-а, -о) бяхомъ пісали (-ы, а)
2 ас. бы пісалъ (-а, -о) бысте пісали (-ы, а)
3 ас. бы пісалъ (-а, -о) быша пісали (-ы, а)

Парны лік

- 1 ас. быховѣ писала (-ѣ, -ѣ)
2 ас. быста писала (-ѣ, -ѣ)
3 ас. быста писала (-ѣ, -ѣ)

Загадны лад

Тэматычныя дзеясловы

Адзіночны лік

- 2 і 3 ас. неси знан иди хвали

Множны лік

Парны лік

- 1 ас. несѣмъ знаимъ идѣмъ хвалимъ несѣвѣ знаивѣ идѣвѣ хваливѣ
2 ас. несѣте знаите идѣте хвалите несѣта знаита идѣта хвалита

Нетэматычныя дзеясловы

Адзіночны лік

- 2 і 3 ас. буди вѣжь ѣжь дажь

Множны лік

Парны лік

- 1 ас. будѣмъ вѣдимъ ѣдимъ дадимъ будѣвѣ вѣдивѣ ѣдивѣ дадивѣ
2 ас. будѣте вѣдите ѣдите дадите будѣта вѣдита ѣдита дадита

Дзеепрыметнікі

Незалежны стан

Цяперашні час

Кароткія формы

Адзіночны лік

	м. р.	н. р.	ж. р.	м. р.	н. р.	ж. р.
Н.	веда	веда	ведучи	хваля	хваля	хвалячи
Р.		ведуча	ведучѣ	хваляча		хвалячѣ
Д.		ведучу	ведучи	хвалячу		хвалячи
В.	ведучь	ведуче	ведучу	хвалячѣ	хваляче	хвалячу
Т.		ведучьмъ	ведучею	хвалячѣмъ		хвалячею
М.		ведучи	ведучи	хвалячи		хвалячи

Множны лік

Н.	ведуче	ведуча	ведучѣ	хваляче	хваляча	хвалячѣ
Р.	ведучь		ведучь	хвалячѣ		хвалячѣ
Д.	ведучемъ		ведучамъ	хвалячемъ		хвалячамъ
В.	ведучѣ	ведуча	ведучѣ	хвалячѣ	хваляча	хвалячѣ
Т.	ведучи		ведучами	хвалячи		хвалячами
М.	ведучихъ		ведучахъ	хвалячихъ		хвалячахъ

Парны лік

Н. В.	ведуча	ведучи	ведучи	хваляча	хвалячи	хвалячч
Р. М.	-у	-у	-у	-у	-у	-у
Д. Т.	ведучема	ведучама	хвалячема	хвалячама		

Поўныя формы

Адзіночны лік

Н.	ведаі	ведучее	ведучыя	хваляі	хвалячэе	хвалячыя
Р.	ведучага	ведучэь		хвалячага		хвалячэь
Д.	ведучему	ведучен		хвалячэму		хвалячен
В.	ведучыні	ведучэе	ведучую	хвалячыні	хвалячэе	хвалячую
	(его)			(его)		
Т.	ведучымь (нимь)	ведучаю		хвалячымь (нимь)		хвалячаю
М.	ведучемь	ведучен		хвалячэемь		хвалячен

Множны лік

Н.	ведучыні	ведучая	ведучэь	хвалячыні	хвалячая	хвалячэь
Р.	ведучыхь (нихь)			хвалячыхь (нихь)		
Д.	ведучымь (нимь)			хвалячымь (нимь)		
В.	ведучэь	ведучая	ведучэь	хвалячэь	хвалячая	хвалячэь
Т.	ведучымі (імі)			хвалячымі (імі)		
М.	ведучыхь (нихь)			хвалячыхь (нихь)		

Парны лік

Н. В.	ведучая	ведучыні	ведучыні	хвалячая	хвалячыні	хвалячыні
Р. М.	ведучаю			хвалячаю		
Д. Т.	ведучама (німа)			хвалячама (німа)		

Прошлы час

Кароткія формы

Адзіночны лік

	м. р.	н. р.	ж. р.	м. р.	н. р.	ж. р.
Н.	ведь	ведь	ведьши	хваливъ	хваливъ	хваливъши
Р.	ведьша		ведьшь	хваливъша		хваливъшь
Д.	ведьшу		ведьши	хваливъшу		хваливъши
В.	ведьшь	ведьше	ведьшу	хваливъшь	хваливъше	хваливъшу
Т.	ведьшьмь		ведьшею	хваливъшьмь		хваливъшею
М.	ведьши		ведьши	хваливъши		хваливъши

Множны лік

Н.	ведьше	ведьша	ведьшь
Р.	ведьшь	ведьшь	ведьшь
Д.	ведьшемь		ведьшамь

В.	ведъшѣ	ведъша	ведъшѣ
Т.	ведъши		ведъшами
М.	ведъшихъ		ведъшахъ

Н.	хваливѣше	хваливѣша	хваливѣшѣ
Р.	хваливѣшь	хваливѣшь	хваливѣшь
Д.	хваливѣшемъ		хваливѣшамъ
В.	хваливѣшѣ	хваливѣша	хваливѣшѣ
Т.	хваливѣши		хваливѣшами
М.	хваливѣшихъ		хваливѣшахъ

Парны лік

Н. В.	ведъша	ведъши	ведъши
Р. М.	ведъшу	ведъшу	ведъшу
Д. Т.	ведъшема		ведъшама
Н. В.	хваливѣша	хваливѣши	хваливѣши
Р. М.	хваливѣшу	хваливѣшу	хваливѣшу
Д. Т.	хваливѣшема		хваливѣшама

Поўныя формы

Адзіночны лік

Н.	веды	ведъшее	ведъшия
Р.		ведъшего	ведъшеѣ
Д.		ведъшему	ведъшен
В.	ведъшии	ведъшее	ведъшую
		(его)	
Т.		ведъшимъ (нимъ)	ведъшею
М.		ведъшемъ	ведъшен
Н.	хваливыи	хваливѣшее	хваливѣшия
Р.		хваливѣшего	хваливѣшеѣ
Д.		хваливѣшему	хваливѣшен
В.	хваливѣшии	хваливѣшее	хваливѣшую
		(его)	
Т.		хваливѣшимъ (нимъ)	хваливѣшею
М.		хваливѣшемъ	хваливѣшен

Множны лік

Н.	ведъшии	ведъшая	ведъшѣѣ
Р.		ведъшихъ (нихъ)	
Д.		ведъшимъ (нимъ)	
В.	ведъшѣѣ	ведъшая	ведъшѣѣ
Т.		ведъшими (ними)	
М.		ведъшихъ (нихъ)	

Н.	хваливъшии	хваливъшая	хваливъшѣѣ
Р.	хваливъшихъ (нихъ)		
Д.	хваливъшимъ (нимъ)		
В.	хваливъшѣѣ	хваливъшая	хваливъшѣѣ
Т.	хваливъшими (ними)		
М.	хваливъшихъ (нихъ)		

Парны лік

Н. В.	ведъшая	ведъшини	ведъшии
Р. М.	ведъшею		
Д. Т.	ведъшима (нима)		

Н. В.	хваливъшая	хваливъшии	хваливъшии
Р. М.	хваливъшею		
Д. Т.	хваливъшима (нима)		

Залежны стан

Цяперашні час

Кароткія формы

Поўныя формы

	м. р.	н. р.	ж. р.	м. р.	н. р.	ж. р.
	ведомъ	ведомо	ведома	ведомыи	ведомое	ведомая
	знаемъ	знаемо	знаема	знаемыи	знаемое	знаемая
	хвалимъ	хвалимо	хвалима	хвалимыи	хвалимое	хвалимая
Н.	ведомъ	ведомо	ведома	ведомыи	ведомое	ведомая
Р.	ведома	ведома	ведомы	ведомого	ведомого	ведомоѣ (ыѣ)
	і г. д. як			і г. д. як		
	добръ	добро	добра	добрыи	доброе	добрая

Прошлы час

	веденъ	ведено	ведена	веденыи	веденое	веденая
	знанъ	знано	знана	знаныи	знаное	знаная
	хваленъ	хвалено	хвалена	хваленыи	хваленое	хваленая
Н.	веденъ	ведено	ведена	веденыи	веденое	веденая
Р.	ведена	ведена	ведены	веденого	веденого	веденоѣ (ыѣ)
	і г. д. як			і г. д. як		
	добръ	добро	добра	добрыи	доброе	добрая

**АСНОЎНЫЯ ПАЛАЖЭННІ
ПАСТАНОЎ УРАДА БССР
АБ УПАРАДКАВАННІ
ПРАВАПІСНА-ГРАМАТЫЧНЫХ НОРМ
СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ**

ПАСТАНОВА САВЕТА НАРОДНЫХ КАМІСАРАЎ БССР

Ад 26 жніўня 1933 года

**«АБ ЗМЕНАХ І СПРАШЧЭННІ
БЕЛАРУСКАГА ПРАВАПІСА»**

Правапіс галосных

1. Пісаць *я* замест *е* толькі ў першым складзе перад націскам. Ва ўсіх іншых выпадках як перад націскам, так і пасля націска пісаць *е*.

Гэтую змену не пашыраць на этымалагічнае *я*, якое застаецца нязменным і ў ненаціскных складах, і на *я* ў канчатку слоў.

2. *Не* і *без*, калі яны стаяць асобна, заўсёды пісаць праз *е*.

3. Перад пачатковымі націскнымі галоснымі *о*, *у* заўсёды пісаць *в*, за выключэннем геаграфічных назваў (*восень*, *вусень*, але: *Орша*, *Ула*). Перад ненаціскным *у* пісаць *в* тады, калі гэтае *у* не з'яўляецца прыставачным і не развілося з *в* (*вучыцца*, але: *урад*, *улада*, *увага*).

Правапіс зычных

4. Выкінуць мяккі знак з напісання паміж мяккімі зычнымі, напрыклад: *свет*. Мяккі знак захаваць перад мяккім зычным толькі ў тых словах, у якіх ён пішацца і перад цвёрдым зычным (*пісьмо*, на *пісьме*).

5. Таксама выкінуць мяккі знак паміж падоўжанымі зычнымі, напрыклад: *насенне*, *галлё*, але: *лье*.

Губныя зычныя і *р* не падаўжаюцца.

Падоўжанае *дз* перадаваць праз *ддз* (*суддзя*).

6. У злучэннях карэннага *д* з гукам *с* наступных суфіксаў ня зменна захаваць *с* (*гарадскі*).

7. Зычныя *г*, *ж*, *з*, *к*, *ш* у геаграфічных назвах не зліваць з суфісальным *с*, прычым *г*, *к*, *х* у большасці выпадкаў змяняць на *ж*, *ш* (волжскі, каўказскі, варонежскі, чэшскі).

У некаторых геаграфічных назвах *г*, *к*, *х* не змяняюцца на *ш*, *ж*, *ц* (*выбаргскі*, *цурыхскі*, *узбекскі*).

У беларускіх словах *ж* і *ш* перад суфісальным *с* не пісаць (*мноства*, *таварыства*).

8. Для вызначэння раздзельнага вымаўлення зычнага з наступным галосным заўсёды пісаць апостраф. Выключэннем з гэтага правіла з'яўляецца *л*, пасля якога пісаць мяккі знак (*Глыч*, *Васільеў*, *рэльеф*).

Праваніс слоў іншамоўнага паходжання

9. Інтэрнацыянальныя рэвалюцыйныя словы не падпарадкоўваюць агульнаму правілу аб аканні. Пісаць: *рэволюцыя, совет, большэвік...* У астатніх іншамоўных словах *о* пісаць праз *а*, але захаваць *е(э)* (*прафесар, маналог, тэлеграф*).

10. Іншамоўнае *е(э)* пасля зычных перадаваць праз *е*, за выключэннем выпадкаў пасля *д* і *т*, калі іншамоўнае *е(э)* перадаваць праз *э* (*методыка, геаграфія*, але: *дэлегат, матэрыялізм, тэатр*).

У даўно запазычаных словах *е(э)* перадаваць праз *а*, *я* (*гандаль, характар, літаратура, адрас, сакратар*).

11. Словы іншамоўнага паходжання з *l* (*л*), як правіла, перадаваць на беларускім пісьме згодна традыцыйнага, пашыранага ў БССР вымаўлення, г. зн. пераважна цвёрда: *метал, бензол, алмаз, вулкан, балкон, Алтай, Балтыка, Балканы, малекула, фабула, формула, аэраплан...*

Але ў тых выпадках, калі ў жывой мове іншамоўнае *l* (*л*) вымаўляецца мякка, пісаць *л* мяккае: *бінокль, аўтамабіль, мараль, стыль, вадэвіль, педаль, дэталі, альфа, альт, асфальт, астралябія, пляж, ляпсус, алюміній, ілюмінацыя...*

Паслядоўна мяккае *л* пісаць у злучэннях — *ляваць, люцыя, ляр, лярны, лятар, льны: фармуляваць, ізаляваць, рэволюцыя, звалюцыя, перпендыкуляр, капілярны, палярны, рэгулятар, актуальны...*

У іншамоўных словах пасля *с*, з заўсёды пісаць *і*: *марксізм, сістэма, фізіка, універсітэт*, але: *музыка*.

12. Іншамоўнае *th* (*т*), грэцкае θ (*фіта*) перадаваць пераважна праз *ф*: *арыфметыка, арфаграфія, лагарыфмы, пафас, міф, Афіны, кафедра*, але: *тэатр, тэзіс, метад*.

13. Іншамоўнае *f* (*ф*), грэцкае ψ (*фі*) ва ўсіх выпадках перадаваць праз *ф*: *форма, фунт, фантазія, тыф, торф, фабрыка*.

14. Злучэнні *тр, др* у канцы слоў іншамоўнага паходжання перадаваць без змен: *метр, літр, барометр, дыяметр*.

15. Словы іншамоўнага паходжання, як *пролетарый, барый, алюміній*, якія раней пісаліся з канчаткамі *ы, і* або зусім без канчаткаў, — пісаць з канчаткамі *ый, ій* і скланяць як беларускія назоўнікі тыпа *май*.

16. Словы як *комуніст, соцыяліст, марксіст* пісаць без канчатка *ы* і скланяць не як прыметнік (*комуністага, комуністаму*), а як назоўнікі тыпа *брат* — *комуніст, комуністу*.

Праваніс уласных імёнаў, прозвішчаў і геаграфічных назваў

17. Імёны іншых моў і геаграфічныя назвы пісаць з захаваннем асаблівасцей той мовы, з якой яны ўзяты, але падпарадкоўваюць наступным правілам беларускага правапіса:

а) аб аканні (з захаваннем *э, е*): *Чэрнышэўскі, Шэйчэнка, Пляханаў, Жэлезнаў, Ноўгарад, Егор'еўск*;

б) аб напісанні галосных пасля зацвярдзелых зычных: *Чэлябінск, Жытомір, Чыстаполь, Чэрэпавец*;

в) аб дзеканні і цэканні, калі зычныя *д* і *т* з'яўляюцца мяккімі ў іншай мове (*Дзержынскі, Владзівасток, Дзюрынг*);

г) правілам аб пераходзе *в* у *ў* на канцы складоў: *Варашылаў, Кіеў, Каўказ*;

д) імёны іншых моў і геаграфічныя назвы не перакладаць як у поўным напісанні, так і ў скарачаным; пачатковае *О, В, Т, Сч* пе-

радаваць праз *О, В, Т, Сч: Орджанікідзе, Терэхаў, Владзікаўказ;*
е) уласныя беларускія імёны пісаць паводле жадання іх носьбі-
таў: *Васіль або Базыль, Осін або Язэп, Іван або Янка, Міхаіл, Мі-
хал або Міхась.*

Марфалогія

18. Назоўнікі мужчынскага роду ў родным склоне адзіночнага ліку пісаць пераважна з канчаткамі *а, я: завода, цэха, трактара, ін-стытута, соцыялізма, універсітэта, правапіса, але жалю, болю, гаю, лесу, краю, цэменту.*

19. Выключыць паралельныя формы *ом, ох* у назоўніках мужчынскага і ніякага роду ў давальным і месным склонах множнага ліку; пісаць *кіраўнікам, аб кіраўніках, братам, аб братах...*

20. Уніфікаваць залежныя склоны лічэбнікаў: *два і дзве, абодва, абедзве:* для ўсіх трох родаў пісаць: *двух, абодвух; двум, абодвум; двумя, абодвума; на двух, на абодвух.*

21. Выключыць паралельныя формы дзеясловаў на *яце, іце* першага спражэння цяперашняга часу другой асобы множнага ліку, пісаць толькі: *працуеце, ідзеце, вядзеце, нясеце.*

22. Загадны лад дзеясловаў множнага ліку пісаць толькі: *стань-ма, кіньма, станьце, кіньце, бярыце, нясіце.*

23. Увесці ў беларускі правапіс дзеяпрыметнікі незалежнага стану, асабліва, калі яны азначаюць соцыяльны сэнс, напрыклад: *пануючы клас, а не пануючая класа, ці класа, якая пануе.*

ПАСТАНОВА САВЕТА МІНІСТРАУ БССР

АД 11 мая 1957 года

«АБ УДАКЛАДНЕННІ І ЧАСТКОВЫХ ЗМЕНАХ ІСНУЮЧАГА БЕЛАРУСКАГА ПРАВАПІСУ»

1. Зацвердзіць «Праект удакладненняў і частковых змен беларускага правапісу», падрыхтаваны Інстытутам мовазнаўства імя Якуба Коласа Акадэміі навук БССР.

ПРАЕКТ УДАКЛАДНЕННЯУ І ЧАСТКОВЫХ ЗМЕН БЕЛАРУСКАГА ПРАВАПІСУ, ПАДРЫХТАВАНЫ ІНСТЫТУТАМ МОВАЗНАЎСТВА ІМЯ ЯКУБА КОЛАСА АКАДЭМІІ НАВУК БССР

І. Правапіс ненаціскных *о, 9*

а) Ненаціскное *о* перадаваць праз *а* незалежна ад паходжання слова: *гарá, нагá, арганіза́цыя, савéт, бальшавік, камуні́зм, сацыялі́зм, пралетары́ят, рэвалю́цыя; Мікала́й, Якаў, Бары́с, Шастакóвіч...;*

у тым ліку ў пачатку ўласных імён, прозвішчаў і геаграфічных назваў: *Аста́н, Алéг, Акса́на, Ану́фрыевіч, Адбе́ўскі, Анарэ́, Ашмя́ны, Ака́, Ача́каў, Асве́нцім, Арыса́ва;*

на канцы нязменных слоў: *бру́та, не́та, інко́гніта, але́гра...;*

а таксама на канцы ўласных імён, прозвішчаў і геаграфічных назваў: *Бандарэ́нка, Броўка, Дайжэ́нка, Ма́рка По́ла; Лэ́зна, О́сла, Кóнга...*

Выключэнне: пасля галоснага канцавое ненаціскае *о* захоўваецца: *адáжыю, капрычыю, сальфэджыю, трыо; Антónio, Мао; Антáрыю, Більбаó, Тóкію*; але: *радыё*.

б) У імёнах, прозвішчах і геаграфічных назвах з славянскай лексічнай асновай, а таксама даўно запазычаных з неславянскіх моў ненаціскае *э* перадаваць праз *а*, ненаціскае *е* ў першым складзе перад націскам — праз *я*: *Дзяніс, Дзянісавіч, Жалтоўскі, Раізтнікаў, Чарнышэўскі, Шайчэнка, Дзянісаўка, Пячора, Чарапанэц, Шапятаўка*;

імёны, прозвішчы і геаграфічныя назвы, якія не падыходзяць пад гэта правіла, пісаць паводле правапісу іншамоўных слоў: *Венсáн, Гэрцэн, Шэкспір, Эзоп, Какчэтáў, Неáпаль, Ерэвáн, Еўрóпа, Эстóнія...*

II. Правапіс *д, т і дз, ц*

а) У словах іншамоўнага паходжання *д, т* вымаўляюцца мякка і на пісьме перадаюцца праз *дз, ц* перад наступнымі суфіксамі і злучэннямі суфіксальнага паходжання: *-ін, -ір, -ёр, -еец, -ейск*, а таксама перад памяншальным суфіксам *-ік*: *каранцін, камандзір, акцёр, гвардзеец, індзэйскі, білэцік*; але: *латынь*.

б) У імёнах, прозвішчах і геаграфічных назвах *дз, ц* або *д, т* пішуцца ў залежнасці ад беларускага літаратурнага вымаўлення.

III. Правапіс раздзяляльных апострафа і мяккага знака

Раздзельнае вымаўленне зычнага з наступным галосным на пісьме абазначаецца апострафам або мяккім знакам.

а) Апостраф пішацца:

пасля прыставак, якія канчаюцца на зычны, перад *е, ё, ю, я* і націскным *і, у* тым ліку і пасля іншамоўных прыставак;

у сярэдзіне слова пасля губных *б, в, м, п, ф*, заднеязычных *г, к, х* і зацвярдзелых *р, ж, ш, ч* перад тымі ж галоснымі.

б) Мяккі раздзяляльны знак пішацца:

пасля зычных *л, н, с, ц, дз* і непрыставачнага з перад *е, ё, і, ю, я* ў словах іншамоўнага паходжання.

в) У імёнах па бацьку, прозвішчах і геаграфічных назвах, утвораных ад імён на *-ій (-ый)*, пасля зычных *л, н, с, ц, дз*, з перад суфіксам *-еў* пішацца мяккі знак, а пасля губных і зацвярдзелых — апостраф: *Васільеў, Васільевіч, Васільеўка, Юр'еў, Юр'евіч*;

пасля *ж, к, х* і збегу зычных, акрамя *нц*, перад суфіксам *-еў* пішацца *і (ы)*: *Георгіеў, Георгіевіч*; але: *Вікенцеў, Вікенцевіч* і інш.

IV. Правапіс падоўжаных зычных

Пры падоўжаным вымаўленні зычны гук, які стаіць паміж галоснымі, на пісьме перадаецца праз падваенне яго: *разводдзе, збожжа...*; але: *Ілья, Ільіч, Ільічоўка, Ільін, Ільінскі, Ульянаўск, Ульянаў, Ульяна, Касьян*, а таксама вытворныя ад слова ліць: *лье, льеца, налью...*

V. Правапіс складаных слоў

1. а) Складаныя словы з націскам на першым складзе другой часткі пішуцца як простыя.

б) Калі ў другой частцы складанага слова націск падае не на першы склад, тады ў першай частцы праяўляецца пабочны націск і пад ім аднаўляецца этымалагічнае *о*.

За ўвага 1. У першай частцы некаторых слоў можа выразна праяўляцца пабочны націск і тады, калі асноўны націск падае на першы склад другой часткі. У такім выпадку этымалагічнае *о* на пісьме аднаўляецца: *азётнакіслы, гóрнарúдны, збóжжаздáча, рабóтадáвец* і некаторыя іншыя.

За ўвага 2. Першая частка складаных прыметнікаў пішацца так жа, як і першая частка назоўнікаў, ад якіх гэтыя прыметнікі ўтварыліся.

За ўвага 3. Частка *поў* пішацца з *о* толькі пад націскам, не пад націскам *о* пераходзіць у *а*.

в) Калі складаныя словы маюць у сваім саставе больш за дзве часткі, то кожная з гэтых частак пішацца як асобна ўзятае слова.

2. Ненаціскае *э* ў першай частцы складаных слоў захоўваецца без змены.

3. У складанаскарочаных словах і ў вытворных ад іх галосныя *о, а, е, я* ненаціскных частак пішуцца так, як яны пішуцца ў адпаведных поўных словах.

VI. Правапіс склонавых канчаткаў назоўнікаў

Назоўнікі мужчынскага роду, якія абазначаюць хімічныя элементы і злучэнні, у родным склоне пісаць, як і назвы ўсіх рэчываў, з канчаткамі *-у, -ю*.

VII. Правапіс дзеясловаў

Дзеясловы абвеснага ладу цяперашняга часу першага спражэння ў першай асобе множнага ліку ў адпаведнасці з літаратурнай нормай пісаць з канчаткамі *-ом, -ём*, а не пад націскам — з канчаткамі *-ам, -ем*.

У другой асобе множнага ліку, калі націск падае на апошні склад, — з канчаткамі *-аце, -яце*; а не пад націскам — *-аце, -еце*.

VIII. Правапіс лічэбнікаў

а) Лічэбнікі *два, дзве* і *абодва, абедзве* ў адпаведнасці з жывым вымаўленнем не ўніфікуюць родавых форм...

б) У колькасных састаўных лічэбніках скланенню падлягае кожнае слова...

IX. Іншыя змены ў правапісе

а) Часціцы *б (бы), ж (жа)* пішуцца без злучка...

б) У імёнах, прозвішчах і геаграфічных назвах, у якіх у беларускім вымаўленні пачатковае *у* развілося з *в*, пішацца ў пачатку *у*: *Уладзімір, Усевалад, Уладзіслаў, Усяслаў, Уладзівасток, Уладзікаўказ*.

ЗМЕСТ

Прадмова	3
I. Старажытнаруская літаратурная мова	5
Помнікі XI—XIII стст.	13
II. Старабеларуская літаратурная мова	48
Помнікі XIV ст.	56
Помнікі XV—XVI стст.	64
Помнікі XVII ст.	113
Помнікі XVIII ст.	125
III. Новая беларуская літаратурная мова	129
Тэксты XIX ст.	136
Тэксты XX ст.	153
Дадатак	178
Стараславянскае скланенне	178
Стараславянскае спражэнне	182
Старажытнарускае скланенне	191
Старажытнарускае спражэнне	195
Асноўныя палажэнні пастановаў урада БССР аб упарадкаванні правапісна-граматычных норм сучаснай беларускай мовы	203

*Виктор Петрович Красней,
Лев Михайлович Шакун*

**ПРАКТИКУМ
ПО ИСТОРИИ БЕЛОРУССКОГО
ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА**

На беларуском языке

Издательство «Университетское»
Государственного комитета БССР
по делам издательств, полиграфии
и книжной торговли

Заг. рэдакцыі *І. В. Смяян*. Рэдактар *С. М. Смірной*. Мастак *У. У. Дайгань*.
Мастацкі рэдактар *С. У. Бальянок*. Тэхнічны рэдактар *В. П. Безбародава*.
Карэктар *Н. А. Соціна*.

ІБ № 978

Здадзена ў набор 22.01.86. Падпісана да друку 04.09.86. Фармат 84×108^{1/32}.
Папера друкарская № 1. Гарнітура літаратурная. Высокі друк. Ум. друк. арк.
10,92. Ум.-фарб.-адб. 11,34. Ул.-выд. арк. 11,45. Тыраж 2570 экз. Зак. 766.
Цана 45 к.

Выдавецтва «Універсітэцкае» Дзяржкамвыдата БССР, 220048. Мінск, пр. Ма-
шэрава, 11. Ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга друкарня выдавецтва
ЦК КПБ, 220041. Мінск, Ленінскі праспект, 69.

Л Е К С И С

Сѣрѣчь Речініа , Вѣкрѣтъцѣ
сѣбрѣйны . Индсловѣскаго нѣзы
ка , напросты Рѣскій Діалѣтъ
Истойкованы . Л, З.

А

Аданѣ ѣъ, пѣ
Абїе, зѣразъ .
Авва, тѣто,
ѡтѣцъ .
Аггѣлъ, вѣстнїи
Алео повѣдѣ .
Агницъ, барѣ
нокъ .
Агница, молодѣ
А овѣка .
Адъ, тѣность,

недовѣдомое
мѣсце, пренпѣ
нлл . погрѣцкѣ
адн, нѣиднсъ .
аеръ, вѣдѣхъ .
азъ, л .
Алнлѣїа, хва
ла бѣ . Гѣрмѣ па
Трнѣхъ втолко
ванїи лнтѣгїн
стон мѣвнтъ .
Алнлѣїа, при

недо.

А

Ходн

ГРАММАТИКН

СЛАВѢНСКИА ПРАВНАНОЕ
СЪНТАМА,

Потщаніемъ Многогратнаго Мнѣха
Мелѣтіа Смотринскаго, в
Коиновѣи Братства Церковнаго
Вилнскаго о при храмѣ соше-
ства Престави и животоурачаго Дѣла
назданномъ странствующаго или
спанноу и прижитое:

Лѣта ш воплощеніа Бга Слова дѣла
Правашу Апостолскіи престола
великиа Божиа Константінопо-
скаиа Церкви Вселенскоу Па-
триархѣ Г: Ѡцѣ Тимофію.

Вилнскомѣже Коиновію пред-
стателствашу Г:

Ѡцѣ Леонтію Карповичу
Архімандриту.

Ѧ Ѧ В Ю.